T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ

İLİTAM PROGRAMI

İSLAM TARİHİ-I

İSTANBUL 2010

T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ

İLİTAM PROGRAMI

İSLAM TARİHİ-I

Dersin Sorumlusu

Prof. Dr. Tahsin ÖZCAN

Hazırlayanlar

Prof. Dr. Ahmet KAVAS

Prof. Dr. Tahsin ÖZCAN

Yrd. Doç. Dr. Nurettin GEMİCİ

Yrd. Doç. Dr. Yavuz YILDIRIM

Arş. Gör. Hüseyin SARIKAYA

İSTANBUL 2010

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

b.: bin (Oğlu)

C.: Cilt

c.c.: Celle Celâluhû

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Hz.: Hazret

İA: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi

M.Ö.: Milattan Önce

M.S.: Milattan Sonra

(r.a.): Radiyallâhu ‘anhü

s. Sayfa

s.a.s.: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem

Sa.: Sayı

thk: Tahkik eden

trc.: Tercüme eden

ty.: tarih yok

vd.: Ve devamı

vdg.: Ve diğerleri

yy.: Yüzyıl

ÖNSÖZ

Bu kitap, İLİTAM programında yer alan İslam Tarihi-I dersi için hazırlanmıştır. Kitapta, İslam tarihi boyunca kurulmuş olan devletlerin siyasi ve genel hatlarıyla kültürel ve medeniyetleri ele alan İslam Tarihi dersinin ilk bölümüdür. Çalışma bu haliyle zikredilecek konular eşliğinde bir İslam devletleri tarihçesini toplu ve genel hatlarıyla ve bazen önemli noktaları vurgulamak suretiyle öğrencilere sunmayı hedeflemektedir.

Bu ciltte ilk olarak İslam tarihinin kaynakları ele alınmış ve genel bir tarih kaynakları taraması sunulmuştur. Daha sonra Emevilere kadarki dönemde Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemi olayları özet olarak aktarılmıştır.

Üçüncü ünitede İslam tarihinde hanedanlık olarak ilk teşekkül eden ve Süfyânî-Mervânî koluyla idare edilen Emevilerin, siyasi ve kültürel tarihleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Dördüncü ünite Emevilerin İspanya'daki devamı olan Endülüs Emevi devleti ve bu devletten sonra bölgede kurulmuş olan Mülûku't-Tevâif, Murabıt ve Muvahhid hakimiyetleri incelenmiştir.

Beşinci ünite ise Abbasi devletine ayrılmıştır. Burada Abbasilerin kuruluş süreçleri, hakimiyetleri döneminde yaşadıkları problemler, fetih yönleri ve hareketleri ile idare tarzları, ilim ve kültür hayatı, ekonomik yenilikler ele alınmıştır.

Altıncı ünitenin başlığı altında Mısır ve Kuzey Afrika'da kurulan Arap kökenli ilk İslam devletlerinden Rüstemîler, İdrisîler, Ağlebîler ve Şiî Fâtımîler ele alınmıştır.

Yedinci ünite Hint coğrafyasının İslamlaşmasında büyük rol oynayan Gaznelilerin siyasi ve kültürel tarihlerine ayrılmıştır.

Sekizinci ünitede ise, teşkilatı açısından ilk büyük Türk-İslam devletlerinden sayılan Karahanlıların siyasi maceralarına değinilmiştir.

Dokuzuncu ünite, Türk-İslam devletleri arasında en mühim yer işgal eden, Anadolu coğrafyasının Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında büyük rol oynayan, İslam dünyasına yeniden hayat veren Büyk Selçuklular ve Anadolu Selçukluları'nın siyasi taihlerine ayrılmıştır.

Onuncu ünitede ise, Eyyûbîler, Memlûkîler, Altın-Orda Hanlığı, Timurlular, Safevîler ve Kaçarlar gibi diğer Türk-İslam devletleri ele alınmıştır.

Onbirinci ünitede Hint coğrafyasında islamiyetin yayılışı ve bölgede kurulmuş olan Türk sultanlıkları ile meydana getidikleri kültür ve medeniyet hakkında bilgiler verilmiştir.

On ikinci ünite, Afrika'da İslamiyet'in yayılışı ve bölgede Türk-İslam hâkimiyetinin şekilleri ile Osmanlıların hakimiyeti döneminde Kuzey, Doğu ve Batı Afrikan'ın durumu irdelenmiştir.

On üçüncü ünitede Habeşistan, Nübya, Tanzanya ve Kilve civarında kurulan İslam devletleri ile bölge Müslümanlarının batılı güçlere karşı verdikleri bağımsızlık mücadeleleri konu edilmiştir.

On dördüncü ünite ise, Kuzey, Orta ve Batı Afrika'daki İslam devletlerinin geçmişleri, bağımsızlık mücadeleleri ve İslamiyet'le tanışma süreçleri irdelenmiştir.

Her bir ünitenin sonunda konularla ilgili olarak ayrıntılı bilgi edinmek isteyenler için bir kaynakça sunulmuştur. Konuların ayrıntılı bir şekilde ele alınması bu kitap için mümkün değildir. Bu kitapta öğrencilerin ders kapsamında konularla ilgili olarak temel bilgileri edinmeleri hedeflenmiştir.

Öğrencilerimize faydalı olması dileklerimizle

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Prof. Dr. Ahmet KAVAS

Prof. Dr. Tahsin ÖZCAN

Yrd. Doç. Dr. Nurettin GEMİCİ

Yrd. Doç. Dr. Yavuz YILDIRIM

Arş. Gör. Hüseyin SARIKAYA

ÜNİTE-I

İSLAM TARİHİ KAYNAKLARI

ÖZET

Bu ünitede, İlk devir İslam tarihi kaynaklarından önemli görülen bazı eserler genel hatlarıyla ve özellikleriyle anlatılacaktır. Bu amaçla Hz. Peygamber'in hayatını konu edinen siyer ve megāzî eserleri, Müslümanların fetihlerini konu edinen fütûhâtlar, şahısların biyografilerini ele alan eserler, genel dünya ve İslam tarihleri ile coğrâfî konuları ele alan te'lîflerden bahsedilecektir.

Lügatte "vaktin bilinmesi" anlamına gelen târîh kelimesi, literatürde *"İnsan topluluklarının geçmişteki yaşayışlarını, kültür ve uygarlıklarını, sosyo-ekonomik yapılarını neden-sonuç ilişkisi içerisinde yer ve zaman göstererek inceleyen, elde ettiği bulguları, belgelere dayanarak objektif bir şekilde açıklayan sosyal bilim dalı"* olarak nitelendirilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'deki geçmiş ümmetlerin yaşayışlarına dikkat çekilerek ibret alınmasını tavsiye eden ayetler ve Hz. Peygamber'in kısas-ı enbiyâya dair sunduğu örneklerin teşvikiyle tarih ilmi ile meşgul olmayı bir bakıma dini vecibe gibi hisseden İslam müverrihleri, geçmiş milletlerin ve özellikle de kendi içinde bulundukları siyasi ve itikâdî meseleleri aydınlatabilmek veya anlayabilmek için Hz. Peygamber ve sonrasındaki dönemlerin siyasi olaylarını yazmaya daha ilk devirlerden itibaren özen göstermişlerdir. Bunların yanında, Araplar arasındaki uzun yıllardır devam edegelen sözlü tarih anlatımını yazıya dökmek; geçmiş ümmetlerin hayatları hakkında bilgi edinmek; kendi yaşadıkları dönemi ve birlikte yaşamaya başladıkları milletleri tanımak; bir bakıma neseb ve kabilecilik anlayışının da etkisiyle çeşitli hadiseler ve kahramanlıklar hakkında bilgiler ortaya çıkarmak; fethedilen ülkelerin siyasi, sosyal ve coğrafi tarihleri hakkında bilgi edinmek gibi etkenler Müslümanlarda, *genel tarih, tabakat ve teracim, ensab, büldân, siyer ve megāzî* gibi şekiller ile tarih yazıcılığının gelişmesine ve ilerlemesine katkıda bulunmuştur.

1. Siyer ve Megāzî

İslam tarihine dair ilk eserler yapı, metot ve içerik açısından Hadis ilmi ile yakınlık ve benzerlik arz eder. Müslümanlarda tarih yazıcılığının ilk olarak siyer ve megāzî sahasında ve Medine çevresinde gelişmesi bunun bir göstergesidir.

Günümüze yazılı bir kitap bırakmayan ve geç dönem sahabilerinden olan Abdullah b. Abbas'tan sonra Medine ekolünün ve Siyer ilminin kurucusu sayılan, meşhur sahabi Zübeyr b. Avvâm'ın oğlu olan ve 713 tarihinde vefat eden Urve b. Zübeyr, Hz.

Peygamber'in hayatı ve Cemel Vakası'na kadar meydana gelen olaylarla yakından ilgilenmiştir. *Megāzî* adlı meşhur eseriyle siyer yazıcığılının başlamasına ön ayak olmuştur. Eserinden Taberî, İbn İshak, Vâkıdî gibi başlıca tarihçiler faydalanmıştır.

İran asıllı olup, 632 senesinde Müslüman olduğu rivayet edilen önemli bir tarihçi de Vehb b. Münebbih'tir (ö.732). Cahiliye ve Hz. Peygamber dönemi ile ilgilenen Vehb, İsrailiyyat konusunda en çok faydalanılan müelliflerdendir. Peygamberler tarihine ait *Kitabü'l-Mübtedâ ve Kısasu'l-Enbiyâ* ve Yemen tarihine ile alakalı olarak *Kitâbü'l-Mülûki'l-Müveccehe min Himyer ve Ahbârihim* (1979 San'a baskısıyla *Kitâbü'l-Ticân* olarak bilinen eser) adında iki eseri bulunmaktadır. Tarihçiliği konusunda pek güvenilir olmayan Vehb'den İslam tarihçileri daha çok Peygamberler tarihine dair İsrâilî bilgileri Kur'ân ve hadislerdeki bilgilere eklemek ve kıyaslamak için yararlanmışlardır. Sa'd b. Ubâde'nin torunlarından biri olan Şürahbil b. Sa'îd de (ö.123/740) siyer ve megāzî ile ilgilenenlerdendir. Medine'ye hicret edenler, Bedir ve Uhud'a katılanların listesini içeren bir *Megāzî* eseri olduğu söylense de adının tam olarak ne olduğu hakkında bilgi sahibi değiliz.

Siyer ve megāzî ile ilgilenen bir diğer şahıs da, Abdullah b. Ebû Bekr b. Hazm'dır. İbn İshak'ın hocalarından olan Abdullah, Hz. Peygamber'in gençliği, ilk peygamberlik yılları, gazveleri, mektupları ve yakın dönemde gerçekleşen ridde olayları hakkında zikrettiği rivayetlerin öğrencisi İbn İshâk ve meşhur tarihçi Taberî tarafından nakledildiği belirtilmiştir. Hadisleri, siret ve İslam tarihi konularına gören yazan ilk kişi olarak bilinen İbn Şihâb ez-Zührî de (ö.124/742) erken devir siyercilerinden sayılmaktadır. *Sünen* ve *Kitabü'l-Megāzî* adlı eserleri olan ez-Zührî, kendi müşahedelerini, işittiklerini ve o zamanki devlet arşivi belgelerini derlemeyi başarmıştır. ez-Zührî, Hz. Peygamber, dört halife ve Emeviler devri tarihi ile ilgilenmiş, olayları aktarırken çeşitli rivayetleri bir arada toplayarak metin halinde vermiş, kronolojiyi dikkate almış, şiirlere ise eserlerinde yer vermemiştir. Dört halife devrindeki siyasi hizipleşmeler, hilafet meselesi, divanların, vergilerin ortaya çıkışları hakkında değerli bilgiler sunmuştur.

İslam tarihçileri arasındaki en büyük simalardan biri şüphesiz İbn İshâk'tır (ö.150/767). Medine doğumlu olan İbn İshâk, Mısır, el-Cezîre, Kûfe, Rey ve Bağdad gibi İslam şehirlerini de gezmiş ve buralarda edindiği bilgileri kitap *(es-Sîretü'n-Nebeviyye)* haline getirmiştir. Fakat eseri günümüze kadar ulaşmamıştır. Onun eserinden alıntılar yapan İbn Hişâm (ö.218/833) sayesinde eserin varlığından haberdar olmaktayız. İbn İshâk eserini yazarken Medineli hadisçiler ve tarihçilerden, Vehb b. Münebbih'ten, ehl-i

kitaptan, Kur'ân ve hadislerden, devlet arşivleri ve halk tarafından söylenen rivayetlerden faydalanmıştır. Eserinde bol miktarda cahiliye dönemine ait şiirler de bulunmaktadır. Çeşitli kaynaklardan yararlanmış olması, İmam Malik başta olmak üzere bazı hadisçilerin tenkidine uğramıştır. Fakat meşhur hadisçi Buhârî, tarihî olaylara dair rivayetleri ele alırken İbn İshâk'ın verdiği bilgilerden çokca faydalanmıştır. Eseri, yaratılıştan itibaren İslam öncesi peygamberlerden bahseden *el-Mübtedâ,* Peygamber efendimizin doğumundan hicretin ilk yılına kadar gelen *el-Meb'as* ve hicretten Hz. Peygamber'in vefatına kadarki olayları ihtiva eden *el-Megāzî* şeklinde üç ana başlıkta toplanmıştır. H.218/M.833 tarihinde vefat eden İbn Hişâm'ın ise, İbn İshâk'ın eserini ihtisar ederek düzeltmelerle birlikte kaleme aldığı *es-Sîretü'n-Nebeviyye (Kitabü'l-Mübtedâ ve'l-Meb'as ve'l-Megāzî)* adlı eseri günümüze ulaşmıştır. İbn Hişâm, İbn İshâk'ta yer alan bazı şiirleri, akla uygun olmayan rivayetleri atarak ve kendi ulaştığı rivayetleri de ekleyerek eserini vücuda getirmiştir.

İbn İshâk'ın talebesi olan ve Medine tarihçilik ekolünün en büyük temsilcisi kabul edilen el-Vâkıdî (ö.207/823) ise sadece Hz. Peygamber'in hayatıyla değil kendi dönemine kadarki olaylarla da ilgilenmiştir. Tarihe dair çok sayıda eser bırakan Vâkıdî'nin siyer sahasındaki *Kitâbü'l-Megāzî* ve Ridde hadiselerini konu edinen *Kitâbü'r-Ridde ve'd-Dâr* adlı eserleri mühimdir. Gezdiği şehirlerdeki rivayetleri derleyen Vâkıdî'nin her ne kadar Şiî taraftarı olduğu iddia edilmişse de bu tartışmalıdır.

Vâkıdî'nin talebelerinden olan meşhur biyografi müellifi İbn Sa'd (ö.230/845) ise, Medine ekolünün son temsilcisi olmuştur. İbn Sa'd hocası Vâkıdî ile birlikte Medine ekolüyle Irak ekolünü birleştirmede önemli bir rol oynamışlardır. Meşhur eseri olan *Kitabü't-Tabakâti'l-Kübrâ*'nın siyer ve megāzîye ait olan ilk iki cildi "Kitâbü Ahbâri'n-Nebî" başlığını taşımaktadır. İlk ciltte Peygamberlerin hayatları, aile silsileleri, Hz. Peygamber'in çocukluğu, gençliği ve Medine devri ele alınırken; ikinci ciltte Hz. Peygamber'in gazveleri, hastalanması, vefatı, defnedilmesi ve mirası gibi konular ele alınmıştır.

2. Fütûhât Kitapları

İslam fatihlerinin gerçekleştirdikleri fetihleri ve sonrasında vuku bulan antlaşmaları konu edinen eserler genel olarak *Fütûhât* şeklinde isimlendirilmiştir. İlk devir İslam tarihinde fütûhât sahasında öne çıkan üç çalışma vardır. Bunlardan ilki Vâkıdî'nin *Fütûhu'ş-Şâm* adlı eseridir. Bu eserde Irak, Mısır ve Mağrip ülkelerindeki fetihler hikaye

tarzında konu edilmiştir. Bir diğer eser ise 257/870 tarihinde Fustat'ta vefat etmiş olan Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdü'l-Hakem'in *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib* adlı eseridir. Eser tenkitçi yaklaşımdan uzak olmakla beraber, klasik devir İslam tarihçilerinin ihmal ettikleri bir alanı yani Mağrib ve Mısır tarihini konu edindiği için önemlidir. Eserde, Mısır'ın eski tarihi, fethedilmesi, Fustat ve çevresindeki gelişmeler, Amr b. el-Âs döneminde Mısır'ın idaresi, Amr'dan sonra batıya doğru yapılan fetihler, Kuzey Afrika ve İspanya'nın fetihleri gibi konular 7 fasıl üzere tertip edilmiştir. Ayrıca eserde 246/860 yılına kadar Mısır'a tayin olan kadılar hakkında da bilgi verilmektedir.

Fütûhât sahasındaki zikredeceğimiz son eser ise, h.3. asrın en büyük tarihçilerinden biri olarak kabul edilen el-Belâzurî'dir (ö.279/982). Belâzurî'nin bu alana dair meşhur eseri ise *Fütûhu'l-Büldân*'dır. Eser, Hz. Peygamber'in Hayber'i fethi ile başlayıp, Emevî halifesi I. Velid (705-715) zamanına kadarki fetihleri konu edinmektedir. Eserin bir diğer özelliği ise fethedilen bölgelerde yapılan cizye veya harac anlaşmalarına değinmesi ve ayrıntılı bilgiler sağlamasıdır. İslam fetihleri konusundaki en sağlam kaynaklardandır.

3. Tabakât

Yaşayan meşhur zatların biyografilerini ele alan eserlere *Tabakât* eserleri denilmektedir. İslam tarihçileri tabakâta dair eserleri hadis ilmine de yardımcı olacak şekilde düzenlemişlerse de metot açısından bazı farklılıklar göze çarpmaktadır.

Tabakâta dair meşhur eserlerden ilki İbn Sa'd'ın (ö.845) *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*'sıdır. İlk iki cildi siyer olan bu muazzam eserin II. cildinin sonu ile III. cildinin başlarından itibaren sahabe, tabi'în ve tebeü't-tabi'în'den vefat eden şahısların hal tercümeleri ile devam etmektedir. Eserin son ciltlerinde sahabe kadınlardan ve çocuklardan bahsedilmiştir. Eserin yapısı kabile esasına dayalı olup, Hz. Ömer'in divan teşkilatını düzenlerken esas aldığı sisteme göre inşa edilmiştir. Böylece ilk tabaka Bedir savaşına katılanlar ile başlamakta daha sonra Uhud savaşına katılanlar, Uhud ile Hendek arasındaki gazvelere iştirak edenler, Mekke fethi sırasında Müslüman olanlar, Hz. Peygamber'i çocukluğunda görenler ile devam etmektedir. Bu tabakalara ayrılan sahabe ve tabi'în, tebeü't-tabi'în nesli tabakaların içerisinde de Hz. Peygamber'e ve soyuna yakın olanlara göre ayrı bir tabakalandırmanın yapıldığı görülmektedir. Bu sistem ile alanında nadir bir yere sahiptir. Bazı yerlerdeki tekrarlar ise önemsizdir. Çünkü şahsın adının ilk geçtiği yerde daha ayrıntılı bilgilere gidilmiştir.

Bir diğer önemli tabakat eseri ise Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854) *Tabakâtü'r-Ruvât*'ıdır. İbn Hayyât tabakata dair eserinde şehir-neseb-tabaka esasına göre şahısları ele almıştır. Medine, Kûfe, Mekke, tekrar Medîne, Basra, Bağdat, Yemen vd. gibi bir sıralamaya tabi tuttuktan sonra mezkur şehirlere seyahat etmiş olan sahabi, tabiîn ve tabeü't-tâbiîn'den zatların hayatları, nesepleri, meslekleri, seyahat ettikleri merkezleri, ilmî durumları, rivayet aldıkları şeyhleri hakkında bilgilere yer verilmiştir. Şehirler sahabeler açsından tabakalandırıldığında ise İbn Sad'ın ve Hz. Ömer'in divanı teşkil ettirdiği sistemin aksine kabile hiyerarşisini esas almış ve tabakaları Hz. Peygamber'in soyuna yakınlıklarına göre sıralamıştır. Tabiîn ve tebeü't-tabiîn'e dair hal tercümelerinde ise kabile esasına dayalı olmaktan ziyade sahabilerle görüşenlerin durumlarına göre bir sıralamanın takip edildiği görülmektedir. İbn Hayyât'ın hadis ilmine de kaynak olan bu eseriyle dönemin kültür hayatı, şehirlerin ilmî zenginlikleri, rıhle hareketlerinin yoğunluk dereceleri, ilim merkezleri ve hal tercümelerin içerisinde zikredilen tarihsel olaylar ilk dönem İslam tarihi için bir kaynak niteliğindedir.

Tarihçi Belâzurî'nin *Ensâb el-Eşrâf* adlı eseri de bu alanın önemli teliflerindendir. Bu eseri yirmi cilt halinde neşredilmiştir. Siyer, Ebu Talib ile oğlu Ali, Muhammed b. Hanefiyye, Abbâsiler, Emeviler-Süfyani ve Mervaniler'den sırasıyla bahsetmiştir. Şahısların adı geçen yerlerde dönemin olaylarına da değinmiştir. Rivayet zincirinde bazen kısaltmalara giden Belâzurî'nin bu eseri biyografi çalışmaları içerisinde en önemlilerindendir. Olayların anlatıldığı en geniş bölümler Emevi tarihine ait kısımlardır. Fakat Abbasilerin özellikle kendi yaşadığı dönemine ait olaylara fazla yer vermemiştir.

Tabakat alanındaki meşhur eserlerden biri de, 571/1175 senesinde Dımaşk'ta vefat eden büyük tarihçi ve alim İbn Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dımaşk* adlı 80 ciltlik eseridir. Eserde, Dımaşk (Şam ve civarı) bölgesinin tarihinden, bölgede yaşamış veya geçici olarak bölgeye gelmiş zatların hayatlarından, mesleklerinden ve ailelerinden bahsedilmektedir. Eserin metodu hadisçilerin metodu ile yakınlık arz etmektedir. Verilen her bilginin baş kısmında sened zinciri zikretmiştir.

İbn Hallikân'ın (ö.681/1282) *Vefeyâtü'l-A'yân* adlı eseri de tabakât sahasındaki meşhur teliflerdendir. Alfabetik olarak tertip edilen eserde İslam dünyasında müellifin zamanına kadar yetişen büyük devlet adamları, alimler, edipler, filozoflar, şairler, dört halife dışındaki halifeler, bazı sahabi ve tabi'îler konu edilmiştir. Şahıslardan bahsedilirken doğum ve ölüm tarihleri, kısaca nesepleri, şahısla alakalı varsa fıkraları, şair ise şiirlerinden bazı parçaları da zikredilmiştir.

Tabakât sahasındaki en büyük eser ise biyografi ve nesep alimi olarak kabul edilen Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin (ö.204/189) *Kitâbü'n-Nesebi'l-Kebîr* ve *Kitâbü Nesebi Fühûli'l-Hayl fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm* adlı eserleridir. *Cemheretü'l-Ensâb* adıyla da bilinen *Kitâbü'n-Neseb*'de Arap kabilelerinin soy kütüklerinden bahsedilirken, *Kitâbü Nesebi Fühuli'l-Hayl*'da Cahiliye ve İslam devrindeki meşhur arap atlarının soylarından ve haklarında söylenilen şiirlerden bahsedilmektedir.

4. Genel Tarihler

İslam tarihini dünya tarihinin bir parçası olarak telakki eden anlayışın ürünü sayılan genel tarihler İslam dünyasında hicrî III. asrın ortalarında (M. IX. asır) yazılmaya başlamıştır. Bu konuda kaleme alınan ilk eserlerden birisi 240/854'te vefat eden hadis ve tarih alimi Halîfe b. Hayyât'ın *Kitâbü't-Târîh*'idir. İbn Hayyât bu eserine bir mukaddime ile başlamıştır. Burada tarih ve tarihlendirme ilminin önemi, Hz. Ömer döneminde hicretin takvim başlangıcı kabul edilmesine dair rivayetler, Hz. Peygamber'in Mekke ve Medine ikametleri kısaca ele alınmıştır. Daha sonra hicri 1. yıldan başlamak suretiyle 846 yılına kadarki olaylar yıl yıl ele alınmıştır. Kronolojik üslupla tarihsel olayları ele alması açısından İbn Hayyât'ın eseri bir ilk teşkil etmekte ve Belâzurî, Mesûdî gibi tarihçilerden ayrılmaktadır. İbn Hayyât, Tarih'inde İbn Hişâm, İbn İshâk gibi müelliflerin eserlerinden, es-Sindî, İbn Cerîr gibi ravilerin rivayetlerinden yaralanmakta ve rivayetleri kritiğe tabi tutmaktadır.

276/889'da Bağdat'ta vefat eden İbn Kuteybe de genel tarih yazıcılarındandır. Edebî tarih ekolünün ilk temsilcisi olarak kabul edilen müellifin eseri ise *Kitabü'l-Me'ârif*'tir. Eserinde cahiliye dönemi Arap tarihine dair bilgilere, Hz. Peygamber'in hayatı ve h. III. (842) yüzyılın ortalarına kadar olan hadiseler, dönemin lisan, muhaddis ve şairleri hakkında verdiği bilgiler açısından önemli bir eser olup, Mesudi ve Taberi'ye kaynak olmuştur. İbn Kuteybe, rivayetlerden, halk arasındaki hikayelerden ve Tevrat'tan faydalanmış, gezip gördüğü yerlerdeki bilgilerini de eserine eklemiştir.

İslam dünyasının yetiştirmiş olduğu büyük alim ve tarihçilerin başında gelen 310/922 senesinde Bağdat'ta vefat eden Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk* adlı eseri dünya ve İslam tarihi konulu en hacimli teliflerin başında gelmektedir. Hilkatten 915 yılına kadarki olayları ele alan eserinin ilk bölümü İsrâiliyyatla karışmış olan Peygamberler tarihidir. Bundan sonraki bölüm ise İslam tarihine aittir. Sağlam bulduğu rivayetleri tercih yapmadan eserine alan Taberî, rivayetlere

müdahale etmenin doğru olmadığını ve bunun tarihi tahrif etmek olduğunu belirtmiştir. Taberî olaylara ait rivayetleri aktarırken genellikle senedlerin sağlamlığına dikkat etmiş metin kısmındaki kabul edilecek veya edilemeyecek noktalara ait tercihleri okuyucuya bırakmıştır. Taberî'nin *Târîh*'inde en çok tenkit edilen yönü zayıf ravi olarak kabul edilen Seyf b. Ömer'in rivayetlerine ağırlık vermesidir. Taberî'nin bu eseri Türk tarihi için de önemli kaynaklar arasındadır.

İslam tarihçiliğinin gelişim çağlarında yetişen meşhur tarihçilerden biri de Mesûdî'dir (ö. 345/956). Günümüze 30 cildinden sadece bir cildi ulaşan ve Mısır'ın tarihi coğrafyası hakkında önemli; fakat biraz da efsanevî bilgiler sunan *Kitâbü'l-Ahbâr*; bu eserini özetlediği *Kitâbü'l-Evsat* ve bu iki mezkur kitabı hülasa olarak kaleme aldığı *Mürûcü'z-Zeheb* adlı eserleri hem tarih hem de coğrafya bilgileri açısından kıymetlidir. *Mürûcü'z-Zeheb*, iki ana kısımdan meydana getirilmiştir. İlk kısımda İslam'dan önceki milletlerin tarih ve coğrafyalarından bahsedilmektedir. İkinci kısımda ise 300/912 yılına kadarki olaylar ele alınmaktadır.

Taberî'nin eserini ihtisar ettikten sonra kendi dönemlerine kadarki olayları zeyl mahiyetinde yazan iki önemli tarihçi de dikkate değer bir yere sahiptir. Bunlardan ilki 630/1223 tarihinde vefat eden tarihçi ve alim İbnü'l-Esîr'dir. *el-Kâmil fi't-Târîh* adlı eserinde Peygamberler tarihinden başlayarak 628/1231 tarihine kadarki olaylar yıl yıl kaleme alınmıştır. Eser ana hatlarıyla siyasi-askerî bir İslam tarihidir. 915 yılına kadarki hadiseler aktarılırken Taberî'den çokça faydalanmıştır. Taberî'den faydalanmış olan bir diğer meşhur tarihçi de 744/1373 senesinde Dımaşk'ta vefat eden İbn Kesîr'dir. *el-Bidâye ve'n-Bihâye* adlı dünya tarihine dair eserinde hilkatten h. VIII. yüzyıla (M. XIV) kadarki olayları ele almaktadır. Eser siyasi tarih açısından zayıf; biyografi, Hz. Peygamber'in sîreti ve Dört halife dönemindeki olaylar açısından zengindir.

5. Coğrafya Eserleri

Müslümanlarda coğrafya yazıcılığı ilk olarak tercüme eserler şeklinde başlamış, ardından orijinal telifler ortaya çıkmıştır. Coğrafyaya dair eserler genel hatlarıyla dünya, alem, felekler, dünyadaki kara ve denizler, karaların iklim ve yer şekilleri, buralarda yaşayan halkın sosyal ve ekonomik tarihi hakkındaki bilgileri içermektedir.

184-232/800-847 yılları arasında yaşayan ve büyük cebir alimlerinden biri olarak kabul edilen el-Hârizmî'nin *Sûretü'l-Arz* adlı eseri coğrafyaya dair orijinal eserlerden ilki

kabul edilmektedir. Batlamyus'un *Coğrafya*'sının tahsis edilmiş ve kısmen de değiştirilmiş şekli olan eserde üç kısım halinde dağlar, göller, denizler, ırmaklar ve kara parçaları hakkında bilgiler verilmektedir.

Büyük yolların geçtiği bölgeler ve diğer ilgili konuları ele alan coğrafya ilmine dair eserlere genel hatlarıyla İslam dünyasında *el-Memâlik ve'l-Mesâlik* adı verilmiştir. Bu adla günümüze ulaşan ilk eser ise İbn Hurdâzbih'in (ö.300/912) *Kitâbü'l-Memâlik ve'l-Mesâlik'*idir. Batlamus'un eserinden, Hilâfet Sarayı arşivinden ve kendi topladığı bilgilerden derlenen bu eserinde İbn Hurdâzbih, İslam alemi ve İslam alemi dışındaki bölgelerin coğrafî ve siyasî tarihlerine değinmiştir. Kitapta Orta Asya ve Maverâünnehr civarında yaşayan Türk toplulukları hakkında bilgiler de verilmektedir.

III/IX. yüzyılda yaşayan büyük tarihçilerden el-Ya'kûbi (ö.292/905)'in 872 yılına kadarki olayları ele aldığı *Kitâbü't-Târîh;* Halife Mütevekkil tarafından icat edilen elbiselerden bahsettiği *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim* adlı eserlerinin yanında onun en meşhur telifi ve coğrafyaya dair eseri olan *Kitâbü'l-Büldân*'ında Bağdat, Samerrâ, İran, Turan, Afganistan, Batı-Güney Arabistan, Çin, Hindistan, Şam, Mısır, Nûbe ve Kuzey Afrika gibi bölgeler hakkında geniş bilgiler sunmaktadır. Ya'kûbî eserin sade bir üslup kullanmış ve hurafe bilgilerden uzak durulmaya çalışmıştır.

X. asırda yaşayan coğrafyacılarından el-Istahrî'nin *Sûretü'l-Arz* veya *el-Memâlik ve'l-Mesâlik* adlı eseri de coğrafya alanındaki meşhur teliflerdendir. Kitap İslam dünyası ve çevresindeki ülkelerden bahsetmektedir. Yollar, köprüler, dağlar, nehirler ve denizler ile bölgelerde yaşayan halkların sosyal durumları hakkında da bilgiler verilmiştir.

Klasik coğrafya tarihçilerinin en büyük temsilcisi olan el-Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim* adlı eserini yedi iklim üzerine tertip etmiştir. Özel olarak İslam dünyası üzerine durmuş, politik, sosyal, fizikî ve ekonomik bilgilere eserinde yer vermiştir. İslam dünyasını da Arap ve Acem ülkeleri olmak üzere iki ana gruba ayırmıştır. Bölgelerden bahsederken öncelikle merkezî yerlerden bahsetmiş, sonra diğer şehirleri ele alarak bölgelerin sosyal yapısı, halkın ahlakî durumları ve huyları, şehirlerin fizyolojileri hakkında bilgiler vermiştir.

Abbasi döneminde yaşayan ve devlet kademelerinde görev almış bir zat olan İbn Fazlan'ın meşhur *Seyahatnâme*'si dönemin İran, Maverâünnehr, Harezm, Oğuzlar, Başkurtlar, Peçenekler, Bulgarlar tarihi açısından önemli olduğu kadar bölgelerinde ikamet halkların yaşam tazları, sosyal ve ekonomik durumları, dinleri ve hukuklarının yanında bölgelerin coğrafî şartları hakkında da değerli bilgiler aktaran bir eserdir.

SONUÇ

İslam tarihinin ilk kaynakları genel metot (sened zinciri, raviler ve metin) itibariyle hadis ilmine yakınlık göstermiş olsa da ondan bağımsız bir ilim dalı olarak hicrî 1. yüzyıldan itibaren kendisini siyer ve megāzî sahasında göstermiştir. Bundan sonraki tarihlerde İslam tarihçilerinin bilgi ve deneyimleri artmış ve dönemin şartlarına da bağlı olarak biyografi, genel dünya tarihleri, fütûhâtlar ve coğrafyaya dair eserler te'lif etmişlerdir. Tabiî ki bunların yanında siyaset ahlakı, tarih usulü, genel ve monografik içerikli kronikler ile sosyal konuları içeren eserler de telif edilmiştir. Bütün bu eserler, İslam kültür ve medeniyetinin geldiği seviyeyi göstermesi açısından fevkalade önemlidir.

KAYNAKÇA

- Günaltay, M. Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler,* İstanbul 1991.
- Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihçiliği Üzerine,* Ankara 1991.
- Horovitz, Josef, *İslami Tarihçiliğin Doğuşu İlk siyer /Megazi Eserleri ve Müellifleri,* trc. Ramazan Altınay-Ramazan Özmen, Ankara 2002.
- Humphreys, R. Stephen, *İslam Tarih Metodolojisi,* trc. Murtaza Bedir-Fuad Aydın, İstanbul 2004.
- Kaşif, Seyyide İsmail, *İslam Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metodları,* trc. Mehmet Şeker vdg., İzmir 1997.
- Müneccid, Selahaddin, *Dirâsât fî Tarihi'l-Hatti'l-Arabi*, Beyrut 1972.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* İstanbul 1998.

ÜNİTE-II

İLK DÖNEM İSLAM TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

(Başlangıcından Emevilere Kadar)

Özet

Bu ünitede, Hz. Peygamber'in hayatından kesitler sunularak, siyer ve megāzîsi hakkında bilgiler verilecektir. Bu amaçla Hz. Peygamber'in tebliğ görevi öncesi ve sonrasındaki mücadeleleri, yaşam tarzı, tebliğ faaliyeti sırasında karşılaştığı güçlükler konu edilecektir. Bundan sonra Hz. Peygamber'in vefatını takiben Müslümanların yeni duruma adapte olmaları süreci ve ilk halife Hz. Ebûbekir ile başlayan Hulefâ-yi Râşidîn dönemi ele alıncaktır. Hz. Ebûbekir, Ömer, Osman ve Ali dönemlerindeki siyasi olaylar ile halifelerin ve genel olarak Müslümanların ortaya çıkan sıkıntılar karşısındaki tavırları ele alınacaktır. Osman (r.a.) döneminde halifenin öldürülmesiyle sonuçlanan "Büyük Fitne", Hz. Ali dönemindeki iç karışıklıklar ve Muâviye-Ali mücadelesinin İslam dünyası üzerindeki yansımaları konu edilecektir.

A. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ

1. Doğumu ve Gençliği

Hz. Peygamber'in kabilesi Arapların atalarından Adnânîlerin soyuna mensubiyetle Adnânî, Adnanoğullarının Hz. İsmâil'e soy kütüğü olarak dayanması sebebiyle de İsmâilî olarak nitelendirilmiştir. Babası Abdullah Mekke'de Kureyş kabilesinin Haşimoğulları koluna mensup olup, kabilesi içerisinde saygın bir yer edinmiş olan Abdülmuttalib'in de oğludur. Annesi Âmine ise, Kureyş kabilesinin Benî Zühre koluna mensup olup, Vehb b. Abdümenaf'ın kızıdır. Hz. Peygamber'in bağlı bulunduğu kabilesi Mekke'ye Fihr'den (Kureyş) sonra hakim olmaya ve Kabe'nin kutsal işleriyle Mekke'nin idari ve askerî faaliyetlerini paylaşımlı olarak yürütmeye başlamıştır.

Hz. Peygamber'in doğum tarihi hakkında kaynaklar arasındaki tam bir birliktelik görülmemektedir. Genel kabul Fil Vakası'ndan elli veya elli beş gün sonra Rebîülevvel'in 12. Pazartesi günü doğduğu yönündedir. Son dönem hadisçi ve siyercilerinden Muhammed Hamidullah ise, Araplardaki yaygın olan nesî'(Hac günlerini belli bir mevsimde sâbit tutmak için, iki veya üç yılda bir, seneye bir ay ekleyerek, o yılın aylarını 13'e çıkarılmasına nesî' denmiştir) uygulamasından hareketle Hz. Peygamber'in 12 Rebîülevvel 53 (17 Haziran 569) Pazartesi günü doğmuş olabileceğini ileri sürmüştür.

Kaynaklarda Hz. Peygamber'in adı konusunda kendi ifadelerinden de anlaşıldığına göre birden fazla adı bulunmaktadır: Ahmed, Muhammed, Mahmud ve Mustafa. Kur'ân-ı Kerîm'de ise Ahmed ve Muhammed adı Hz. Peygamber'e nispetle kullanılmıştır. Ahmed

adı bir yerde (Saff, 61/6), Muhammed adı ise dört yerde (Âl-i İmrân, 3/144; Ahzâb, 33/40; Muhammed, 47/72; Fetih, 48/29) geçmektedir.

Hz. Peygamber'in doğumu sırasında siyasi coğrafya açısından Arap diyarı çöllerle çevrili bir yarımadada bulunuyordu. Bu coğrafyanın komşu bölgeleri olan Kuzey Arabistan'da Nebâtîler, Tedmürler, Gassânîler; Güney Arabistan'da Mâinîler ve Himyeriler; Anadolu, Suriye ve Balkan coğrafyasında Doğu Roma İmpratorluğu; İran ve Irak coğrafyasında Sâsânîler; Habeş ve Güney Arabistan topraklarının bir kısmında Habeşistan İmparatorluğu gibi çeşitli güçler farklı dönemlerde hâkimiyet kurmuşlardır. Dönem itibariyle Hz. Peygamber'in doğup büyüdüğü Arabistan topraklarında puta tapıcılık yaygın olup, kabile ve şehir esasına dayalı birbirinden bağımsız şehir devletleri yer almaktaydı. Şehirli Arapların yegane geçim kaynakları tarım ve ticaret idi. Bedeviler ise hayvancılıkla meşgul olmuşlardır. Araplar, güzel şiir okuyup yazmayı, cesareti, cömertliği ve mensup olduğu kabileyi her şeyin üzerinde tutmayı bir övgü kaynağı olarak görmüşlerdir.

Mekke'de o dönemlerde yaygın olan bir sütanneye verme geleneğine uygun olarak Hz. Peygamber'i küçük yaşta Hevâzin kabilelerinden Sa'd b. Bekir koluna mensup olan Halîme'nin evinde ikamet etmeye başlamıştır (O'nu daha önce Ebû Leheb'in cariyesi Süveybe emzirmiştir). Dört-beş yaşlarına kadar Halîme'nin yanında kalan Hz. Peygamber, daha sonra Mekke'ye gelmiş, annesi ve cariyeleri Ümmü Eymen'le birlikte Medine'deki akrabalarını ziyarete gitmişlerdir. Burada bir ay kaldıktan sonra Mekke'ye dönüş yolunda Hz. Peygamber'in annesi Ebvâ'da hastalanıp vefat edince Hz. Peygamber, altı yaşında hem öksüz hem de yetim kalmıştır. Bundan sonra ise önce dedesi Abdülmuttalib'in, o vefat edince de amcası Ebû Tâlib'in himayesine girmiştir.

Hz. Peygamber, daha on dört-on beş yaşlarında iken amcasının ev yükünü hafifletmek için çobanlık yapmaya ve ticaretle iştigal etmeye başlamıştır. Ticaret amacıyla Hubâşe Panayırı'na, iki defa Yemen'e, Doğu Arabistan'daki Muşakkar ve Debâ panayırlarına katılmıştır. Ticarette ortaklık yaptığı insanların gözlemleri ve Mekkelilerin pek çoğunun Mekke dışına seyahat ettikleri sırada özel eşyalarını teslim etme konusunda en çok tercih ettikleri kişi olması, konuşmalarının hiçbirinde yalan söze ve hileye başvurmaması vb. sebeplerden Mekkeliler kendisine "Muhammedü'l-Emîn" demişlerdir.

Ticaret için yaptığı ortaklıklar ve ticari seyahat tekliflerinin arasında Mekke'nin zengin ve soylu bir kadını olan Hz. Hatice'nin teklifi Hz. Peygamber'in hayatı açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Zira bu anlaşma neticesinde Hz. Peygamber'in dürüst ve

olağanüstü ahlâkîliğini gören Hatice kendisine evlilik teklifinde bulunmuş ve Hz. Peygamber de bu teklifi kabul etmiştir. Evlilik sırasında Hz. Peygamber'in yirmi beş, Hz. Hatice'nin ise yirmi yedi-yirmi sekiz yaşlarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu evlilik neticesinde Abdullah, Kāsım, Ümmü Gülsüm, Rukiyye, Zeynep, Fâtıma adında altı çocuk dünyaya gelmiştir.

2. Nübüvvet ve Mekke Dönemi

Mekke'nin sapkın ve ahlâkî meziyetlerden yoksun halinden bunalan Hz. Peygamber, Allah'a (c.c.) nasıl ibadet edeceğini araştırmaya ve bu amaçla da uzlete ihtiyaç duymaya başlamıştı. Mekke yakınlarındaki Hîrâ Mağarası'na kapanan Hz. Peygamber'e 610 yılı Ramazan'ında vahiy meleği Cebrâil aslî sûretinde gözükmüş ve Alak Sûresi'nin ilk beş ayetini tebliğ ederek risalet görevinin başladığını kendisine bildirmiştir. Olayın etkisinde kalan Hz. Peygamber derhal evine giderek durumu Hz. Hatice'ye açmıştı. Hatice, kendisini teselli ederek iyi bir insan olduğunu, akrabayı ve yoksulları gözettiğini, şeytanın ona musallat olamayacağını söylemiş ve amca-zâdesi Varaka b. Nefvel ile görüştürmüştür. Varaka Hz. Peygamber'e gördüğü şeyin bir vahiy meleği olduğunu ve kendisinin de bir peygamber olacağını zikredip, zorlu bir yola gireceğini de eklemiştir.

İlk vahiyden sonra kaynaklarda üç aydan üç yıla kadar sürdüğü belirtilen bir bekleyiş (fetretü'l-vahy) devresinden sonra Müddesir Sûresi'nin ilk ayetleri inmiş ve yakın çevresine tebliğ görevi böylece başlamıştır. Risaletin 4. yılına kadar süren gizli tebliğ dönemi bundan sonra gelen ayetler ile (Hicr, 15/94; Şu'arâ, 2/214-216) açıktan tebliğe dönüşmüş ve Hz. Peygamber ilk muhatabı olarak kabilesi Kureyş'i seçmiştir.

Hz. Peygamber'in Mekkelilerin atalarının inançlarının sapkın olduğunu söylemesi, Mekke'nin ticarette büyük pay sahibi olmasını sağlayan putçuluğun kaybedilmesiyle fakirliğe düşecekleri inancı, Kureyş'in Araplar nezdinde itibarlarının düşeceği korkusu, ahiret, cennet-cehennem, kaza-kader ve tek bir ilaha inanmak istememeleri gibi sosyal, siyasi, ekonomik ve dinî sebeplerden dolayı Hz. Peygamber'e ve ona inananlara şiddetli tepki gösteren Mekkeliler, ilk aşamada sözlü yaptıkları sataşmaları daha sonra fiilî hale getirmişlerdir. Bu durum Mekke'deki bazı Müslümanların şehit edilmelerine veya şiddetli işkence görmelerine kadar varınca Hz. Peygamber, Müslümanlardan bir kısmının Habeş diyarına hicret etmesine izin vermiştir. 615 yılında on bir erkek ve dört kadın, iki yıl sonra da 108 kişiden oluşan iki kafile hicret etmiştir. Habeş Kralı Necâşî'nin iyi muamelelerine

ve himayesine muhatap olan Müslümanlar burada uzun süre ikamet etmişlerdir. Son kafile ise Hayber'in fethi sırasında (628) Habeşistan'dan ayrılmıştır.

Müşrik Kureyşliler, Hz. Peygamber'i davasından vazgeçirememeleri, Hz. Hamza ve Ömer gibi nüfuzlu şahısların İslam dairesine girmesi, İslam'ın günden düne yayılmasından dolayı Müslümanları ve Hz. Peygamber'i etkisiz hale getirmek için Haşimoğulları ve Muttaliboğullarıyla olan tüm hukukî ilişkileri kesmiş, Müslümanları 3 yıl boyunca (616-619) kuşatma altına almışlardır. Kuşatmanın kaldırılmasından bir yıl sonra Hz. Peygamber'in amcası ve hanımı vefat edince (620-Hüzün Yılı) Hz. Peygamber, Mekke'de adeta savunmasız hale gelmiştir. Bundan sonra Mekke dışında kendisini himaye edecek ve tebliğini daha rahat yayabileceği bir mekan aramış, bu amaçla ilk önce Tâiflilerden yardım istemiş; fakat umduğunu bulamamıştır. Hz. Paygamber'in Tâif dönüşünde yaşadığı sıkıntılara bir teselli babında Allah (c.c), O'nu manevi alemlere seyahat ettirmiş (İsrâ ve Mi'râc), İslam'ın tüm dünyaya yayılacağı müjdesine ve diğer lütuflara mazhar kılmıştır.

Mekkelilerin baskılarının devam ettiği yıllarda dışarıdan himaye arayan ve İslam davetini yaymaya çalışan Hz. Peygamber, Nübüvvetin 11. Yılı (620) hac mevsiminde Yesrib'den (Medine) gelen altı kişilik Hazrec grubu ile temasa geçmiş ve İslamiyet'i onlara tebliğ etmiştir. Bundan bir yıl sonra Yesrib'den gelen on'u Hazrecli, ikisi Evsli olmak üzere on iki kişilik grup, Akabe'de Hz. Peygamberle buluşmuş ve İslam'ı tanıyacaklarına, Allah'a ortak koşmayacaklarına, çocuklarını öldürmeyeceklerine, zina yapmayacaklarına, birbirlerine iftira atmayacaklarına dair söz vererek bey'at etmişlerdir ki, buna Birinci Akabe Bey'atı adı verilir. Bundan sonra Yesrib'e dönen bu grup orada İslam'ın yayılması için gayrette bulunmuştur. Bu sayede Yesrib'de Müslümanların sayısı hızla artmıştır. Nübüvvetin 13. Yılı (622) hac mevsiminde bu defa yetmiş beş Yesrib'li Müslüman Hz. Peygamberle Akabe'de buluşarak kendisine bey'at etmişler (2. Akabe Bey'atı) ve kendisini Yesrib'e davet etmişlerdir. İkinci Akabe bey'atından sonra Müslümanların Yesrib'e hicret etmelerine izin verilince Mekke'den hızlı bir göç hareketi başlamıştır. Kureyşli müşrikler bu durumdan gittikçe rahatsız olmuş ve bu işe kesin bir çözüm bulmak amacıyla Daru'n-Nedve'de yapılan toplantıda Ebû Cehîl'in teklifiyle Hz. Peygamber'e suikast yapmayı planlamışlardır. Bu durumdan vahiy yoluyla haberdar olan Hz. Peygamber, Ebûb Bekir ile birlikte Mekke'den gizlice ayrılarak önce güneydeki Sevr Mağarası'na sığınmış, ardından da tehlike geçince Yesrib'e doğru yola çıkmıştır (1 Rebîülevvel 1/13 Eylül 622). 24 Eylül Cuma günü Ranuna Vadisinde ilk Cuma namazını

kıldıran Hz. Peygamber, Yesrib'e girmiş ve şehrin adı bu tarihten itibaren "Medinetü Rasûlillâh" olarak anılmaya başlanmıştır. Böylece nübüvvetin Medine dönemi de başlamıştır.

3. Medine Dönemi

İslam'ın hızla yayılması ve daha iyi şartlarda İslam'ın yaşanmasını temin eden hicret ile birlikte Medine İslam devleti teşekkül etmiştir. Hz. Peygamber Medine'ye gelişinden itibaren ilk olarak Müslümanları bir arada toplayacak olan Mescid-i Nebevî'nin inşasını başlatmış, Medineli Ensâr ile Mekkeli Muhâcîrler arasında Müslüman Kardeşlik Akdi'ni gerçekleştirmiş, Yahudiler ile anlaşarak Medine Vesikası'nı oluşturmuş ve Medine'nin yegane yöneticisi olmuştur. Bu vesikada Medine'de yetkili merci Hz. Peygamber kabul edilmiş, Yahudilerle Müslümanlar Medine'nin savunmasında mâlî ve askerî açıdan ortak hareket edecekleri zikredilmiş, Yahudilere himaye hakkı tanınmış, iki tarafın düşmanlarına yardım etmeyecekleri belgelenmiştir.

Mekkelilerin dışarıdan Müslümanları tazyike devam etmelerinden dolayı Allah (c.c.) Müslümanlara zor durumda kaldıkları takdirde silahla mukabele etmelerini caiz gören ayetlerini (el-Hacc, 22/39-40) indirmiştir. Bundan sonra Hz. Peygamber, sekiz askerî harekat gerçekleştirmiş ve Müslümanların gücünü müşriklere karşı gösterme imkanı bulmuştur. Hicretin ikinci yılında Ebû Süfyân'ın idare ettiği kervana Bedir'de baskın yapmak maksadıyla Müslümanların harekete geçtiğini öğrenen Mekkeliler, kalabalık bir orduyla Bedir'e hareket edince iki taraf arasında savaş kaçınılmaz hale gelmiştir. Ramazan'ın 17. Günü (13 Mart 624) meydana gelen savaşta yetmiş müşrik öldürülmüş, bir o kadarı esir edilmiş; Müslümanlar ise on dört şehit vermiştir. Bu savaş ile büyük bir zafer kazanan Müslümanlar, Arap yarımadasında büyük bir itibar kazandıkları gibi İslam'ın tebliği için de geniş alanların açılmasına katkıda bulunmuştur.

Müslümanların Bedir galibiyeti ile Medine'de gittikçe gerginleşen Yahudilerle ilişkilerde ise bir takım sıkıntılar yaşanmaya başlamıştır. Hicrî ikinci yılda Kaynûkâlı Yahudilerin bir Müslüman kadını taciz etmeleri ve kendilerine müdahale eden bir Müslüman'ı şehit etmeleriyle Medine Vesikası'na aykırı hareket ettikleri gerekçesiyle kuşatma altına alınmış ve sonunda Yahudiler teslim olunca üç gün içinde Medine'yi terk etmeleri istenmiştir. Diğer Yahudi kabilelerinden Benî Nâdir Uhud Gazvesi sonrasında (625), Benî Kurayza ise Hendek Gazvesi sonrasında (627) Medine'den çıkarılmışlardır.

Bedir'de ağır yenilgiye uğrayan Kureyşliler, Ebû Süfyân liderliğinde yeni bir savaş hazırlıklarına başlamış ve 625 senesinde Uhud'da Müslümanlarla karşı karşıya gelmişlerdir. Savaşın ilk aşamalarında galip durumda olan Müslümanlar, tepelerdeki okçuların savaşın kazanıldığı zannıyla yerlerini terk etmeleri yüzünden savaş alanında büyük bir sıkıntı ile karşılaşmışlardır. Uhud savaşından sonra tebliğ faaliyetlerine devam eden Hz. Peygamber, Âmir b. Sa'saa kabilesinin isteği üzerine Münzir b. Amr başkanlığında bir tebliğci grubunu kendilerine göndermiş; fakat bu Müslümanlar Bi'r-i Maûne'de baskına uğrayarak şehit edilmiştir (Bi'r- i Maûne Faciası-8/629). Müslümanlara karşı düşmanca tavır besleyen ve asker toplayan Müstalikoğulları üzerine 627 Şaban'ında bir sefer düzenlenerek (Benî Müstalik Gazvesi) itaat altına alınmışlardır.

Müslümanlar Uhud savaşının yaralarını sarmaya çalışırken Mekkeliler, son saldırı savaşı olan Hendek Gazvesi'ne (Nisan 627) hazırlanmış ve Medine üzerine yürümüşlerdir. Medine'deki Yahudileri de kendi taraflarına çeken Mekkeliler, Medine'yi yirmi gün kadar kuşatmışlarsa da istenilen sonucu elde edememiş ve Müslümanlar bundan sonra savunmadan saldırı pozisyonuna geçmişlerdir.

Hendek Gazvesi'nden bir sene sonra umre maksadıyla Mekke'ye hareket edince Mekkeliler Müslümanların Kabe'yi ziyaretlerini engellemişler ve Süheyl b. Amr'ı göndererek bir antlaşma teklifinde bulunmuşlardır (Hudeybiye Antlaşması). Yapılan antlaşmaya göre Müslümanlar bir sonraki sene umre yapabilecekler, şehirde en fazla üç gün kalacaklar, bir Mekkeli kaçarsa Mekke'ye iade edilecek, bir Medineli Mekke'ye sığınırsa firar eden kişi Medine'ye iade edilmeyecek, barış on yıl sürecek, taraflardan biri bu ittifaka dâhil olmayan bir kabile ile savaşa girerse diğeri karışmayacaktı. İlk aşamada Müslümanların aleyhine görünen bu antlaşma ile aslında Kureyşliler, Müslümanları hukukî olarak muhatap almış, İslam'ın yayılışı hızlanmıştır. Allah (c.c.) bu antlaşmayı Kur'ân-ı Kerîm'de bir fetih olarak (el-Feth, 48/1,3) nitelendirmiştir.

Hz. Peygamber, Hudeybiye'den sonra etraf kabilelere ve devletlere İslam'a davet mektupları göndermiştir. Bu amaçla, Sasani hükümdarı Hüsrev Pervîz'e, Habeş Necâşisi Ashame'ye, Mısır Meliki Mukvakıs'a, Gassani kralı Hâris b. Ebû Şemîr'e, Benî Hanîfe kabilesi reisi Hevze b. Ali'ye ve Bizans İmparatoru Herakliyus'a davet mektupları göndermiştir. Bunlardan sadece Habeş Kralı Ahseme, İslam'ı kabul etmiştir.

Hz. Peygamber İslam elçisini şehit eden Gassani Meliki Şürahbil üzerine 629'da İslam ordusunu göndermiş (629) ve Mûte'de gerçekleşen savaşta Müslümanlar kendilerinden üç-dört kat büyük olan orduya karşı Halid b. Velîd'in de taktikleriyle az bir

zayiat vererek Medine'ye dönmüşlerdir. Bu sırada cahiliye döneminden beri aralarında kan davası bulunan ve Hudeybiye Antlaşması ile aralarındaki kan davası sona erdirilen Benî Bekir ve Huzaâ kabileleri arasındaki gerginlik, Mekke müşriklerinin Benî Bekir'e destek vererek bir baskın sonrasında Huzaalılar'dan bazı kabile reisleri ve mensuplarını öldürmesiyle yeniden artmıştır. Huzaâlılar, Medine'den yardım isteyince Mekke'ye bir mektup yollayan Hz. Peygamber, öldürülenlerin diyetinin ödenmesi, Benî Bekir'le olan münasebetlerin kesilmesini istemişse de Mekkeliler buna yanaşmamış, Ebû Süfyân'ı yeni bir antlaşması yapması için Medine'ye göndermişlerdir. Fakat Ebû Süfyân, olumlu bir sonuç alamadan Mekke'ye dönmüştür. Bu aşamadan sonra gizlice sefer hazırlıklarına başlayan Hz. Peygamber, hicrî 8. yılın Ramazan'ında (Ocak 630) Mekke'yi fethetmiş ve Müslümanların önündeki en büyük engel ortadan kaldırılmıştır. Fetihten 16 gün sonra Mekke üzerine yürümek iseteyen Hevâzîn kabileleri ile Huneyn'de yapılan savaştan da Müslümanlar galip ayrılmışlardır. Huneyn savaşında Müslümanlar aleyhinde ordu toplayan Taif'te Sakîf kabilesinin üzerine de gidilmiş ve Tâif kuşatılmıştır. Muhasara 20 gün sürmesine rağmen Müslümanlar surları aşamamışlar ve kuşatmayı kaldırmışlardır. Kuşatmanın kaldırılmasından bir yıl sonra Medine'ye elçi gönderen Tâifliler Müslüman olduklarını bildirmişlerdir. Böylece bu şehir de İslam topraklarına barış yoluyla dahil olmuştur.

Arabistan'daki iç düzeni sağlayan Hz. Peygamber, dışarıda Bizans İmparatoru Herakliyus'un Tebük'e geldiğini öğrenince büyük bir orduyla Tebük'e hareket etmişse de herhangi bir mukavemetle karşılaşmamıştır. Bundan sonra çevredeki kabileler ile çeşitli cizye ve barış antlaşmaları yapmıştır. Bu sefer, Hz. Peygamber'in ordunun başında katıldığı son sefer olmuştur.

Hicrî 10 yılında ilk ve son haccını yapan Hz. Peygamber, burada Allah'a iman, insan haklarına saygı, kadın haklarının gözetilmesi, inanç bağlarının güçlendirilmesi, eşitlik, adalet, din kardeşliğinin korunması, kitap ve sünnete sarılmanın önemi gibi temel insânî ve İslâmî hak ve sorumluluklardan bahsettiği Vedâ Hutbesi'ni îrâd ettikten sonra Medine'ye dönmüştür. Medine'de 13 Rebî'ülevvel 11 (8 Haziran 632) Pazartesi günü ruhunu Allah'a (c.c) teslim etmiştir.

A. HULEFÂ-Yİ RÂŞİDÎN DÖNEMİ

1. Hz. Ebûbekir Dönemi (632-634)

Hz. Peygamber'in vefatının ardından Benî Sa'îde Sakîfesi'nde devlet başkanını seçmek üzere toplanan Müslümanlar, bazı tartışmaların ardından Hz. Ebûbekir'e bey'at etmiş ve İslam tarihinin ilk halifesi Ebûbekir olmuştur.

Hilafete geçtikten sonra ilk iş olarak daha Hz. Peygamber döneminde hazırlanması emredilen Üsâme b. Zeyd kumandasındaki orduyu Suriye taraflarına göndermiştir. Daha sonra da irtidad eden ve peygamberlik iddiasında bulunanları tedip etmek üzere Halid b. Velîd'i mürtedler üzerine göndermiştir. İçteki karışıklıkların bertaraf edilmesinin ardından İran, Suriye ve Irak topraklarına yapılacak olan fetih hareketlerine hız verilmiştir. Bu amaçla Halid b. Velîd, Irak cephesine gönderirken, Amr b. el-Âs'ı da Ürdün ve Filistin taraflarına sevk etmiştir. Irak'taki fetihleri devam ettirme görevini Müsennâ'ya bırakan Hâlid, Suriye cephesine yardım amaçlı geçmiş ve Bizans ordusuyla yapılan Ecnâdeyn Savaşı'nı (13/634) kazanarak Bizans'ın bölgedeki hâkimiyeti son vermiştir.

Hz. Ebûbekir dönemi iç karışıkların sükûnete erdirildiği, fetihler için yeni yapılanmaların temelinin atıldığı, Kurân-ı Kerîm'in mushaf haline getirildiği dönem olmuştur. Kısa süren halifeliğine rağmen dağılma tehlikesi ile karşılan İslam ülkesini yeniden bir araya getirmiştir.

2. Hz. Ömer Dönemi (634-644)

Hz. Ömer, ilk halife Ebûbekir'in vasiyeti üzerine hilafeti devralmıştır. Hz. Ömer'le birlikte devlet başkanlarına "Emîrü'l-Mü'minîn" denilmeye başlanmıştır. 10 yıllık halifeliği dönemi hem fetihler hem de medeniyet tarihi açısından büyük zenginlik arz etmektedir.

Hz. Ömer dönemindeki fetihler Irak-İran, Suriye, Cezîre ve Mısır yönünde ilerlemiştir. Irak-İran bölgesine hakim olan Sasanilerle yapılan mücadeleler, Kadisiye (14/635), Nihavend (21/642) savaşlarına sahne olmuş ve büyük ölçüde Sasani İmparatorluğu'nun sonu getirilmiştir. Bundan sonra Kuzey İran ve Horasan taraflarının fethine girişilmiştir. Suriye cephesinde ise Yermük (15/636) zaferi ile Kudüs'ün (16/637) ve Kayseriyye'nin (17/638) fethi gerçekleşerek Bizans'ın bu bölgedeki hakimiyetine kesin olarak son verilmiştir. Bizans ve Sasani hakimiyetinde topraklar arasında yer alan Cezîre bölgesindeki fetihler Suriye ve Irak cephesindeki birliklerin ortak harekâtıyla tamamlanmıştır. Bu amaçla Rûha (Urfa), Rakka, Harran, Nusaybin, Sincar, Âmid, Mardin,

Dârâ ve Erzen gibi şehirler İslam hakimiyetine dâhil edilmişlerdir. Bir diğer cephe olan Mısır cephesinde ise Amr b. el-Âs görevlendirilmiştir. Amr, 639'da aldığı izinle Ariş, Ferma, Bulleys, Ümmü Düneyn, Bâbilon, İskenderiyye, Berka, Trabslugarb gibi şehirleri ve merkezleri fethetmiştir.

Hz. Ömer devrinde Irak-İran fetihlerinde bir askeri üs oluşturmak maksadıyla 635'te Utbe b. Gazvan tarafından temeli atılan Basra, yine yakın bir şehir olan ve İslam ordusu kumandanı Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından 639/40'da kurulan Kûfe, Mısır'ın fethi sırasında başkent olarak Amr b. el-Âs tarafından kurulan Fustat şehirleri bir asker-sivil karışımı fetih merkezleri olarak yeniden inşa edilen şehirlerdendirler.

Hz. Ömer devrinde bu yenilik ve fetihlerin yanında düzenli ordu, devlet hazinesi yani Beytü'l-Mâl teşkil ettirilmiş, gelen vergilerin düzenli dağıtılması için Dîvân Teşkilatı oluşturulmuş, merkezî şehirlere valilerin denetiminden uzak kadılar tayin edilmiş, hapishaneler kurulmuş, hicreti esas alan bir takvim oluşturulmuştur.

3. Hz. Osman Dönemi (644-656)

Hz. Ömer'in şehit edilmesi sonrası ikinci halife tarafından tespit edilen şûrâ tarafından halifeliğe seçilen Hz. Osman 644-656 yılları arasında halifelik yapmıştır. Hz. Osman döneminin ilk altı yılı kısmen fetihlerle ve sakin geçerken son altı yılı iç karışıklar ve halifenin şehit edilmesiyle sonuçlanan "Büyük Fitne" hareketlerine sahne olmuştur. Bu fitne hareketlerinin ortaya çıkışında bir dizi sosyal, siyasi ve ekonomik etkenler rol oynamıştır.

Hilafete geçen Hz. Osman, Hz. Ömer dönemindeki fetihlerin devam etmesini sağlamıştır. Bu amaçla Basra'dan gönderilen ordular ile İstahr, Gur, Kuhistan, Havaf, Esfariyân, Ergiyan, Ermeniyye, Sicistan, Fars, Kirman dolayları fethedilmiştir. Kûfe'den sevkedilen ordular ile Azerbaycan içlerine kadar ilerlenmiş ve Kafkasya'da Türk topluluklarıyla karşılaşılmıştır. Dımaşk bölgesine vali olarak atanan Muâviye, bölgedeki fetih hareketlerine devam ederek Anadolu içlerine kadar uzanmış ve bu arada Kıbrıs seferine de (28/648) çıkmıştır. Mısır fatihi Amr'ın yerine atanan Abdullah b. Sa'd kara fetihlerinin yanında deniz fetihlerine de devam etmiş ve İslam devletinin sınırlarını İfrîkıyye içlerine kadar genişletmiştir.

Hz. Osman döneminin son altı yılında meydana gelen iç karışıkların temel sebebinin ne olduğu kaynaklarda tartışılmıştır. Genel hatlarıyla Hz. Osman'ın Kureyş kabilesi ileri gelenlerinin yeni şehirlere yerleşmesine izin vermesi ve bunlardan bir

kısmının oralarda çok miktarda mal edinmesine müsamaha göstermesi, Ümeyyeoğullarının Kureyşlilik taassubu ile bazı sözler sarf etmesine ses çıkarmaması, önemli makamlara akrabalarını ataması, Suriye valisi Muâviye gibi bazı valilerin yetkilerini genişletmesi, bazı yakınlarına toprakları iktâ olarak vermesi, valilerin şehirlerdeki kadılar ve ileri gelen sahabe ile ters düşmeleri, fetihlerin yavaşlamasına bağlı olarak zenginlik ve lüks içindeki halkın eski günlerini aramaları, Hz. Osman'ın kendisini eleştiren sahabelere sert davranması ve bazılarını sürgüne göndermesi, İbn Sebe'nin faaliyetleri, Hz. Peygamber'in Taif'e sürgün ettiği amcası Mervân'ı katiplik görevine getirmesi bu sebeplerden bazılarıdır. Fakat esas etken Hz. Osman devrinde sosyal ve ekonomik anlamdaki hızlı değişim ile nüfuz mücadelelerinin doğurduğu kargaşa olmuştur.

4. Hz. Ali Dönemi (656-661)

656'da Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Hz. Osman'ı katleden muhaliflerin baskısıyla hilafet görevini devr alan Hz. Ali, içteki infiali bitirmek için çalışmalara başladı. Bu amaçla bölge valilerinin değiştirerek kendine yakın bulduğu şahısları atamıştır. Bu sırada Hz. Aişe, Zübeyr b. Avvam ve Talha b. Ubeydullah'ın başını çektiği bir grup, Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılması isteğiyle Hz. Ali'ye karşı bir harekat başlatmış ve Mekke'den Basra'ya giderek burayı ele geçirmişlerdir. Hz. Ali bu muhalif grubu Cemel Savaşı'yla (656) bertaraf etmişse de karışıklıkların önünü alamamıştır. Hz. Ali'nin valilikten azlini kabul etmeyen Suriye Valisi Muâviye de isyan bayrağını açarak yeni halifeyi tanımadığını bildirmiş ve maktul halife Osman'ın kanını talep ettiğini belirterek Suriyelileri kendi etrafında toplamıştır. Cemel Vakası'ndan sonra Irak'taki kuvvetleriyle Suriye ordusunun üzerine yürüyen Hz. Ali, Muâviye ile Sıffîn'de (657) karşılaşmış, savaşı kazanmak üzereyken Amr'ın tavsiyesi üzerine Muâviye ordusu bir hileye başvurarak Hz. Ali'nin ordusunda beklediği muhalefeti meydana getirmiştir. Kur'an sayfalarını mızrak uçlarına takarak mücadelenin sonucunun Allah'ın kitabına göre verilmesini talep eden Suriye ordusu ve Muâviye ile anlaşmak zorunda kalan Hz. Ali, meseleyi tahkîme götürmeye razı olmuştur. Savaştan bir yıl sonra Dümetü'l-Cendel'de toplanan hakemler (Muâviye'nin hakemi Amr b. el-Âs; Ali'nin (r.a.) hakemi Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'dir) arasında beklenmedik gelişmeler yaşanmıştır. Ebû Mûsâ, Amr'ın hilesini anlayamayarak, Hz. Ali'yi halifelikten azlettiğini açıklamış, ardından Amr b. el-Âs kürsüye çıkarak Muâviye'yi halife olarak tayin ettiğini ilan etmiştir. Hz. Ali bu kararı kabul etmese de taraftarları arasındaki muhalefeti engelleyememiş, Haricî denilen

mutasssıb grupla Harûra ve Nehrevan'da (38/658) savaşmak zorunda kalmıştır. Bu durum Hz. Ali'nin gücünü zayıflatırken Muâviye'nin daha atik ve rahat davranmasına olanak tanımıştır. Muâviye bu amaçla Hicaz, Mısır, Irak taraflarına baskınlar düzenleyerek Hz. Ali'nin hareket imkanını kısıtlamıştır.

Hz. Ali'nin yönetiminde pek çok Harici'nin öldürülmesi üzerine büyük kin duyguları içerisinde olan Haricîler, iç karışıkların ortaya çıkmasında etkili gördükleri Muâviye, Hz. Ali ve Amr b. el-Âs'ı öldürme kararı almışlardır. Buna göre Abdurrahman b. Mülcem Hz. Ali'yi; Haccâc b. Abdullah Muâviye'yi; Amr b. Bekîr de Amr b. el-Âs'ı öldürmekle görevlendirilmiştir. Muâviye saldırıyı korumları sayesinde hafif sıyrıklarla atlatırken, Amr hasta olduğundan dolayı suikasttan kurtulmuştur. Fakat 40 yılı Ramazan'ında (Ocak 661) gerçekleştirilen suikastta Hz. Ali ağır yaralanarak birkaç gün sonra şehit olmuştur.

Kûfe'deki Müslümanlar Hz. Ali'den sonra oğlu Hz. Hasan'ı halife olarak seçmişlerdir. Ancak birkaç ay sonra Muâviye, Hz. Hasan'a halifelikten çekilmesini teklif etmiş, o da bu teklifi kabul ederek Muâviye'nin halifelik yolunu açmıştır.

Sonuç

Arabistan'ın Hicaz yarımadasında Hz. Peygamber'in tebliğ faaliyetiyle başlayan hareketi onun vefatına yakın dönemde tüm Arap yarımadasını kapsamıştır. Mekke, Medine, Tâif, Güney ve Kuzey Arabistan toprakları hızla İslamlaşma sürecine girmiştir. Hz. Peygamber'in vefatının ardından devlet idareciliğini devr alan Hz. Ebûbekir, Ömer, Osman ve Ali (r.a) dönemlerinde Müslümanlar Arap yarımadasının dışındaki bölgelere fetihler ve tebliğler yoluyla ulaşmayı başarmışlardır. Bu dönemde Kuzey Afrika, Mâverâünnehr, Güney Anadolu, Suriye, Irak ve İran topraklarında İslam kültür ve medeniyetinin ilk nüveleri şekillenmeye başlamıştır. Siyasi bir takım hadiselerinin sonucunda İslam dünyasının kontrolü Emeviler'e geçmiştir.

KAYNAKÇA

- Ali, Cevad, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm,* C. I-X, Beyrut 1993.
- Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Hulefa-yı Raşidin Dönemi),* İstanbul 2008.
- _____, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Hz. Muhammed (sav) Dönemi),* İstanbul 2009.
- Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân,* Beyrut 1987.
- Fayda, Mustafa, *Alah'ın Kılıcı: Halid b. Velîd,* İstanbul 1992.
- _____, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler,* İstanbul İstanbul 1989.
- _____, *İslamiyetin Güney Arabistan'da Yayılışı,* Ankara 1982.
- _____, "Muhammed", *DİA,* C. XXX, İstanbul 2005, 408-422.
- Hamidullah, Muhammed, *Hz. Peygamber'in Savaşları ve Savaş Meydanları,* trc. Salih Tuğ, İstanbul 1962.
- _____, Muhammed, *İslam Peygamberi,* C. I-II, trc. Salih Tuğ, İstanbul 2003.
- İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye,* thk. Mustafa es-Sakka-Abdülhâfiz Şelebi, C. I-IV, Beyrut ty.
- İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk,* thk. Muhammed Hamidullah, Konya 1981.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* C. IV-VIII, Beyrut 1981.
- İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ,* C. I-VIII, Beyrut ty.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh,* C. I-III, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kādî, Beyrut 1987.
- Köksal, M. Asım, *İslam Tarihi,* I-XI, İstanbul ty.
- Lings Martin, *Hz. Muhammed'in Hayatı,* trc. Nazife Şişman, İstanbul 1998.
- Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* C. II-V, thk. Muhammed Ebû Fazl İbrâhîm, Kahire 1971.
- Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megāzî,* thk. Marsden Jones, C. I-III, Beyrut 1984.

ÜNİTE-III

EMEVİLER

Özet

Bu ünitede, İslam 661-750 yılları arasında hüküm sürmüş olan Emeviler'in siyasi tarihleri ve medeniyetleri hakkında bilgi verilecektir. Bu amaçla, Emevilerin Süfyânî (661-684) ve Mervânî (684-750) kolunun hâkimiyetleri, bu dönemlerde meydana gelen fetih hareketleri, çeşitli grupların isyanları, idari ve ekonomik anlamda yaşanan değişmeler ele alınacak, Emevilerin İslam dünyasına yaptığı katkılar, dinî ve siyasî alandaki birtakım uygulamaları tartışılacaktır.

EMEVİ DEVLETİ (661-750)

A. SÜFYÂNÎLER (661-684)

1. Muâviye b. Ebî Süfyân (661-680)

Hz. Peygamber döneminde Mekke'nin en kudretli ailesi haline gelen Ümeyye oğullarının ve Mekke yönetiminin başkanı Ebu Süfyan'ın oğludur. Hz. Peygamber 630'da Mekke'yi fethedince babası ve ailesinin diğer üyeleriyle birlikte İslam dinini kabul etmiştir. Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde üst düzey devlet görevlerinde bulunarak valilik ve komutanlık yapmıştır. Hz. Osman'ın katillerini bulup cezalandırmadığı gerekçesiyle Hz. Ali'nin halifeliğini tanımamış, ordusu ile üzerine gelince karşı çıkmış ve Sıffin Savaşı meydana gelmiştir. Bu savaştan kesin bir sonuç çıkmamış, ardından yaşanan Hakem Olayı, Hz. Ali'nin şehit edilmesi ve Hz. Hasan'nın halife seçilmesi sürecinde Muâviye gittikçe güçlenmiş ve egemenlik alanını genişletmiştir. Hz. Hasan'a halifelikten çekilmesini teklif etmiş, onun bu teklifi kabul etmesi üzerine 661'de İslam ülkesinin bütün bölgelerinde Müslümanların bey'atlarını alarak halife olmuştur.

Muâviye'nin halifelik makamına gelmesiyle Hz. Osman zamanından beri devam eden iç karışıklık dönemi sona ermiş, bundan dolayı bu yıla "birlik yılı" adı verilmiştir. Usta bir idareci olan Muâviye'nin yirmi yıllık halifeliği boyunca İslam ülkesi içeride bazı harici isyanları dışında bir sükunet dönemi yaşamıştır. İnsan yönetme sanatını iyi bilen Muâviye, muhalifleriyle diyalog kurmuş, güç kullanmadan önce konuşarak insan kazanmayı ilke edinmiştir. Muâviye, halifeden sonraki en önemli yönetim kademesini oluşturan eyalet valilerini de kendisi gibi usta idareciler arasından seçmiştir. Irak, batı İran ve Azerbaycan'nın başkenti olan Kûfe'ye Muğîre b. Şu'be'yi, güney Irak, Güney İran ve Horasan'ın başkenti olan Basra'ya önce Abdullah b. Âmir'i, kısa bir zaman sonra Ziyad b.

Ebîh'i, Mısır bölgesinin başkenti olan Fustat'a Amr b. Âs'ı, Hicaz bölgesinin başkenti Medine'ye önce Mervan b. Hakem'i, ardından Saîd b. Âs'ı tayin etmiştir. Muâviye, Muğîre b. Şu'be'nin ölümünden sonra Kûfe'yi de Basra valisi Ziyad b. Ebîh'e bağlamıştır. Ziyad'ın ölümünden sonra valilik görevine oğlu Ubeydullah b. Ziyad'ı tayin etmiştir. Muâviye genellikle Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde olduğu gibi Suriye bölgesindeki Dımaşk (Şam) şehrinde ikâmet etmiş, böylece Şam, İslam ülkesinin başkenti haline gelmiştir.

Muâviye döneminin en ciddi iç problemini haricîler çıkarmıştır. Hz. Ali döneminde Irak'ta ortaya çıkan ve kendilerinden başka herkesi dışlayan hariciler, Muâviye halifelik makamına geçince ona karşı da aynı bölgede isyan bayrağı açmışlardır. İlk haricî isyanları, Muâviye halifeliğini ilan ettiği Kûfe'den henüz başkent Şam'a dönmeden ortaya çıkmıştır. Halife onların üzerine Suriye askerini göndermiş ancak isyancılar bu orduyu mağlup etmiştir. Bunun üzerine Muâviye, Suriye ordularını özellikle Bizans'tan gelebilecek muhtemel tehlikelere karşı diri tutmak istediğinden dolayı harici problemini Kufe merkezli Irak ordusunun halletmesi emrini vermiş ve aksi halde maaşlarını kesmekle tehdit etmiştir. Muâviye, Muğîre b. Şu'be'yi Kûfe valiliğine tayin ederek Şam'a dönmüştür. Muğîre de genel olarak Muâviye gibi hoşgörülü bir yönetim tarzı uygulamış, haricî olsun, Hz. Ali taraftarı olsun isyana kalkmadıkça muhaliflerin üzerine gitmemiştir. Muğîre, Irak bölgesinde ciddi bir problem haline gelen haricîlerin üzerine özellikle Hz. Ali taraftarı askerleri göndermiş ve ilk isyanları bastırmıştır.

662'de haricî isyanları Kûfe'nin dışına taşmış ve Basra'da bir grup Basralıları tekfir ederek isyan etmiştir. Bunun üzerine Muâviye Basra valisi Abdullah b. Âmir'i azlederek yerine Ziyad b. Ebîh'i tayin etmiştir. Ziyad da asi haricîler üzerine Basra askerini sevk etmiş ve isyanları bastırmıştır. Muâviye döneminde Kûfe ve Basra bölgesinde ortaya çıkan haricî isyanları büyümeden bastırılmıştır.

Hz. Ali taraftarları, Emevî yönetimi boyunca en önemli muhalefet odaklarından birini oluşturmuştur. Bunun sebebi Emevî yönetiminin artık hayatta olmayan Hz. Ali'ye karşı tavrını sürdürmesidir. Muâviye halifeliğe geçtikten sonra da Ali'ye karşı Cuma hutbelerinde eleştiri ve hakarete devam etmiş, bazı valileri de aynı tavrı takınmıştır. Emevî yöneticileri bu tavrı Muâviye'den sonra da sürdürmüşlerdir. Ömer b. Abdülaziz ise halife olduktan sonra bu kötü adeti kaldırmıştır.

Hz. Ali'ye halifeliği döneminde en büyük desteği veren Kûfe askeri, onun vefatından sonra Emevîlere karşı en önemli muhalefet gruplarını barındırmıştır. Muâviye ve valileri Hz. Ali taraftarlarının eleştirilerini genellikle müsamaha ile karşılamışlardır. Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be eleştirilerini devam ettiren bazı askerlerin maaşlarını kesmiştir. Muğîre b. Şu'be'den sonra Kûfe valiliğine tayin edilen Ziyad döneminde bazı Hz. Ali taraftarlarının eleştirileri sertleşti. Özellikle Hz. Ali'nin komutanlarından Hucr b. Adiy yönetimi acımasızca eleştiriyor ve bazı icraatlarına müdahale ediyordu. Buna karşı Emevî idaresi de muhaliflere karşı sertleşti. Hucr'un etrafındaki grup gittikçe büyüyünce vali önce Kûfe askerini oluşturan Arap kabilelerinin reislerini uyardı ve bunun sonucunda muhalif grubun çoğu Hucr'un etrafından ayrıldı. Katı muhalefeti sürdüren Hucr b. Adiyy ve birkaç arkadaşı, Emevî yönetimi tarafından idam edilmiştir. Muâviye, bu idamlar sebebiyle ashabın büyükleri tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir.

Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be, Muâviye'ye kendisinden sonra hilafete kimin geçeceği meselesini düşünmesini ve oğlu Yezid'i veliahd tayin etmesini tavsiye etmişti. Bu fikre önceleri yanaşmayan Muâviye daha sonra ikna oldu ve ülkenin Mekke, Medine, Kûfe gibi önemli merkezlerine giderek İslam toplumunun önderlerinden Yezid adına bey'at aldı. Muâviye'nin bu hareketi aslında halifeliğe devr alırken Hz. Hasan ile yaptığı anlaşmaya da ters düşmekteydi. Zira Muâviye, Hz. Hasan'a kendisinden sonra Hz. Ali'nin soyundan birinin halifeliğe geçeceğini taahhüt etmişti. Muâviye bu anlaşmayı ihlal ettiği gibi İslam toplumunun saltanat sistemine göre yönetilmesine de ön ayak olmuştur.

Muâviye b. Ebî Süfyan İslam ülkesi içinde birliği yeniden sağlayınca yüzünü ülke dışına dönme fırsatı bulmuştur. Yirmi yıllık uzun hilafeti boyunca Bizans İmparatorluğu, Asya'nın iç bölgeleri ve Kuzey Afrika'ya ordular sevk etmiş ve birçok bölge fethedilmiştir.

Emevî Devleti'nin en büyük rakibi Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu idi. Hz. Ömer döneminde Suriye ve Mısır gibi çok değerli toprakları Müslümanlarca fethedilen Bizans, hala büyük ve güçlü bir devletti ve kaybettiği bölgeleri geri almak için fırsat kolluyordu. Bundan dolayı genelde Emevî Devleti, özelde Muâviye döneminde Müslümanlar en fazla Bizans ile mücadele etmişlerdir. Emevî idarecileri, başta Anadolu ve İstanbul olmak üzere Kuzey Afrika ve Akdeniz adalarındaki Bizans topraklarına karşı birçok sefer düzenlemiştir. Muâviye'nin, halife olduktan sonra Şam'ı İslam ülkesinin başkenti haline getirmesinin sebeplerinden biri, Bizans'a en yakın İslam toprağı olan

Suriye bölgesinde konuşlanarak Bizans'a karşı teyakkuzda bulunmak ve seferler düzenlemekti. Yine aynı sebepten ötürü Muâviye, özellikle haricîlerin ortaya çıkardığı bazı iç karışıklıklarda Suriye askerini kullanmayarak Bizans'a karşı zinde kalmalarını sağlamaya çalışmıştır.

Emevî Devleti, Muâviye döneminde en fazla Anadolu topraklarına sefer yapmıştır. Bu seferler genel olarak yaz ve kış olmak üzere yılda iki defa gerçekleşmiştir. İslam orduları, aradaki tabii sınırı oluşturan Toros dağlarını aşarak Anadolu içlerine akınlar düzenlemişler ve bazı bölgeleri fethetmişlerdir. Bununla beraber Toroslar genel olarak Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında tabii bir sınır oluşturmuştur. Muâviye döneminde İstanbul'a da iki sefer düzenlenmiştir. 663'te Busr b. Ertat komutasında, 670'te Süfyan b. Avf el-Ezdî komutasındaki ordular İstanbul yakınlarına kadar gelmiş ancak şehri alamadan geri dönmüşlerdir. Bu ordularda bazı sahabîler ve Muâviye'nin oğlu Yezid de yer almıştır. Muâviye Hz. Ömer döneminde başlayan Suriye valiliğinden itibaren güçlü bir donanma kurmaya ve Akdeniz'de de Bizans ile mücadele etmeye çalışıyordu. Onun halifeliği döneminde Emevî donanması Akdeniz'de Bizans'a üstünlük sağlamış, başta Rodos olmak üzere bazı adaları fethetmiştir.

Horasan (bugünkü Afganistan ve doğu İran) ve Sind (bugünkü Pakistan) bölgeleri Hz. Osman döneminde Müslümanlar tarafından fethedilmiş ancak Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerindeki iç karışıklıklar sırasında İslam ülkesi ile aralarındaki anlaşmaları bozmuş ve ayrılmışlardı. Muâviye, halife olduktan sonra Basra valisi Ziyad b. Ebîh bu bölgelere ordular göndererek tekrar İslam ülkesine dahil etmiştir. Ayrıca Müslümanlar ilk defa olarak Seyhun (Amuderya) nehrini aşarak Maveraunnehir (bugünkü Özbekistan) bölgesinde fetihler yapmıştır.

Muâviye'nin halifeliği döneminde Müslümanların Afrika'daki ilerleyişi devam etmiştir. Mısır valisi Amr b. Âs'ın batıya Ukbe b. Nafi komutasında gönderdiği ordu İfrikiye (bugünkü batı Libya ve Tunus)'yi fethetmiştir. Amr b. Âs'dan sonraki valilerce de yeni seferler düzenlenmiş ve Kuzey Afrika'nın önemli bir kısmı İslam ülkesi sınırlarına girmiştir.

2. Yezid b. Muâviye (680-683)

Muâviye'nin sağladığı iç barış, Yezid döneminde bozulmuştur. Yezid'in halifeliğini kabul etmeyerek muhalefet bayrağı açan Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr ve Medine halkı

ile Emevî orduları arasında savaşlar yaşanmış, özellikle Kerbela olayı İslam toplumunu derinden etkilemiştir.

Muâviye henüz hayatta iken oğlu Yezid'i kendisine veliahd tayin etmiş; ancak İslam toplumunun Medine'de yaşayan bazı önderleri buna onay vermemişti. Muhalifler, önde gelen sahabenin çocukları olan Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Abdurrahman b. Ebî Bekir idiler. Muâviye, Yezid'i onlara karşı uyarmıştı. Muâviye'nin vefatından sonra Yezid Müslümanların çoğundan bey'at alarak halifelik makamına oturdu. Ancak Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr bey'at etmeyerek Mekke'ye gittiler. Bunu haber alan Emevî idaresinden memnun olmayan bazı Kûfeliler, Hz. Hüseyin'e destek sözü veren davet mektubu yazdılar. Hz. Hüseyin, Yezid'in halifeliğe ehil bir kimse olmadığını düşünüyordu. Bundan dolayı Emevî yönetimine karşı harekete geçmeye karar verdi. Amcasının oğlu Müslim b. Akîl'i Kufe'ye gönderdi ve Müslim, Kûfe'de Hz. Hüseyin adına bey'at almaya başladı. Bunun üzerine Hz. Hüseyin Kûfe'ye giderek siyasî faaliyetlerini orada yürütmeye karar verdi. Abdullah b. Abbas gibi bazı ileri gelenlerin engellemeye çalışmalarına rağmen kararından vazgeçmedi ve kendisini destekleyen yakınları ile beraber Mekke'den Kûfe'ye yola çıktı. Haşimoğullarını oluşturan ailelerin çoğunluğu Hz. Hüseyin'in yanındaydı. Kadınlar ve çocuklar da bu grubun içindeydi. Kardeşi Muhammed b. Ali el-Hanefiyye ise ona katılmayarak Mekke'de kalmıştı.

Bu arada Kûfe'de siyasetin rüzgarı Hz. Hüseyin'in aleyhine dönmüştü. Çünkü Müslim'in Hz. Hüseyin adına faaliyette bulunduğunu haber alan Emevî valisi Ubeydullah b. Ziyad onu yakalatarak idam ettirdi. Ardından Kûfelilerden Yezid adına tekrar bey'at aldı. Böylece Irak bölgesinde yeniden Emevî otoritesi tesis edilmiş oldu. Hz. Hüseyin Kûfe'ye yaklaştığı zaman Müslim'in idam edildiğini öğrendi. Geri dönmek istediyse de babalarının intikamını almak isteyen Müslim'in çocukları buna engel oldu.

Vali Ubeydullah yaklaşık bin kişilik bir kuvvet göndererek Hz. Hüseyin'in yolunu Kerbela yakınlarında kestirdi. Emevî komutanı Hz. Hüseyin'den halife Yezid'e bey'at etmesini istedi, o ise bu teklifi kabul etmedi. Vali Ubeydullah bunun üzerine Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkas komutasında birkaç bin kişilik bir ordu gönderdi. Hz. Hüseyin, Ömer'in de Yezid'e bey'at etmesi teklifini reddetti. Onun geri dönme isteğini de Emevî idarecileri kabul etmediler. Emevî ordusu Hz. Hüseyin ve yakınlarını kuşatmıştı ve bir yere gitmelerine engel oluyordu. Bu arada iki taraf arasında görüşmeler devam etti. Ancak her

iki taraf da geri adım atmadı. Bunun üzerine Hz. Hüseyin grubunun Fırat nehrinden aldığı suyu kestiler. Vali Ubeydullah komutan Ömer b. Sa'd'dan, kesin olarak Hz. Hüseyin'den Yezid adına bey'at almasını istiyordu. Hz. Hüseyin ise buna yanaşmıyordu. Çünkü Yezid'e bey'at ederse davasından vazgeçmiş olacaktı.

Vali Ubeydullah Hz. Hüseyin'den artık zorla bey'at alınmasını emredince Emevî ordusu saldırıya geçti. Erkekler canlarını feda ederek Hz. Hüseyin'i korumaya çalıştılar. Sonunda Hz. Hüseyin de çarpışarak hayatını kaybetti. Hz. Hüseyin'in çadırda yatan hasta oğlu Ali Zeynelabidîn'den başka bütün erkekler çarpışarak öldü. Geride kalanlar ve Hz. Hüseyin'in kesilen başı önce Ubeydullah'a, ardından Şam'da bulunan Yezid'e götürüldü. Oradan da Medine'ye gönderildi.

Kerbela hadisesinde Hz. Hüseyin başta olmak üzere Hz. Peygamber'in aile ve akrabalarını oluşturan Haşimoğullarından birçok kişinin katledilmesi İslam toplumunda derin bir üzüntü ve infiale yol açmıştı. Emevîlerin Medine valisi Velid, halkın kalbini yönetime ısındırmak için Medine halkının önde gelenlerinden Abdullah b. Hanzala, Abdullah b. Amr b. Âs ve Münzir b. Zübeyr b. Avvam'ı halife Yezid'le görüşmek üzere Şam'a gönderdi. Yezid bu kişilerle görüştü ve onlara hediyeler verdi.

Medine'nin ileri gelen bu şahsiyetleri Şam'dan döndükten sonra Yezid'in bir halifeye yakışmayan bir hayat sürdüğünü, bundan dolayı onun hilafetini tanımadıklarını ilan ettiler. Medine halkı da onları destekleyerek Emevî idaresine karşı cephe aldı. Bu isyanın lideri Abdullah b. Hanzala idi.

Yezid, Medine halkını yatıştırması için Ensar'dan Numan b. Beşîr'i Şam'dan gönderdiyse de durum değişmedi. Medineliler şehirdeki Emevî ailesi mensuplarını kuşattılar. Onlar da Yezid'den yardım istediler. Bunun üzerine Yezid, Müslim b. Ukbe komutasında bir orduyu Medine üzerine gönderdi. Ordu yoldayken Medineliler Emevîleri serbest bıraktı. Onlar da yolda karşılaştıkları Emevî ordusuna katıldılar. Medine'ye ulaşan Emevî ordusunun komutanı Medinelilere isyandan vazgeçmeleri için üç gün süre verdiğini, aksi halde savaşacağını ilan etti. Medine halkının bunu kabul etmemesi üzerine şehrin dışında Hârre denilen yerde iki taraf çarpıştı. Medine'nin önde gelenlerinden ve halkından birçok kimse öldü. Savaşı Emevî ordusu kazandı ve şehir üç gün yağma edildi.

Yezid halifeliğe geçtiğinde bey'at etmeyerek Mekke'ye giden Abdullah b. Zübeyr, Kerbela olayını haber aldıktan sonra Emevî yönetimine karşı isyan bayrağı açmış ve

halktan bey‘at almaya başlamıştı. Medine halkının isyanını bastıran Emevî ordusu ise Abdullah b. Zübeyr'in üzerine yürüyerek Mekke'yi kuşattı. Yolda ölen komutanın yerine Husayn b. Nümeyr geçmişti.

Emevî kuvvetleri Mekke'yi kuşattılar. Abdullah b. Zübeyr ise şehri içeride kalarak savundu. Kuşatmacılar şehrin etrafındaki bazı tepelere kurdukları mancınıklarla taş ve yanıcı maddeler attılar. Bundan dolayı Kabe'nin örtüsü ve ahşap kısımları yandı. Bu arada Yezid'in ölüm haberi geldi. Emevî ordusunun komutanı Husayn, Abdullah b. Zübeyr ile görüşerek kendisiyle birlikte Şam'a giderse onu destekleyeceğini söyledi. Abdullah b. Zübeyr bu teklifi kabul etmeyince Emevî ordusu kuşatmayı kaldırarak Şam'a döndü.

Abdullah b. Zübeyr'in Mekke merkezli halifeliği dokuz yıl sürecek ve Hicaz, Irak, Mısır ve Yemen bölgelerine hakimiyetini genişleterek İslam ülkesinin büyük bir kısmını yönetecektir.

3. Muâviye b. Yezid (683-684)

Yezid'in öldüğü 684 yılında Suriye dışındaki bölgelerde Emevî hakimiyeti pek kalmamıştır. İslâm dünyasının büyük bölümü Abdullah b. Zübeyr'in kontrolüne geçmiş, Yezid'in yerine geçen II. Muâviye de halifeliği ona devretme eğilimi göstermeye başlamıştır.

II. Muâviye'nin yalnızca üç ay kadar süren halifeliğinin ardından ölmesiyle Abdullah b. Zübeyr'in gücü iyice artmıştır. Bu sırada Câbiye'de toplanmış olan Emevî ailesi İbn Zübeyr'e katılma konusu tartışmaya başlamıştır. Toplantı sırasında Irak'tan gelen vali Ubeydullah b. Ziyâd, Mervan b. Hakem'i halifeliğe geçme konusunda ikna edince Emevîler tarihinde Mervânîler dönemi başlamıştır.

B. MERVÂNÎLER (684-750)

1. Mervan b. Hakem (684-685)

II. Muâviye sonrası büyük sıkıntıya düşen Emeviler Mervân'ın halife olmasıyla kendilerini güvenceye aldıkları gibi başşehir Dımaşk'ı da İbn Zübeyr ve Kaysî tehlikesinden kısmen bertaraf etmişlerdi. Çünkü Kays kabilesi Abdullah b. Zübeyr'i hilafet konusunda desteklemiş ve devletin merkezinde hâlâ desteklemeye devam ediyordu. Mervân, Benî Kelb kabilesi ile Suriye ordusu sayesinde Mercirâhit Savaşı'nda (64/684) Dahhâk b. Kays kumandasındaki Kaysîler'i mağlûp ederek Kaysîleri sindirmeyi

başarmıştır. Emevî iktidarının yeniden dirilmesini ve devamını temin eden bu savaş, Kelb ve Kays kabileleri arasında devam edecek olan kabile savaşlarının ilk halkasını teşkil etmiş ve aynı zamanda Emevî hâkimiyetini temelinden sarsan bir mücadele olmuştur. Mercirâhit zaferiyle Suriye'yi itaat altına alan Mervân, Filistin'e yönelen Abdullah b. Zübeyr'in saldırılarını durdurarak bizzat Mısır üzerine yürümüş ve bölgeyi İbn Zübeyr taraftarlarının elinden almıştır.

Mervan b. Hakem, Abdullah b. Zübeyr'e bağlı bulunan Mısır'ı ele geçirerek Emevîlere bağlı iktidar çevrelerinde İslâm dünyasında yeniden hakimiyet kurabilecekleri umudunun doğmasını da sağladı. Bu sayede söz konusu iktidar çevrelerinin güvenini kazanan Mervan b. Hakem, veliaht değişikliğine giderek kendi oğulları Abdülmelik ile Abdülaziz'i veliaht yaptı. 685'te ölen Mervan b. Hakem'in yerine oğlu Abdülmelik b. Mervan geçti.

2. Abdülmelik b. Mervan (685-705)

İslâm dünyasında birliği sağlayarak Emevî Devleti'ni yeniden toparlamayı başardığından dolayı Muâviye b. Ebû Süfyan'dan sonra ikinci kurucu olarak nitelendirilmektedir.

Muhtar es-Sekafî, Abdullah b. Zübeyr, Amr b. Saîd, Abdullah b. Cârud, Abdurrahman b. el-Eş'as, Mutarrif b. Muğîre'nin ve Zenci isyanlarıyla ilk dönemlerinde meşgul olan Abdülmelik, içerideki karışıklıları gidermeye öncelik vermiştir. Hatta Bizans'la ağır şartlar taşıyan antlaşmalar imzalamıştır. Irak'taki karışıklığın bitmesi için Musab b. Zübeyr ve Muhtar es-Sekâfi arasındaki mücadelenin sonucu beklemiş, ardından da mücadeleden galip çıkan Mus'ab üzerine yürümüştür. M. 691 senesinde Deyrü'l-Cesâlik savaşıyla Musab ortadan kaldırılmış ve Irak'ın kontrolü yavaş yavaş Abdülmelik'in eline geçmiştir.

İç meselelerin bir diğer yönü de kabileler arasındaki mücadeleler olmuştur. Bu mücadeleler Abdülmelik'e destek veren Kelbîler ile İbn Zübeyr'e destek veren Kaysîler arasında -ki bu mücadele Merc Rahıt ve Mercü's-Süffer savaşlarıyla daha da artmıştır- meydana gelmiştir. Temelde bu mücadelelerin arka planını iktidarın nimetlerinden faydalanma isteği oluşturmuştur. Abdülmelik döneminde Kaysîler ile Abdülmelik'e destek veren Tağlibliler arasında on üç savaş, Kaysîler ile Kelbîler arasında ise en az iki ciddi savaş meydana gelmiştir. Fakat Abdülmelik, kabileler arasındaki mücadelelerde taraf tutmamaya gayret etmiştir. Bu şekilde denge politikası izlemeye çalışmıştır.

Abdülmelik b. Mervân Irak'ın hakimiyetinin sağlanmasından sonra bölgeye vali olarak Haccâc'ı atamış ve Irak'ta sükuneti büyük ölçüde temin etmiştir. Bu arada iç politikada Emeviler döneminde sıkça isyanlara kalkışan Hariciler; Basra bölgesinde tarım arazilerinde olumsuz şartlarda köle olarak çalışan, bu duruma karşın sosyal bir tepki ve özgürlük hareketi olarak başlayan Zenci isyanları; ordudaki askerlerin ve kendilerinin maaşları konusunda yeni vali ile ihtilafa düşen Abdullah b. Cârûd'un isyanı (695), merkezden uzaklığı sebebiyle iç karışıklıktan istifade ederek Emevi otoritesinden çıkan Umân bölgesindeki Ezd kabilesinin isyanı (688), Medâin valisi Mutarrif'in Haccâc'a karşı gerçekleştirdiği isyan ile Haccac'ın baskılarından bunalan İbnu'l-Eş'as isyanı idareyi oldukça meşgul etmiştir. Deyrü'l-Cemâcim savaşında (702) İbnu'l-Eş'as mağlup edilerek bölgedeki huzursuzluk kısmî olarak sona erdirilmiştir. Haccac bu mücadelede Suriyeli kuvvetlerden geniş ölçüde faydalanmıştır. Ayrıca Filistin taraflarında yalancı Peygamberlik davası ile ortaya çıkarak isyan eden Hârîs b. Saîd, bizzat halifenin olayı takibiyle sona erdirilmiştir. Emevi hanedanından olan ve Câbiye'de veliaht olarak tayin edilmesinden sonra Mervân'ın oğlu Abdülaziz ve Abdülmelik'i vasiyet etmesinden dolayı iktidara karşı küskün olan Amr b. Sa'îd'in isyanı Abdülmelik'i uzunca bir süre meşgul etmişse de 689 senesinde bertaraf edilmiştir. Irak ve civarında Haccâc'a karşı gerçekleştirilen bu isyanlarda yeni valinin sert tutumu muhaliflerin örgütlenmesinde etkili olsa da Haccâc'ın isyanlar karşısındaki aynı sertlikteki tutumu ve ihtiyatlı bir şekilde hareket etmesi olayların büyümesini engellemiş ve Irak civarı ile diğer bölgelerde sükunetin sağlanması ile Abdülmelik yüzünü iç politikadan dış politikaya çevirme fırsatı elde etmiştir. Bu arada Irak'ta Vasıt adlı yeni bir ordugah şehri kurulmuştur.

Abdülmelik, ilk dönemlerde iç politikadaki isyanlar ve İbn Zübeyr meselesi ile ilgilendiği için Afrika'nın fethiyle fazla ilgilenememiş; fakat iç politikadaki dengeleri sağlamlaştırdıktan sonra fetihlere daha fazla zaman ayırabilmiştir. Afrika'nın fethinde üç önemli şahıs rol oynamıştır. Bunlardan ilki Ukbe b. Nâfi'nin silah arkadaşı olan Züheyr b. Kays'tır. Bu şahıs halifenin emriyle 684 senesinde İfrîkıyye'nin fethine başlamış, Berberlerin ordusunu 688 Mems savaşı ile bozguna uğratarak bölgede yeniden İslam'ın otoritesini sağlamıştır. Fakat Bizanslıların Berkâ şehrini yağmalamaları ve burada yapılan savaşta Zühyer'in öldürülmesiyle bölgedeki hakimiyet sarsıntıya uğramıştır. Bundan sonra bölgenin fethiyle Hassân b. Nu'mân görevlendirilmiş; fakat Vâdî'l-Azara'da Kahine denilen bir kadının komutasındaki Berberî ordusuna Müslümanlar mağlup olmuştur. Bu

durum bölgenin tekrar elden çıkmasına sebep olmuştur (695). Bu sırada Abdülmelik'in Zenci ve Haricilerin isyanıyla birlikte yalancı peygamberliğini ilan eden Hâris ile uğraşması bölgeye askerî yardımın ulaşamamasına sebep olmuştur. İç politikada İbn Zübeyr isyanının bastırılması ve içteki ihtilafların giderilmesinin ardından bölgeye yeni sevkiyatlar yapıldığı gibi Kuzey Afrika'da Trablus, Berkâ gibi şehirler tahkim edilmiş ve olası Bizans saldırıları engellenmeye çalışılmıştır. Bundan sonra Halife, Berberîleri etrafında toplayarak isyan eden Kahine'nin üzerine yürünmesini emretmiş ve Hassân da takviye birliklerle birlikte İfrîkıyye'ye girerek Bi'ru'l-Kâhine'de Berberileri bozguna uğratarak bölgedeki otoriteyi yeniden tesis etmiştir (700). Bu arada Kartaca'yı işgal eden Rumlar üzerine yürünerek buradaki Rumlar bertaraf edilmiştir. Hassân yapılan savaşların ardından çeşitli icraatlarda bulunarak ordusunu güçlendirdiği gibi bölgeler için divanlar tutturmuş ve vergileri düzene koymuştur. Hassân b. Nu'mân İfrîkıyye'yi nihai olarak İslam hakimiyetine dahil etmiştir. Hassân'dan sonra İfrîkıyye valiliğine, *Endülüs Fatihi* olarak da adlandırılan, Mûsa b. Nusayr atanmış ve Mûsa, geri kalan bölgelerin fethini tamamlamıştır.

Abdülmelik döneminde idari, ekonomik ve mimari alanda bazı yenilikler de gerçekleştirilmiştir. Abdülmelik, yazı yoluyla hilafet tayinini ilk ortaya çıkaran kimsedir. Veliahtların önceden yazı ile belirlenmesi ile bey'at merasimleri geri planda kalmıştır. Diğer Emevi halifeleri gibi Abdülmelik de hutbe ve mektuplarında "Emîrü'l-mü'minîn", "Halifetullah", Kaderullah", Emînullah" vb. lakapları kullanmışlardır. Kendisi ayrıca hem yönetimde hem de şahsî ilişkilerinde önceki halifelerden farklı bir tavırla hareket etmiştir. O, bir kabile şefi gibi değil de daha çok bir imparator gibi davranmıştır. Muâviye döneminde kurulan, halife veya vali ile görüşmek isteyenleri huzura çıkarmakla görevli olan haciblik müessesi Abdülmelik b. Mervan döneminde de devam ettirilmiştir. Abdülmelik'in ilk hacibi Ebû Durre el-Belevî olmuştur. Abdülmelik döneminde haciblikten başka saray civarında şurta ve özel koruma görevlisi (Hares) de yer almıştır. Devletin idarî mekanizmasının temel direklerini ise divân katipleri ve valiler teşkil etmiştir. Divânu'l-Harâc (vergilerin kaydedildiği divan), Divânu'r-Resâil (mektup ve yazışmalar divanı), Divânu'l-Hatem (Mühür divanı), Divânu'l-Berîd (Posta divanı) ve bu divanlardaki görevliler devletin en mühim işlerini kayda geçirmekte ve yürütmekteydi. Abdülmelik'in idarî alandaki en önemli reformlarından biri veri kayıtlarının (divanlar) Arapçalaştırılmasıdır. Abdülmelik'in hilafetinin ilk yıllarında vergi kayıtları mahalli dillerde olup bu divanları tutanlar ise genellikle Gayr-ı Müslimler olmuştur. Halife, para

reformunu gerçekleştirdikten sonra ilk olarak Şam bölgesinin kayıtları Arapçaya çevirttirmiş ve diğer bölge valilerine de kayıtları Arapçaya tercüme etmelerini emretmiştir. Abdülmelik, İslam tarihinde ilk altın parayı bastıran kişidir. O, beş aşamada paraların İslâmî bir şekil alması için gayret göstermiş ve nihayet Bizans'ın paraları tedavülden kaldırılmıştır. Para reformu, vergilerin düzenli bir şekilde tarh edilmesine, İslam ülkesinde ekonomik bağımsızlığın ve birliğin temin edilmesine, yeni bir arazi tahriri yapılmasına, vergi kayıtlarının da bu arada Arapçalaştırılmasına ve Bizans'ın ekonomik hegomanyasının yıkılmasına katkıda bulunmuştur.

3. Velid b. Abdülmelik (705-715)

Emevilere en parlak dönemlerini yaşatan halife Velid'dir. Babası döneminde başarılı hizmetler yapmış olan devlet adamlarını ve komutanları görevlerinde bırakmakla işe başlayan Velid, bu sayede İslâm tarihinin ikinci büyük fetih hareketini gerçekleştirmeyi başarmıştır. Maveraünnehir'de, Hindistan'da, Anadolu'da, Kuzey Afrika ve İspanya'da büyük fetihler yapıldı. Ülke sınırları Türkistan'dan Fransa içlerine, Anadolu'dan Hindistan'a kadar genişledi. Ülkenin imarına da büyük önem veren I. Velîd. Kudüs'teki Mescid-i Aksa ile Dımaşk'taki Emeviyye Camii başta olmak üzere camiler, köprüler inşa ettirdi ve yeni yollar açtırdı. Sağlık işlerine eğilerek hastahaneler yaptırdı; cüzzamlılar, âmâlar ve kötürümlerin her türlü ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle onları devletin himayesi altına aldı. Dindarların üstündeki baskıyı kaldırıp İslâm'ın devlet dini olarak yükselmesine hizmet etti. Medine âlimlerine zalimane davranan vali Hişâm b. İsmail'i görevden alarak yerine dindarlığıyla meşhur amcazadesi Ömer b. Abdülazîz'i getirdi. Bu tutumuyla, hanedanın yıkılması için çalışan muhalif mezheplere karşı Sünnîliğin öncüleri olan bir dinî zümrenin gelişmesine yardımcı oldu.

I. Velîd de kendisinden önceki Emevi halifeleri gibi kendi oğullarını hilafete geçirmek maksadıyla veliaht değişikliğine gitmek istediyse de bu konuyu sonuçlandıramadan 715 yılında ölünce veliaht kardeşi Süleyman b. Abdülmelik halife olarak onun yerine geçti.

4. Süleyman b. Abdülmelik (715-717) ve Ömer b. Abdülaziz (717-720) Dönemleri

Halifelik makamına geçince ilk iş olarak zorla veliahtlıktan alınma girişiminde Velid b. Abdülmelik'e destek veren valileri tasfiye eden Süleyman, kişisel kini sonucunda gerçekleştirdiği bu hareketiyle deneyimli ve işlerinde başarılı olan komutan ve valilerin

idareden çekilmesine, dış politikada duraklamaya ve kabileler arası iç çatışmaların artmasına sebebiyet vermiştir. Dış politikada ise bu dönemde başarısız bir İstanbul kuşatmasının dışında öne çıkan bir olay görülmemiştir.

717'de ölüm döşeğindeyken -ulemadan Reca b. Hayve'nin de etkisiyle- dindarlığıyla bilinen ve veliahtlıktan alınmasına karşı çıkarak kendisine destek veren Ömer b. Abdülaziz'i veliaht olarak atamıştır. Süleyman döneminde ciddi bir fetih hareketi yaşanmamış, devri sönük geçmiştir. Onun dönemindeki en önemli gelişme ulemanın idarede nüfuzunun giderek artmasıdır.

Beşinci Râşid halife kabul edilen Ömer b. Abdülaziz, dönemi itibariyle Emeviler içerisinde ayrı bir yere sahiptir. Halife olunca karşıt grupların sorunlarını kökten çözmeye çalıştı. Hiçbiri hakkında saygısız ifadeler kullanılmasına izin vermedi. Devletin olanaklarından herkes gibi onları da yararlandırdı. Mevalî'nin de Arap Müslümanlarla eşit haklara sahip olmasını sağladı. Onun bu tutumu, yaklaşık üç yıl süren halifeliği döneminde ülkede barış rüzgarlarının esmesine yol açtı. Karşıt gruplar, halifenin samimi yaklaşımına silahlı mücadelelerini bırakarak karşılık verdiler.

Başka dinlerden olan vatandaşlarına daha fazla dinî özgürlükler tanıdı. Onun yönetim konusundaki bu tutumu gayrimüslim vatandaşlar arasında Müslüman olanların sayısını kat kat artırdı.

Kuzey Afrika ve Endülüs tarihinde önemli bir yere sahip bulunan Berberîler ile daha sonra İslâm dünyasının liderliğini yapacak Türkler arasında İslâm dini hızla yayıldı. Ömer b. Abdülaziz'in 720'de ölümü üzerine onun yerine Yezid b. Abdülmelik geçti.

5. Yezid b. Abdülmelik (720-724) ve Hişam b. Abdülmelik (724-743) Dönemleri

Yezid döneminde eski yönetim anlayışına dönüldü. Kabileler arası çatışmalar yeniden hız kazandı. Karşıt gruplar tekrar silaha sarıldılar. Kendilerinden eskisi gibi ağır vergiler alınmak ve devlet olanaklarından yoksun bırakılmak istenen Mevâlî, ülkenin birçok yerinde isyan etti.

Zamanını halkın sorunlarından uzak ve saray eğlenceleriyle geçiren Yezid b. Abdülmelik 724'te ölünce yerine Hişam b. Abdülmelik geçti. Yirmi yıl halifelik görevinde bulunan Hişam b. Abdülmelik, Emevîlerin etkili halifelerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

Hişam b. Abdülmelik'in halifelik döneminin sonuna doğru devletin temelleri yeniden sarsılmaya başladı. Maveraünnehir'de Müslüman olmayan yerel Türk kuvvetlerinden Türgişler'le de işbirliğine giden isyancılar ve mevâlî bölgedeki birçok şehri ele geçirdi. Bu durum Emevî Devleti'ni yıkmak amacıyla faaliyetlerini gizlice yürüten Abbasîler'i güçlendirdi.

Dış politika alanında da komşu ülkelerle yapılan sonuçsuz savaşlar ülke ekonomisinin zayıflamasına yol açtı. Hişam b. Abdülmelik'in 743'te ölümü üzerine yerine Velid b. Yezid geçti.

6. II. Velid (743-744), Yezid b. Velid (744) ve İbrahim b. Velid (744) Dönemleri

Amcasının yerine hilafete geçen II. Velid keyfi uygulamalar ve şahsî kini sebebiyle Hişâm b. Abdülmelik'in ailesine ve Hz. Ali taraftarlarına ciddi baskı kurmuştur. Onun döneminde başarısız Kıbrıs seferinin haricinde ciddi bir askeri harekat olmamıştır. Irak umûmî valisinin kabile çatışmasına sebep veren Halid b. Abdullah'ın katli olayına karışması, Yezid b. Velid'in tarafları kışkıtmasından dolayı iç karışıklıklar artmış ve II. Velid 744'te öldürülmüştür. Velîd, Emevi hilafeti boyunca görevi sırasında öldürülen tek halife olmuştur.

Velîd, Emeviler'in son halifelerinden biri olarak da adlandırılmıştır. Zira Onun öldürülmesinin ardından artık Emevi hilafeti kendini iç karışıklıklardan kurtaramamıştır. Velîd döneminde çok ciddi bir siyasi hareketliliğin olmadığını zikretmiştik. Bu dönemde mimârî alanda ise Emevi tarihi için önemli sayılabilecek yapılar inşa edilmiştir. Bunlardan ilki I. Velîd zamanında inşâ edilen Kusayr-ı Amre Sarayı'nın II. Velîd döneminde genişletilmesi ve bir takım ilaveler yapılmasıdır. Bundan başka Emevi mimari tarihi açsından son derece önemli kabul edilen Mışatta Sarayı da II. Velîd'in halifeliği zamanında inşa edilmiştir.

Velîd b. Yezîd'in öldürülmesinden sonra hilafet makamını devralan yeni halife Yezîd b. Velîd, iç karışıklarla karşılaşmıştır. Bu karışıklıklar ve isyanlar ise temelde iki grubun muhalefetlerinden meydana gelmiştir. Bunlardan ilk grubu maktul halifenin yakını olan bazı Ümeyye kabilesinden ileri gelenlerin tahriki sonucunda vuku bulan isyanlar, ikinci gurubu ise vilayetlerde görevlilerin değiştirilmesi sonucu meydana gelen karışıklıklar oluşturmuştur.

Yezîd b. Velîd, 126/744 yılının Zilhicce ayında tâun hastalığından vefat edince yerine İbrahim b. Velid geçmiştir. Hilafete geçtiği ilk günden itibaren II. Velîd'in öldürülmesinden dolayı başlayan isyanların artçı şokları ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Üç ay kadar süren halifeliği döneminde pek çok iç karışıklıklar ile uğraşmasından dolayı devletin merkezî otoritesi iyice zayıflamıştır. Bu sıralarda harekete geçerek hilafet merkezini tehdit eden Emevi hanedanından Mervan b. Muhammed 744'te Şam'a girerek beyat alınca İbrahim'in halifeliği de sona ermiştir.

7. Mervan b. Muhammed (744-750) ve Emevilerin Yıkılışı

Yukarıda zikrettiğimiz halifelerin kısa süren halifeliklerinin ardından Emeviler'in son halifesi Mervan b. Muhammed olmuştur. Yaklaşık olarak 6 yıl hilafet görevini sürdürecek Mervan, Emevi hilafet tarihinde önemli kabul edildiği gibi biraz da olumsuz şartların hüküm sürdüğü dönemin talihsiz halifesi olarak da adlandırılır.

Mervan'ın Şam'ı kontrol altına aldıktan sonra Ebû Muhammed es-Süfyânî'nin bey'at etmesiyle Emevi ailesinin diğer kolu olan Süfyânilerin desteğini sağlamış, ardından Kaysî, Kelbî gibi diğer kabileleri de itaat altına almıştır.

Mervan b. Muhammed'in hilafeti boyunca kendisini en çok meşgul eden siyasi olayların başında isyan hareketleri gelmektedir. Bu isyan hareketleri başlıca şu beş grupta ele alınır:

a) Emevi ailesinden muhaliflerin çıkardığı isyanlar
b) Şiî isyanları
c) Haricî İsyanları
d) Mürcie taraftarlarının çıkardığı isyanlar
e) Berberî bölgesi ve Endülüs'teki iç karışıklıklar

Mervan içteki isyanları bertaraf etmek için cepheden cepheye koşarken gizlice büyüyen ve Emevi hakimiyetine son verecek olan Abbasi tehlikesini fark edememiştir. Ömer b. Abdülaziz döneminde siyasi temelleri atılan organizeli ve planlı Abbasi hareketi Mervan'ın hilafete geçtiği sıralarda iyice güçlenmiştir. Horasan'da hareketlerini Ebû Müslim ile güçlendiren Abbasi taraftarları önce Horasan bölgesini ardından Irak topraklarını kontrol altına almışlardır. Mervan'ın iç karışıklılardan dolayı fazlaca ilgilenemediği bu hareket bir anda Emevilerin eski başkentinin bulunduğu Suriye topraklarını da tehdit etmesi üzerine harekete geçen Mervan, Zab suyu kenarında ordusunu

ikamet ettirmiştir. Abbasi ailesinden Ebu'l-Abbâs 749'da Kûfe'de bey'at alarak halifeliğini ilan ettikten sonra Mervân'ın üzerine Abdullah b. Ali'yi göndermiş ve 750 senesinde yapılan bu savaşta ordusundaki kabile çekişmeleri yüzünden Mervan mağlup olmuştur. Bu mağlubiyet Mervan'ın ilk ve son mağlubiyetidir. Bundan sonra Şam ve civar bölgelere giderek gücünü toparlamak isteyen Mervan, istediği desteği bulamayınca Mısır'a kaçmıştır. Salih b. Ali'nin takip etmesi sonucunda Abbasi kuvvetlerinden kaçamayan son halife Mısır'ın Bûsir köyünde öldürülmüştür. Bu olayın ardından Emevilerin son valisi olan Irak'taki İbn Hubeyre'nin de mağlup edilmesiyle Emevi hilafeti son bulmuştur.

Emevilerin yıkılmasında önemli rol oynayan noktalar genel hatlarıyla şunlardır: Emevilerin İslâmî çizgiden uzaklaşarak kabile asabiyetine bağlı kalmaları, Arap asabiyetini tetiklemeleri, Mevâlî üzerinde tahakküm, Emevi ailesinin iktidar hırsından dolayı bölünmeleri, devletin sınırlarının genişlemesiyle birlikte merkezi gücün tüm noktalara aynı tesiri gösterememesi, Emeviler halk ve alimler nezdinde meşruiyet zeminini kesin olarak sağlayamamaları, Mervan b. Muhammed'in etrafındakilerin uyarılarını dikkate almayarak Abbasi ihtilalinin gelişmesine engel olamamasıdır.

C. KÜLTÜR VE MEDENİYET

Halifeliği mutlak verasete dayalı bir hükümdarlık haline dönüştüren Emevîler, bey'at uygulamasını şeklen de olsa devam ettirmişlerdir. Devlet güçlerinin hepsi halifenin elinde toplandığından bu dönemde vezirlik hukuken oluşamamış bu kurumun işlevini gören ve hükümdarlık merasim ve protokollerinin ortaya çıkmasıyla birlikte şekillenen hâciblik, Muâviye zamanında ihdas edilmiştir. Sarayda önemli bir yeri olan hâcibin vazifesi halifenin güvenliğini sağlamak, halk tarafından meşgul edilmesini önlemek ve yapacağı görüşmeleri düzenlemekti. Merkez teşkilâtında diğer yüksek rütbeli görevliler ise divan başkanlarıydı. Resmî yazışmaları yürüten *Dîvânü'r-resâil*, halifenin mektuplarını yazıp gerekli yerlere gönderme işini üstlenen *Dîvânü'l-hâtem,* devletin çeşitli malî işlerine bakan *Dîvânü'l-harâc,* posta ve istihbarat işlerini yürüten *Dîvânü'l-berid*, askerî işlere bakan *Dîvânü'l-cünd* Emevîler devrindeki en önemli kurumlardan sayılmaktadır.

Hz. Ömer döneminde divan teşkilatı ile kurulan düzenli ordu kurumunu Emeviler mecbûrî askerlik sisemiyle genişletmişlerdir. Ordu, ücretli olan askerler (mürtezika) ve gönüllü olan askerlerden (mütetavvi'a) müteşekkil olmuştur. Arap asıllı halka dayanan orduya devletin son dönemlerinde Mevâlîden de alınanlar olmuştur. Özellikle son dönemlerde Türkler ordunun çeşitli kademelerinde yer almaya başlamışlardır.

Emevilerde adli teşkilat hisbe ve mezalim mahkemeleri ile şehirlere atanan kadılar tarafından şekillendirilmiştir. Hisbe her türlü ahlak ve sosyal düzeni sağlamakla yükümlü iken kadı'lar mahkemeleri idare etmişlerdir. Mezâlim mahkemelerinde ise haksızlık yapan yüksek rütbeli memurların davaları görülmüştür.

Emeviler döneminde kıraat ve tefsir ilminde yeni gelişmeler yaşanmış, hadis ilminde tedvin süreci hızlanmış, dil ve edebiyat sahasında yeni eserler telif edilmiş, fıkıh ilminin temeli atılarak mezheplerin ilk şekilleri teşekkül etmiştir. Dinî ilimler bağlamında Abbasiler ve sonrasındaki dönemler için ciddi bir temel atılmış ve hazırlık dönemi Emevilerle birlikte başlamıştır.

Sonuç

661-750 yılları arasında İslam dünyasında hüküm süren Emeviler, Hz. Osman'ın kanını dava etmek suretiyle hilafet makamını devralmış ve bu makamı veraset sistemine dönüştürerek hilafeti saltanata çevirmişlerdir. Emevilerin ilk 25 yılında Süfyânî kolu hakimiyet kurmuştur. Sonraki yıllarda ise Mervân b. Hakem'in soyundan gelen halifeler ülkeyi idare etmişlerdir. Emeviler İslam dünyasında duraklama evresine giren fetihleri yeniden başlatmışlar ve İspanya içlerinden Orta Asya içlerine İslam fetihlerinin artmasını sağlamışlardır. Bu arada devletin sınırlarının genişlemesiyle idari ve diğer alanlarda bazı yeniliklerde de bulunmuşlardır. Hakim oldukları toplumdaki pek çok muhalif grubun isyanlarıyla da karşı karşıya kalan Emeviler, 750 tarihinde Abbasi dailerinin yönettikleri büyük bir isyan sonucunda tarihe karışmışlardır.

KAYNAKÇA

- Aksu, Ali, *Emevi Devleti'nin Yıkılışı,* İstanbul 2007.
- Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Emeviler Dönemi),* İstanbul 2008.
- Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik,* Ankara 2001.
- Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Süfyan,* Ankara 1990.
- Ebî Cîb, Sa'dî, *Mervan b. Muhammed ve Esbâbü Sükûti'd-Devleti'l-Ümeviyye,* Dımaşk 1982
- el-Işş, Yusuf, *ed-Devletü'l-Ümeviyye,* Dımaşk 1985.
- Erkoçoğlu, Fatih, *Abdülmelik b. Mervan ve Dönemi (65-86/685-705)*, (Doktora Çalışması), Ankara 2006.
- Halid, Halid Muhammed, 5 *Raşid Halife: Hazreti Ebu Bekir, Hazreti Ömer, Hazreti Osman, Hazreti Ali, Ömer bin Abdülaziz,* trc. Osman Arpaçukuru, İstanbul 2006.
- Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi (1-132/622-750) Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Hayatı-Hülefa-i Raşidin-Emeviler,* trc. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, C. I, İstanbul 1985.
- Hudarî, Muhammed, *Târîhu'l-Ümemi'l-İslâmiyye, ed-Devletü'l-Ümeviyye,* thk. Muhammed el-Osmânî, Beyrut 1986.
- İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımaşk,* C. LXIII, thk. Ömer b. Garâme el-Ömerî, Beyrut 1415
- İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih,* C. IV, tsh. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk, Beyrut 1987.
- İsâ, Riyad, *en-Niza' Beyne Efrâdi'l-Beyti'l-Ümeviyyi ve Devruhû fî Sükûti'l-Hılafeti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1985.
- Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muâviye,* İstanbul 2001.
- Taberi, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* C. VII, thk. Muhammed Ebû Fazl İbrâhim, Beyrut 1967.
- Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu,* trc. Fikret Işıltan, Ankara 1963.
- Yiğit, İsmail, "Emeviler", *DİA,* C. XI, s. 87-108.

ÜNİTE-IV

ENDÜLÜS EMEVİLERİ

Özet

Bu ünitede, bugünkü İspanya topraklarında hüküm sürmüş olan Endülüs Emevi Devleti'nin siyasi ve kültürel tarihi ele alınacaktır. Bu amaçla, Endülüs Emevilerinin 756-929 yılları arasında hüküm sürdüğü emirlik dönemi ve 929-1031 yılları arasında hüküm sürdüğü halifelik dönemi konu edilecektir. Endülüs Emevileri'nin gücünün azalıp küçük devletçiklerin ortaya çıktığı Mülûku't-Tevâif devri ve bu devreden sonra İspanya'daki Müslümanlara yardımcı olmak üzere bölgeye hakim olan Murabıtlar ve Muvahhidlerin siyasi faaliyetleri hakkında da bilgi verilecektir.

ENDÜLÜS EMEVİLERİ (756-1031)

A. Siyasi Tarih

Endülüs isminin etimolojik kökeni bilinmemekle beraber fatih Araplar tarafından kullanılan bu isim bilahare küçük değişikliklerle beraber günümüzde de Andalucia diye kullanılmaya devam etmektedir. Aslında ilk dönem fetih hareketlerinin tamamlayıcı olarak ortaya çıkan Endülüs'ün fethi 711 yılında Velid b. Abdülmelik döneminde Tarık bin Ziyad komutasındaki az sayıda bir orduyla gerçekleşmiştir. 710 yılında Emevilerin Kuzey Afrika valisi Musa bin Nusayr'ın tabii sınırlarına ulaşmış fetih hareketleri için yaptığı arayışların bir öncüsü olan keşif harekâtının çok başarılı geçmesi, Güney İspanya'nın fethini hızlandırmıştır. Özellikle o günkü İspanya'nın idari anlamda içine düştüğü kargaşa, iç isyanlardan oluşan durum buraların fethi kolaylaştıran etkenlerdendir. İçinde siyasi anlamda bölünmüşlük yaşayan İspanya'nın Vizigot ordusunun uzun süreli direnişleri kırılmış ve mağlup edilmiştir. Daha Valiler dönemi diye bilinen 711-736 yılları arasında Güney İspanya'nın tamamını Müslüman fatihler ele geçirmiştir. Başta Malaga, Elvira, Tuleytula (Toledo), Kurtuba (Cordoba) gibi önemli şehirler kısa zamanda fethedildi. İspanyolların Yahudileri Hıristiyanlaştırma politikaları da bu süreçte Müslümanların işini kolaylaştırmıştır. Bu bölge bağımsız Endülüs Emevî devletinin ilan edildiği 756 yılına kadar Suriye'deki Emevîlere bağlı 21 değişik vali tarafından yönetilmiştir. Avrupa içlerine ilerlemek isteyen Müslümanların 732 yılında Puvatya önünde Franklara yenilmesiyle fetihlerin Pireneler'den öteye gitme çabasının sonuçsuz kalması bir anlamda tarihin de seyrini değiştirmiştir.

1. Emirlik Dönemi (756-929)

a) I. Abdurrahman (756-788)

750 yılında Emevi hanedanına son vererek başa gelen Abbasilerin takibinden kurtularak Endülüs bölgesine gelen Halife Hişam bin Abdülmelik'in torunu I. Abdurrahman son Emevi valisi Yusuf el-Fihrî'yle kısa bir mücadeleden sonra Endülüs Emevî Devleti'ni kurdu. Başa gelen ilk Emevi emiri o günkü Endülüs İspanya'sında bulunan Yemenliler, Berberîler ve Sakâlibe diye bilinen azatlı kölelerin oluşturduğu değişik toplulukların aralarındaki ihtilaflardan azami ölçüde yararlanarak devleti ve kendi emirlik durumunu sağlamlaştırdı. Zamanla yavaş yavaş bu etnik guruplar arasında otoritesini güçlendirdi. Endülüs'ün içinde bulunduğu etnik yapıyı dikkate alarak ordusunu Kuzey Afrika'dan getirtilen paralı askerlerden (mürtezika) ve harp esirlerinden (abîd) meydana getirdi. 778 yılında Endülüs hâkimiyetindeki topraklardan çıkarmak maksadıysa gelen Frankları püskürttü. Abdurrahman'ın orduları önünde büyük kayıplar veren Franklar daha fazla dayanamadılar. Ayrıca geride bıraktıkları topraklarındaki kargaşa ve idari çekişmeler onları geri çekilmek zorunda bıraktı. Daha önce Endülüs topraklarından Frankların eline geçen şehirleri geri alma çabası boşa çıkan I. Abdurrahman 788 yılında vefat ettiğinde kendisinden sonra tahta geçen I. Hişam'a içte birliğini sağlamış ve dışta saygınlığı olan Suriye-Emevî çizgileri taşıyan bir ülke bırakmıştı.

b) I. Hişam (788-796)

788-796 yılları arasında hükümranlığı ele alan I. Hişam gözünü fetihlere dikerek Pirenelerin ötesinde Septimania bölgesini ele geçirdi. Kişiliğiyle Emevi halifelerinden Ömer bin Abdülaziz'i andıran I. Hişam, ilim ve medeniyet bağlamında büyük gelişmeleri teşvik etti. Malikîlik resmi mezhep olarak kabul edilirken adaletli bir idarenin yansıması olarak sonradan müvelledûn olarak anılan mühtedilerin sayısı arttı. Ulemanın devlet yönetiminde ve siyasî hayatta etkinliğine ortam hazırladı. Özelikle artan mühtediler, etkinliğini daha sonraki halife döneminde muhalefete geçerek göstermiştir.

796 yılında I. Hişam'ın vefatından sonra oğlu I. Hakem Endülüs Emevîlerinin başına geldi.

c) I. Hakem (796-822)

I. Hakem babasının aksine kendi şahsi dünyasında dinî meseleler karşısında sergilediği lakaytlık, ilim adamlarının nüfuzunu azaltma çabaları muvelledûn diye bilinen

yeni Müslümanların tepkisiyle birleşerek kendisine karşı bir direniş olarak döndü. Bu ayaklanmaların üstüne her zaman hazırda bekleyen Arap ve Berberî isyanları da eklenince ülkede asayiş kaybolmaya yüz tuttu. Bu durumu bazen sertlik bazen de hileye başvurarak çözmeye kalkan I Hakem'in bu içe dönük uzun süren mücadelesini fırsat bilen Franklar, Endülüs'ün kuzey kesimindeki Berşelune şehrini geri aldılar (801). I Hakem'in 822 yılında vefatından sonra tahta oğlu II. Abdurrahman geçti.

d) II. Abdurrahman (822-852)

II. Abdurrahman'ın idaresi altında geçen 822-852 yılları arası Endülüs tarihinin en parlak dönemlerini oluşturmaktadır. Kısa zamanda gösterdiği kararlılıkla Endülüs topraklarını istikrara kavuşturması sonucunda II. Abdurrahman, İspanyol krallıklarının hücumlarını etkisizleştirerek ülkede emniyet ve huzuru sağladı. Döneminde Normanların 844 yılında gerçekleştirdiği bir deniz saldırısı Musa b. Musa İbn Kasî tarafından püskürtüldü. Döneminde Arapça yerli Hıristiyanlar arasında hızla yayılarak ana dil yerine kullanılmaya ve hızla bilim dili haline gelmeye başladı.

e) Muhammed (852-886)

852 yılında babası II. Abdurrahman'ın ölümü üzerine başa geçen oğlu Muhammed emirliğinin ilk dönemlerinde babasının yolundan giderek ülke içinde barış ve birliği sağladı. "Hıristiyan Fedaileri Hareketi" adlı bir gurubun başlattığı isyanı bastırdıktan sonra Kuzey bölgesindeki İspanyol krallıklara karşı başarılı seferler düzenledi. Daha sonra iş başına getirdiği liyakatsız kişiler yüzünden idarede zorluklarla karşılaştı. II. Abdurrahman döneminde nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müvelledûn diye bilinen yerli Müslüman olmuş halkın başını çektiği isyan hareketine Araplar ve Berberiler de katılınca devletin otoritesi başkent Kurtuba dışında kayboldu. Bu ayaklanmalar 886 yılında Muhammed'in ölümünden sonra da devam etti. Özellikle halefi olarak iş başına gelen Emir Münzir (886-888) ve Abdullah (888-912) dönemlerinde de etkisini artırarak sürdü. Bütün bu dâhilî kargaşanın sonucu olarak Endülüs topraklarında 20'nin üzerinde küçük devletçikler kuruldu. Merkezî otoritenin zaafı nedeniyle vergi toplama işine de yansıyarak ülke mali bir krizin eşiğine geldi. İspanyol krallıklarından gelen saldırılara karşı istenilen manada cevap verilmeyerek Endülüs devleti içte ve dışta zor duruma düştü.

2. Halifelik Dönemi (929-1031)

a) III. Abdurrahman (929-961)

III. Abdurrahman, 912'de tahta geçti. Kısa zamanda merkezi otoriteyi tekrar tesis etti. Neredeyse sayıları yirmiden fazla olan Arap, Berberî, müvelledûn ve Müsta'riblerin önde gelenlerinin oluşturduğu mahallî asileri dize getirdi. İşbiliye ve Karmune'de hüküm süren Benî Haccac'ı 913'te, sınır bölgesindeki topraklarda yer alan Benî Kasî'yi 924'te, güneyde söz sahibi olmuş Benî Afsûn'u ve Batı bölgelerindeki Benî Mervan'ı ve başına buyruk hareket eden Tuleytula şehrini merkeze bağladı.

İçte birliği sağladıktan sonra Kuzey Afrika bölgesini hızla ele geçiren Fâtımîlere karşı III. Abdurrahman, siyasî üstünlük sağlamak gayesiyle 929'da hilafetini ilan ederek Nasır li-dîni'llâh unvanını aldı.

Fatımîlere karşı Kuzey Afrika'da bulunan Sünnîler ve Berberî kabileleriyle yaptığı işbirliği sayesinde etkinlik alanını Mağrip içlerine kadar genişletti. Bu başarılar onun dış devletler nazarında da itibarını artırarak Bizans ve Germen devletleriyle siyasî ilişkiler kurdu. Ülkesinin istikrara kavuşmasıyla maddî anlamda zenginlik de ortaya çıktı.

.

b) II. Hakem (961-976)

Halife III. Abdurrahman 961 yılında vefat ettikten sonra yerine oğlu II. Hakem tahta geçti. İslam medeniyetinin bir tezahürü olarak her alanda sağlanan ilerlemeler bu dönemde de geliştirilerek sürdürüldü. İlim ve sanatın bütün kollarında sağlanan başarılarla Endülüs yeniden cazibe merkezi haline geldi.

c) II. Hişam (976-1008)

II. Hakem'in 976'da vefatından sonra hilafete geçen II. Hişam'ın küçük yaşta oluşundan yararlanarak iktidarı ele geçiren Hâcib Muhammed b. Ebû Âmir ile başlayıp oğulları Abdülmelik ile Abdurrahman zamanlarında devam eden Âmirîler dönemi (976-1008) başladı. İbn Ebu Amir ve oğlu Abdülmelik dönemlerinde Hişam'ın hilafetinin arkasında kalarak idarî yapıyı başarıyla yürüttüler. Muhalifler sindirilerek ordunun Berberi ağırlık kazanmasını sağladılar. Kuzeydeki İspanyol krallıklara karşı başarılar elde etiler. Fakat 1008'de haciblik görevine gelen Abdurrahman'ın aşırılıkları karşısında ayaklanan azatlı olan kölelerin oluşturduğu Sakâlibe, Emevî hanedanına bağlı kimseler ve Kurtuba halkının desteğiyle çıkan ayaklanma sonucunda Amirîler etkisizleştirildiler. O kargaşada

ortadan kaybolan Halife Hişam'ın yerine geçen II. Muhammed ve sonrasında gelen Süleyman ve IV. Abdurrahman'ın hilafetlerinde de isyanlar bir türlü sona erdirilemedi.

d) III. Hişam (1027-1031)

Hz. Ali soyundan gelen Hammudîlerin Emevîlerin zayıflığından istifade ederek Kurtuba'da oluşturdukları sözde yönetim uzun sürmeyerek 1022 yılında şehirden çıkarıldılar. 1027 yılında başa geçen III. Hişam da Kurtuba'daki şehrin ileri gelenleri tarafından hilafetten hal' edilerek hanedanı sürgüne gönderdi. 1031'de idareyi Kurtuba eşrafı şura şeklinde idareyi üstlendiyse de fiilen sona eren Endülüs Emevî Devletinin ardından Mülûku't-Tavâif olarak bilinen devletçikler kuruldu.

3. Mülüku't-tavâif (1031-1090)

Bu devletçikler, Endülüs idaresine bağlı şehirlerde nüfuz sahibi ailelerden oluşmaktaydı. Bunlardan bazıları arasında Zünnûniler (Tuleytula), Eftasîler (Batalyevs), Abbâdiler (İşbiliye) Zirîler (Gırnata) sayılabilir. Bu kavganın sonucunda İspanyol kırallıklarının ardı arkası kesilmeyen saldırıları sonucunda bunalan bu devletçiklerden bazıları haraç ödemek zorunda bırakıldılar. Aralarında süren iç savaşlar sonucunda iyice zayıflayan bu devletlerin zayıf durumundan faydalanan Kastilya Kralı VI. Alfonso, Tuleytula şehrini ele geçirdi.

Bu kayıpların getirdiği panik havasıyla arayışa geçen mahallî idareciler, ilim adamları ve halk birleşerek Kuzey Afrika'da hüküm süren Murâbıtlara başvurdular.

4. Murâbıtlar (483-542/1090-1147)

Kuzey Afrika'da kurulmuş Müslüman bir devlet olan Murâbıt devleti hükümdarı Yusuf b. Tâşfîn mahiyetindeki büyük bir orduyla Endülüs'e geçerek VI. Alfonso'yu durdurdu. Zellâka savaşında 1086 yılında elde ettiği başarıyla İspayol saldırılarına bir son verdi. Onun mağribe dönüşünden sonra aralarındaki ihtilaflar yüzünden ayrılığa düşen Mülüku't-tavâif diye bilinen devletçikler birbirlerine düştüler. Tekrar geri dönen Yusuf b. Tâşfîn burasını Murabıt devletinin bir eyaletine dönüştürdü. Ülke içinde huzur ve barış ortamı oluştu. İspanyol devletlerine karşı başarılı mücadeleler verildi. Yaklaşık altmış yıl süren bu Murâbıt hakimiyetinin ilk yirmi beş yıllık dönemi başarılı ve istikrarlı olduğu kabul edilmektedir. Daha sonra Murâbıtların hakimiyet bölgelerinde huzursuzluklar ortaya

çıktı ve Endülüs'de yaşayan halka uyguladıkları ağır vergiler ve orada yaşayan fakihlerin kendilerine cephe almasıyla üst üste mağlup olarak gerileyen Murâbıtlar'ın 1147 yılında yıkılmasıyla Endülüs'teki siyasî birlik bozuldı ve başta Meriye, Turtûşe ve Lârîde gibi önemli şehirleri ellerinde tutamayarak kaybettiler.

5. Muvahhidler (1147-1229)

Kuzey Afrika'da Murâbıtlar'dan sonra kurulan Muvahhid devleti Endülüs Müslümanlarına yardım amacıyla İspanya'ya geçti. Kurtuba, Batalyevs, İşbiliye gibi şehirlerde hakimiyet sağlayan Muvahhidler kısa sürede pek çok bölgeyi kontrol altına aldılar.

Endülüs'te Müslümanların bu yeniden toparlanışı karşısında oluşturulan Haçlı ittifakı orduları 1195 yılında Erek önünde Muvahhidlerle yapılan savaşı kaybederek büyük bir hezimet yaşadılar. Bu zaferden sonra toparlanan Müslümanlar Salamanca, Vâdil'hicâre gibi bazı şehirleri geri aldılar. Bu yeni durumu kabullenmeyen Papalığın uzun çabalarla bir araya getirdiği Haçlı Ordusu 1212 tarihinde meşhur İkâb savaşında Muvahhidlerin yeni komutanı Nasr-Lidînillâh'ın komutasındaki Müslüman ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Bu mağlubiyetten sonra dağılma sürecine giren Muvahhidlere karşı artan isyanlar ve bölünmeler Endülüs şehirlerinin birer birer Hıristiyanların eline geçmesini kolaylaştırdı. Kuzey Afrika'da da aynı durumu yaşayan Muvahhidler Devleti, Haçlıların yaptıklarından mesul görülerek 1229 yılında Endülüs'ten çekildiler.

İspanyol krallıklarının istilasından sadece Muhammed b. Nasr'ın Gırnata'da kurduğu (İlbîre'den Ronda'ya kadar sahil şeritinde hâkim olan) Ahmerîler Devleti ayakta kalabildi. Ahmerîler, Endülüs İslam hâkimiyetinin son temsilcileri olması ve İslam mimarisinin en güzel örneği olan el-Hamrâ sarayını inşa etmeleri sebebiyle tarihte seçkin bir mevkiye sahip oldular. Uzun yıllardır devam eden ve Müslümanları İspanya'dan atmayı hedef alan Reconquista (Yeniden Fetih) hareketi 1492 yılında birleşik İspanyol ordularınca yapılan askerî harekatla sonuca ulaşmış, elde kalan son şehir Gırnata'nın teslim olmasıyla Endülüs'te İslam hâkimiyetinin yıldızı sönmeye başlamıştır.

Gırnata'nın düşüşünden sonra orada kalan Müslümanlar için zor zamanlar başlamış oldu. Geride kalanların pek çoğu Hıristiyanlaştırıldı. Kurtulanların bir kısmı Afrika ülkelerine ve Osmanlı topraklarına gemilerle taşındılar. 100 yıl sonra hala geride kalan Müslümanlar da 1609-1614 yılları arasında Endülüs'ten sürgün edilerek çıkarıldılar.

Sonuç

Emevilerin Abbasiler tarafından yıkılmasından sonra Emevi hanedanına mensup I. Abdurrahman'ın 756'da Emirlik halinde kurmuş olduğu Endülüs Emevi Devleti, İspanya ve Batı Avrupa'da İslam'ın yayılmasına katkıda bulunmuş önemli devletlerdendir. 756-929 yılları arasında devam eden Emirlik döneminde Emevi-Endülüs çizgisini oluşturan Endülüs Emevileri'nde 929 tarihinde III. Abdurrahman ile birlikte Fâtımîlere karşı siyasi üstünlük sağlamak amacıyla Halifelik dönemi başlamıştır. III. Hişâm'ın vefatından sonra Endülüs Emevilerinin gücü zayıflamış ve bu devletin yerine Mülûku't-Tevâif denilen küçük devletçikler dönemi başlamıştır. Bu devletçikler batılı güçlerin saldırıları sırasından zaman zaman Murabıt ve Muvahhidler gibi Kuzey Afrika kökenli İslam devletlerinden yardım istemişlerdir. İç mücadeleler ve dış taarruzlar sonucunda gittikçe güç kaybeden Müslümanların, İspanya'nın Gırnata şehrinde hüküm süren Benî Ahmer devletinin 1492'de yıkılışıyla bölgedeki hakimiyetleri de sona ermiştir.

Batı'da İslam'ın tanınmasını sağlamalarının yanı sıra Rönesans ve Aydınlanma gibi Avrupa'nın kültürel ve bilimsel yapısını derinden etkileyecek izler bırakan Endülüs Emevileri, İspanya'da mimârî, ilmî ve medeniyet sahasında İslam tarihinin önemli örneklerini de vermişlerdir.

KAYNAKÇA

- Abdülhalim, Receb Muhammed, *el-Alâkâtu beyne'l-Endelüsi'l-İslâmiyye,* Kâhire ty.
- Benafri, Sekip, *Endülüs'te Son Müslüman Kalıntısı Morisko'ların Cezayir'e Göçü ve Osmanlı Yardımı: 1492-1614,* (Yüksek Lisans Çalışması, Ankara 1989.
- Beşeri, Sa'd b. Abdullah, *el-Hayatü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tavaif fi'l-Endelüs,* Riyad 1993.
- Bosworth, C.E., *İslam Devletleri Tarihi,* trc. Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli, İstanbul 1980.
- Charles Lea, Henry, *el-Arab ve'l-Müslimun fi'l-Endelüs ba'de Sukûti Gırnata,* trc. Hasan Saîd Kermî, Beyrut 1988.
- Hakkı, Muhammed, *el-Berber fi'l-Endelüs*, 2001.
- *İSTEM Dergisi Endülüs Özel Sayısı (İlgili Makaleler),* Konya 2009.
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları: Medeniyet Tarihi,* Ankara 1997.
- _____, *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih,* Ankara 1997
- _____, *Endülüs'de Müvelledûn Hareketleri,* (Doktora Çalışması), Ankara 1989.
- _____, , "Endülüs**",** *DİA*, C. XI, s. 211-225.
- Salim, Seyyid Abdülazîz. *Târîhu'l-müslimîn ve âşâruhum fi'l-Endelüs*, İskenderiye 1985.
- Seybold, F., "Endülüs", *İA*, C. IV, 270-273
- Watt, W. M.. *A History of Islamic Spain*, Edinburgh 1965.

ÜNİTE-V

ABBASİLER

Özet

Bu ünitede, İslam dünyasında Emevilerden sonra 1258 tarihinde kadar hüküm süren Abbasiler dönemi ele alınmaktadır. Bu amaçla, Abbasilerin kuruluş süreci, hakimiyetlerinin artması, iç isyanlar ve etkileri, Abbasiler dönemindeki fetih hareketleri, Abbasilerin İslam Medeniyet tarihindeki yerleri hakkında bilgiler verilmektedir.

ABBASİLER (140-655/750-1258)

A. SİYASİ TARİH

1. Kuruluş

Emevilerin son yıllarına doğru propagandalarını genişleterek büyük taraftar kitlesi toplayan ve İslâm dünyasında Emevîler'in yerine yönetimi ele geçiren Abbasiler idarî, askerî, siyasî ve ilmî sahalarda çok büyük değişiklikleri de beraberinde getirmişlerdir. Abbâsîler'in iktidara geldikleri 750 yılı, İslâm tarihinin en önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir. Emevî halifelerinin bir asır kadar devam eden idarelerinde farklı siyasî görüşleri benimsemeleri ve yanlış ve kişisel kinleriyle idareyi zaafa uğratmaları, geniş bir sahaya yayılmış bulunan İslâm toplumu içinde çeşitli gayri memnun unsurların ortaya çıkmasına ve sonunda Emevî hanedanının yıkılmasına yol açmıştır.

Emevilerin ortadan kaldırılmasına sebep olan mezkur etkenlerin yanında diğer bir yıpratıcı güç de Abbasîler olmuştur. Abbasîler hilâfet makamını ele geçirmek için bütün bu şartlan kendi lehlerine ustaca kullanmasını bilmişler, yavaş ve emin adımlarla hedeflerine doğru ilerlemişlerdir. Ülke çapında yaygın olan memnuniyetsizlikten faydalanan Abbasîler, kısa zamanda Emevilere karşı başlatılan karşı hareketin önderi konumuna gelmişlerdir. Her ne kadar Hz. Peygamber'in amcası Abbas ve oğlu Abdullah siyasî olaylara katılmayıp ilimle meşgul olmuşlarsa da, Abdullah b. Ali ile birlikte hareket bir anda Abbasoğullarının davasına dönüşmüştür. Emevi halifesi I. Velîd tarafından baskıya mâruz kalan Abdullah, Dımaşk'ı terk ederek 714 senesinde, Suriye hac yolu üzerinde bulunan Humeyme'ye gitmiş ve burada İslam tarihindeki belki en eski ve en ince siyasi propaganda hareketini başlatmıştır.

Abbasîler'in harekete geçtikleri sıralarda Horasan civarında kuvvetli bir güç olan

Şiîler faaliyetlerini genişletmişlerdi. Şiiler, Hz. Peygamber'in ailesinden birinin halife olmasını temenni ediyorlardı. Bu devirde Şiîler'in büyük bir kısmı Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim'in etrafında toplanmıştı. Ebû Hâşim ikametgâhını Humeyme'ye nakletti ve Abbasîler ile temasa geçti. Hatta 98 (716-17) yılında vefatı sırasında imameti Muhammed b. Ali b. Abdullah'a vasiyet etti. Meydana gelen bu gelişmeler sayesinde Abbasîler daha başlangıçta Şiîler'in desteğini sağlamış oldular.

Abbasî propagandasının merkezi Kûfe olup, bu faaliyetleri yürüten teşkilat da 718 senesinde kurulmuştur. Fakat ilk faaliyetler hakkında verilen bilgiler ve yer alan rivayetler karışık durumdadır. İlk zamanlar Abbasî taraftarları Emevi idarecilerinden büyük baskıya maruz kalmışlar; fakat faaliyetlerini gizli bir şekilde sürdürmeye devam etmişlerdir. Abbasî hareketini on iki nakîb ve bunlara bağlı yetmiş dâ'î büyük bir gizlilik içinde yürütmüştür. Horasan'da ilk başarılı adımları atan Hidaş adlı bir propagandacı olmuştur. Aşırı fikirlere sahip olan Hidaş, etrafına kısa sürede kalabalık bir grup toplayarak ayaklanmış, Merv'deki Şiîler de ona katılmıştır. Hidaş başlangıçta bazı başarılar kazanmasına rağmen 736 yılında yakalanarak idam edilmiştir. Aynı yıl, Hidaş'ın isyanından önce Abbasî ailesinden Ali b. Abdullah b. Abbas ölmüş, yerine oğlu Muhammed b. Ali geçmiştir. Muhammed, Abbasî hareketinin kuvvetlenmesinde babasından çok daha fazla gayret sarf ederek Hidaş'ın Abbasi hareketinden uzak, sapkınlığa düşmüş bir kişi olarak tanımlamış ve kendisini Hidaş'tan berî tutmuştur.

Abbasî nakîb ve dâ'îleri kendilerini bir iktidar isteklisi olmaktan çok, Allah tarafından istenilen değişikliği gerçekleştirecek aracılar olarak tanıtıyorlardı. İleri sürdükleri dava, hakkın haksızlığa karşı yaptığı mücadele idi. Bey'at kendileri için değil, ileride Peygamber ailesinden, üzerinde sonradan ittifak edilecek bir şahıs adına alınıyordu.

1 Zilka'de 125 (26 Ağustos 743) tarihinde İmam olan Muhammed b. Ali vefat etmiş ve yerine vasiyeti üzerine oğlu İbrahim b. Muhammed geçmiştir. Horasan'da gelişmekte olan ihtilâl faaliyetinin tüm aşamalarını elinde toplayan İbrahim, 745 yılında Ebû Müslim el-Horasânî'yi, Abbasi ailesinin vekili sıfatıyla Horasan'a göndermiştir. Ebû Müslim'in milliyeti kesin olarak bilinmemekle beraber Arap olmadığı rivayetlerde sıkça vurgulanmaktadır. O, Abbasî ailesine intisap etmeden önce Kûfe'de köle veya mevlâ olarak yaşamış, genç yaşta olmasına rağmen Abbasî hareketini yönetenlerin dikkatini çekmiş ve İmam İbrahim b. Muhammed onu kazanmasını bilmiştir. İbrahim, Ebü Müslim'i yanına alarak kendi fikirleri istikametinde yetiştirmiş ve kendi vekili olarak Horasan'a

göndermiştir.

İmam İbrahim'in yaptığı görevlendirmenin ardından Ebû Müslim'in Horasan'a gitmesi ve hareketin idaresini ele alması, ihtilâl faaliyeti için bir dönüm noktası olmuştur. Horasan'daki Arap kabileleri arasında devam eden mücadeleleri iyi değerlendiren Ebû Müslim, kısa sürede ihtilâl faaliyetlerinin geliştiği Horasan şehirlerini dolaşmış ve Şiilerin baş dâʻîsi Süleyman b. Kesîr el-Huzâi'nin yerine liderliğe geçerek ihtilâl hareketinin silahlı aşaması için uygun ortamı hazırlamıştır. Nihayet 1 Şevval 129 (15 Haziran 747) tarihinde Süleyman b. Kesîr'in taraftarlarının toplu halde bulundukları Sifezenç'te İmam İbrahim'in gönderdiği siyah bayrak açılmıştır. Bir müddet Sifezenç'te kalan Ebû Müslim buradan Âlîn'e, oradan da Mâhiyân'a geçmiş, Horasan'daki Emevî taraftarlarının toplanmasına fırsat vermeden bu eyaletin başşehri Merv'i işgal etmiştir. Horasan Valisi Nasr b. Seyyar, Nîsabur'a çekilmek zorunda kalınca, Merv, Mervür-rûz, Herat, Nesâ ve Ebîverd şehirleri de tek tek ele geçirilmiştir. Bu sırada İbrahim'in yanından dönen ve onun tarafından başku-mandanlığa tayin edilen Kahtabe b. Şebîb, Tûs yakınlarında Nasr b. Seyyâr'ı mağlûp edince Horasan'daki Emevî kuvveti ve nüfuzu çöküntüye uğramıştır. Haziran 748'de Nasr Nîsabur'u terk edince Ebû Müslim de merkezini buraya nakletmiştir.

Horasan'daki bu gelişmeler üzerine cepheden cepheye koşan son Emevi halifesi II. Mervân, Irak Valisi Yezîd b. Ömer b. Hubeyre'ye Horasan'a yardımcı kuvvetler göndermesini emretmişse de gönderilen kuvvetler Nasr ile birleşmeden mağlûp edilmiştir. Kahtabe ve oğlu Hasan, Kumis'i zaptettikten sonra batıya doğru ilerlemelerine devam ederek Rey ve Hemedan'ı ele geçirmişlerdir. 749 ilkbaharında İsfahan civarında yapılan savaşı kaybeden Nasr'ın artık tutunabileceği yer kalmamış, Kahtabe'ye Irak yolu açılmıştı. Oğlu Hasanı önden göndererek kendisi de onu takip ediyordu. Hasan Celûlâ'da karargâh kurmuş olan İbn Hubeyre'den sıyrılarak Dicle'yi geçmiş ve Kûfe'ye doğru ilerlemeye başlamıştır. Kahtabe ise 8 Muharrem 132 (27 Ağustos 749) tarihinde İbn Hubeyre'nin karargâhına âni bir baskın yaparak onu mağlûp etmiştir. İbn Hubeyre müstahkem şehir Vâsıt'a çekildi. Bu gece savaşları arasında, Abbâsîler'e ilk askerî başarıları kazandırmış olan Kahtabe öldürülünce kumandayı oğlu Hasan almış ve 2 Eylülde Kûfe'yi ele geçirmiştir. Bu zaferler sonucunda Abbasilerin gizli idaresi ortaya çıkmaya başlamıştır. Peygamber ailesinin veziri unvanını taşıyan Ebû Seleme el-Hallâl, gizlendiği yerden çıkarak idareyi ele almışsa da Abbasîler de artık ön plana geçme zamanının geldiğine karar vermişlerdir. Horasan'da ihtilâl hareketi hızla geliştiği sırada Halife Mervân, İbrahim'i

Harran'a götürerek hapsetmiş, İbrahim de kendi yerine kardeşi Ebü'l-Abbas'ın geçmesini vasiyet etmiştir. Abbasî ailesi Kûfe'nin zaptından sonra oraya gitmiş, fakat pek iyi bir muamele ile karşılanmamıştır.

Ali evlâdını taraftarı olduğu için Abbasileri oyalamaya çalışan Ebû Seleme'nin hareketi fark edilince alelacele 12 Rebiulahir 132 (28 Kasım 749) Cuma günü Kûfe Camii'nde Ebü'l-Abbas'a bey'at edilmesi kararlaştırılmıştır. Ebü'l-Abbas, halife olarak okuduğu ilk hutbede hâkimiyet hakkının Abbasîler'e ait olduğunu çeşitli deliller ileri sürerek ispat etmeye çalışmış ve sıfatı olan "es-Seffâh"a uygun olarak kan dökmekten çekinmeyeceğini ifade etmiştir Abbasîler, ihtilâl hazırlıklarının başladığı ilk anlardan itibaren Şiîler'le birlikte hareket ediyormuş gibi görünmüş ve gerçek niyetlerini açığa vurmamışlardır. Ancak iktidarı ellerine geçirince onlara sırt çevirmişlerdir. Ebü'l-Abbas karargâhını, Şiîler'in çoğunlukta bulunduğu Kûfe'den Hammâm-A'yen'e nakletmiştir.

Abbasi kuvvetlerinin Suriye ve Harran üzerine yürümeye başladığını gören Halife II. Mervân, Suriye ve el-Cezîre Araplarından topladığı bir ordu ile Zap Suyu kenarında Abdullah'ı karşılamıştır. Savaş 2 Cemaziyelahir 132 (16 Ocak 750) Cuma günü başlamış ve on gün devam etmiştir. Mervân'ın birlikleri arasında çıkan anlaşmazlık sebebiyle Abdullah savaşı kazanmıştır. Bu hezimetten sonra Harran'a çekilen Mervân, orada da kalamayacağını anlayarak Dımaşk, Ebûfutrus ve Yukan Mısır'da bulunan Busîr taraflarına kaçmışsa da Ağustos 750'de cereyan eden çarpışmada yakalanarak öldürülmüştür. Bu yıl sonlarına doğru Vâsıt'ta mukavemet etmekte olan İbn Hubeyre'nin teslim olmasıyla Emevî hilâfeti tarihe karışmıştır.

Abbasiler'in yanında Türk, Berberî, Şiî, İranlı, Harici gibi muhalif olan diğer unsurların da Emevilerin yıkılmasında önemli rol oynadıkları gözden kaçırılmaması gereken bir husustur.

2. Abbasi Hâkimiyeti

Abbasilerin hakimiyet yılları esas olarak ilk dokuz halife yani 750-833 yılları arasındaki halifeler döneminde ciddi bir güç olarak kendisini hissettirmiştir. Dokuzuncu yüzyılın ortalarından sonra Abbasi ülkesinde yeni Müslüman devletler kurulmaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak Abbasi otoritesi gittikçe zayıflamış, Irak bölgesi ve bazen Bağdad şehri ile sınırlı kalmıştır.

Abbasîler, hilâfet merkezi olarak Suriye yerine Irak'ı tercih etmişlerdir. Birinci

halife Ebü'l-Abbas es-Seffâh, Fırat'ın doğu yakasında bulunan küçük Hâşimiyye şehrini merkez yaparak bir süre burada ikamet etmiş, daha sonra da merkezi Enbâr şehrine nakletmiştir. İkinci Abbasî halifesi ve birçok bakımdan hanedanın gerçek kurucusu olan Ebû Ca'fer el-Mansûr ise, Dicle kıyısında, Sâsânîlerin eski başşehri olan Medâin harabeleri yakınında bulunan ve Abbâsîler'in sürekli başşehri olacak yeni bir şehri yani, Diyaru Bağdâd'ı inşa etmiştir. Hilâfet merkezinin değişmesinin önemli sonuçları olmuştur. Bu değişiklikle idarenin ağırlık merkezi, bir Akdeniz ülkesi olan Suriye'den, sulanabilen zengin bir vadi ve birçok ticaret yollarının kavşağı olan Irak'a geçmiş, böylece Bizans yerine İran'ın tesiri yoğunluk kazanmaya başlamıştır.

Abbasî ihtilâlinin başarıya ulaşması ile birlikte özellikle Suriyeliler için hâkimiyet devri sona ermiş, böylece Arap ve mevâlî arasındaki fark ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. İhtilâlin ağır yükünü taşıyan Horasanlılar devletin yüksek makamlarını paylaşmışlardır. Hareketin lideri olan Ebû Müslim'in büyük nüfuzu, ilk Abbasî halifesini âdeta onun gölgesinde bırakmıştır. Bunu fark eden Halife Mansûr ise, Ebû Müslim'in bu hâkimiyetine tahammül edemeyerek onu öldürtmüş ve saf dışı bırakmıştır. Ancak Bermekî vezir ailesi ile Mansûr devrinden itibaren Abbâsiler'deki İran nüfuzu uzun müddet devam etmiştir. Bu sefer de Bermekîler devlet içinde halife kadar kudret sahibi olmuşlardır. 803 yılında Hârûn Reşîd bir bahane ile Bermekî ailesini bertaraf etmiştir. Hârûn Reşîd'in ölümünden sonra, oğullan Emîn ve Me'mûn arasındaki hilâfet mücadelesi, aynı zamanda Arap ve İranlı unsurun iktidar mücadelesi olmuştur. Anne ve baba tarafından Abbasî ailesine mensup olan Emîn'i Araplar, annesi İranlı bir cariye olan Me'mûn'u da İranlılar desteklemiştir. Me'mûn'un bu mücadeleden galip ayrılması ile Araplar, devlet idaresinden tamamen uzaklaştırılmıştır.

Me'mûn, halifeliğinin ilk yıllarında Merv'de bulunduğu sürece İranlı unsurun tesirinde kalarak kendisi için de zararlı bazı icraatta bulunmuş; fakat hadiselerin hızla aleyhine gelişmesi üzerine Me'mûn siyasetini değiştirmek zorunda kalmıştır. İlk önce Merv'den Bağdad'a gelerek idareyi bizzat yürütmeye başlayan Me'mûn, Merv'de bulunduğu sırada cereyan eden hadiseler üzerine Arap ve İranlılara karşı olan güveni sarsılınca güvenebileceği bir kuvvete ve kadroya ihtiyacı olduğu hissetmiştir. Horasan'da bulunduğu sırada yakından tanıma fırsatını bulduğu Türklerin, Abbasî İmparatorluğunda Arap ve İranlıların nüfuzuna karşı denge unsuru olabilecek yegâne kuvvet olduğunu gören Me'mûn, halifeliğinin son yıllarında Türklerden oluşan merkezi bir ordu kurarak bunu bir

devlet politikası haline getirmiştir.

Türklerin desteği sayesinde hilâfet makamına geçen Mu'tasım, ağabeyi gibi çeşitli Türk ülkelerinden birlikler getirmeye devam ederek kısa zamanda ordunun büyük kısmını Türklerden meydana getirmiştir. 836'da Sâmerrâ şehrini kurarak Türk birlikleriyle beraber hilâfet merkezini oraya nakletmiştir. Böylece 836'dan 892 yılına kadar devam edecek olan "Sâmerrâ devri" de başlamış oluyordu. Türk kumandanları yavaş yavaş idarî kadrolara da hâkim olarak devletin yönetiminde büyük ölçüde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Öyle ki, Halife Mütevekkil'den itibaren istediklerini halife yapmaya, istemediklerini ise bu makamdan uzaklaştırmaya başlamışlardır. Diğer taraftan halifeler de Türklerin baskısından kurtulmak için gayret sarf ediyor ve bazen Türk kumandanlarını öldürtüyorlardı. Türklerle halifeler arasındaki bu mücadele, 892 yılında merkezin tekrar Bağdad'a nakledilmesine kadar devam etmiş; fakat hilâfet merkezinin Bağdad'a nakledilmesi halifenin siyasi nüfuzunun artmasına atkıda bulunmamıştır.

Halife Mu'tazıd-billâh devrinde Abbasiler'de kısmî bir toparlanma olmuş; fakat onun ölümüyle durum tekrar eski haline dönmüştür. Halife Râzî-billâh, bu duruma son vermek maksadıyla âdeta halifelik yetkileriyle donattığı Muhammed b. Râik el-Hazarî'yi Emirü'l-ümerâ tayin etmiştir (936). Ancak bu tedbir de beklenilen sonucu vermemiştir. Bu sırada imparatorluk iyice parçalanmış ve halifenin sözde iktidarı, Irak'ın küçük bir kısmından ibaret kalmıştır. Abbasî hilâfeti için bütün bunlardan çok daha kötü bir gelişme, 945 yılında Büveyhîlerin Bağdad'ı işgal etmeleri olmuştur. İranlı ve Şiî bir hanedan olan Büveyhîler, IX. yüzyılın ortalarına doğru Fars, Hûzistan, Kirman ve Cibâl bölgelerinde hâkimiyet kurmuşlar ve Abbasî hilâfetini Şiî bir hanedanın baskısı altına almışlardır. Büveyhîlerin Bağdad'a hâkim oldukları bir asırdan fazla zaman içinde halifeler onların kuklaları durumuna düşmüşler, bütün siyasî ve askerî otoritelerini kaybetmişlerdir. Buna karşılık Büveyhîler, Abbasî halifelerini başta tutarak meşruiyet zeminlerini devam ettirme gayretinde olmuşlardır. Artık Bağdad İslâm dünyasının bir merkezi olmaktan çıkmış, Şiî hanedanlığın hakimiyet sahası haline gelmiştir. XI. yüzyılın ortalarında Büveyhîlerin güçlerini kaybetmeleri üzerine yine bir Şiî olan Arslan el-Besâsîrî Bağdad'a hâkim olarak hutbeyi Fâtımî halifesi adına okutmaya başlamıştır.

Abbasî hilâfetinin resmen ortadan kaldırılmaya teşebbüs edildiği bu sıralarda İran'da yeni bir güç olarak ortaya çıkan ve Sünnî inancı benimsemiş olan Selçuklular, Arslan el-Besâsîrî'nin hutbeyi Fatımî halifesi adına okutması üzerine harekete

geçmişlerdir. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey 1055 yılında Bağdad'ı Arslan el-Besâsi'rî'nin baskısından kurtararak halifeye dinî itibarını iade etmiştir. Böylece yanm asır kadar Abbasi halifeleri, Selçuklular'ın siyasî hâkimiyetleri altında varlıklarını devam ettirdiler. Selçuklular yalnız Bağdad'ı değil, bütün İrak ve Suriye'yi de Fatımî tehlikesinden kurtardıkları gibi başta Bağdad olmak üzere başlıca büyük şehirlerde medreseler kurarak fikrî bakımdan da Şiîler'e karşı savaş açmışlardır. Selçukluların iktidarı altında yok olmaktan kurtulan Abbasi halifeleri, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun taht kavgaları sebebiyle zayıflamaya başladığı sıralarda, maddî iktidarı da ele geçirmek üzere çeşitli defalar karşı harekete geçmişlerdir. Fakat bilhassa Halife Nâsır'ın halefleri onun başlattığı siyaseti devam ettirecek kudrette olmadıkları için, Abbasî hilâfeti tekrar eski haline dönmekte gecikmemiştir. 1194'te Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul, Hârizmşah Tekiş'e mağlûp olunca, onun hâkimiyeti altındaki ülkeler Hârizmşahların eline geçmiştir. Bu defa da Abbasî halifeleri ile Hârizmşahlar karşı karşıya gelmişlerdir. Alâeddin Tekiş'ten sonra tahta geçen Hârizmşah Muhammed'in Abbasî hilâfetini ortadan kaldırmayı düşünmesi üzerine harekete geçen Halife Nasır, yeni rakiplerini daha tehlikeli bularak bu sırada bütün Asya'yı kasıp kavurmakta olan Cengiz Han'dan yardım istemiş ve bu durum İslam dünyasında Moğol tehlikesinin ve faciasının başlangıcına me'haz teşkil etmiştir.

Abbasilerin zayıflamaya başladıkları dönemlerde artan iç karışıklıklar, Abbasi halifelerinin Türk hükümdarlarla olan nüfuz mücadeleleri merkezî otoriteyi gittikçe zayıflattığı gibi Orta Asya'dan gelen Moğolların daha rahat bir şekilde 1218 tarihinden itibaren İslâm dünyasını istilâ etmesine de zemin hazırlamıştır. Hârizmşahlar'ın ortadan kaldırılmasından sonra İran ve Irak'ta Moğolların karşısında duracak kuvvet kalmamış, böylece onlar Semerkant, Buhara. Taşkent, Hârizm, Belh gibi şehirleri yerle bir ederek batıya doğru ilerlemişlerdir. Cengiz Han'dan sonra da devam eden Moğol istilâsı, Hülâgû tarafından son raddeye ulaştırılmıştır. İran'da son mukavemetleri kırarak 1258 yılının Ocak ayında Bağdad önlerine gelen Hülâgû şehri kuşatmış ve barış teşebbüslerinin sonuçsuz kalmasıyla son Abbasî Halifesi Müsta'sım, devlet erkânı ile birlikte teslim olmak mecburiyetinde kalmıştır. Hülâgû, teslim olanların hepsini idam ettirerek beş asırdan beri İslâm dünyasının başşehri durumunda olan Bağdad'ı yerle bir etmiş, bütün medenî müesseseler tahrip edilmiştir. Moğollar'ın Bağdad'ı işgalleri İslâm tarihinde büyük bir felâket olarak kabul edilmektedir.

3. İç Mücadele ve Yeni Devletler

Emeviler döneminde İslâm imparatorluğunun sınırları Türkistan içlerinden Pirene dağlarına, Kafkaslar'dan Hint Okyanusu'na ve Büyük Sahra içlerine kadar uzanıyordu. Bu sınırlarıyla tarihinde en büyük imparatorlukların başında yer alıyordu. Ancak o zamanın şartları göz önüne alınacak olursa, bu kadar geniş bir imparatorluğu ayakta tutmanın kolay olmayacağı kendiliğinden ortaya çıkar. Nitekim Abbâsîler'in iktidara geldiği ilk yıllardan itibaren kopmalar başlamıştır. Abbasî katliamından kurtulabilen Halife Hişâm'ın torunu Abdurrahman b. Muâviye, Mısır ve Kuzey Afrika yoluyla Endülüs'e gitmiş ve burada 756 yılında bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmeye başlamıştır. Abbasiler onun üzerine çeşitli defalar kuvvet sevk etmişlerse de tam bir sonuç alamamışlardır. Endülüs'ün istiklâlini kazanmasından sonra yavaş yavaş bütün Kuzey Afrika'da da bağımsız ve yarı bağımsız devletler ortaya çıkmaya başladı. 758'de, merkez Sicilmâse olmak üzere resmen Abbâsîler'e bağlı olan Haricî Midrârîler; 777'de Batı Cezayir'de Rüstemîler, 789'da Fas'ta İdrîsîler ve 800'de İslâm coğrafyacılarının İfrîkıyye adını verdiği Tunus'ta istiklâllerini kazanan Ağlebîler bunlar arasında yer alanlardandır.

IX. yüzyılın ortalarından itibaren Abbâsîler'in nüfuzu Mısır'dan batıya geçmez hale gelmiştir. Hatta 868-905 yılları arasında Türk Tolunoğulları ile 935-969 arasında İhşîdîler Mısır ve Suriye'ye hâkim olarak batıdaki sınırı iyice daraltmışlardır. Doğu eyaletlerinde durum da batıdakinden pek farklı olmamıştır. 819 yılından itibaren Horasan ve Mâverâünnehir'de Sâmânîler, 821 yılında Horasan'da Tâhirîler ismen halifeye bağlı olmakla beraber iç ve dış işlerinde tamamen bağımsız hareket ediyorlardı. 867 yılında Sîstan bölgesinde ortaya çıkan Saffârîler, Bağdad halifesi ile uzun ve çetin mücadelelere giriştiler. Suriye ve el-Cezîre'de Hamdânîler 905 tarihinden itibaren bağımsızlıklarını kazanmışlardır.

Abbasîler devrinde siyasî, iktisadî ve dinî sebeplere dayanan isyanlara sık sık rastlanmaktadır. 752'de Suriye'de Emevî hanedanının haklarına sahip çıkmak isteyen bir isyan meydana gelmişse de çabuk bastırılmıştır. Emevî taraftarları, Emevîler'in bir gün yeniden dönerek adaleti tesis edecekleri inancıyla -pek tehlikeli boyutlara varmamakla birlikte- Suriye'de zaman zaman ayaklanarak Bağdad idaresini sıkıntıya sokmuşlardır.

Abbasi topraklarındaki Şiîler de, başarıya ulaşmasında büyük ölçüde yardımcı oldukları ihtilâlden sonra Abbasî ailesinin hilâfete geçmesini hazmedemedikleri ve hilâfetin kendi hakları olduğuna inandıkları için isyanlara girişmişlerdir. Nitekim Hz.

Ali'nin oğlu Hasan'ın soyundan gelen Muhammed Nefsü'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim, halifelik iddiasıyla harekete geçmişlerdir. Uzun müddet gizli çalışan ve halifenin takibinden kurtulmak için devamlı yer değiştiren bu iki kardeş, nihayet ailelerine yapılan baskıya dayanamayarak ortaya çıkmış ve Mansûr'a karşı harekete geçmişlerdir. Ancak 762 yılında Muhammed ve ertesi yıl da İbrahim yakalanarak idam edilmiştir. Fırsat buldukça ortaya çıkan Şiî gruplar, isyanlarından istedikleri neticeyi elde edemediler.

Abbasi dönemindeki isyanlardan en etkilisi, Halife Mansûr'un 755 yılında Ebû Müslim'i öldürtmesini bahane ederek İran'da başlatılan dinî-millî ideolojiye dayalı bir dizi isyan hareketidir. İsyan hareketinin altında yatan dinî ideoloji ise İran menşeli idi. Ebû Müslim'in ölüm haberi Horasan'a ulaştığında, muhtemelen onun yakın adamlarından Sunbaz adında bir kumandan Rey şehrini ele geçirerek Hemedan üzerine yürümüştür. Rey ile Hemedan arasında halife kuvvetleriyle yaptığı savaşı kaybeden Sunbaz, Taberistan'a kaçtıysa da yakalanarak idam edilmiştir. Yine aynı tarihlerde Ebû Müslim'in adamlarından İshak et-Türkî, Mâverâünnehir'de isyan etmiş ve iki yıl halife kuvvetlerini uğraştırmıştır. 757 yılında Üstâzsîs Herat, Bâdgîs ve Sîstan taraflarında ayaklanmış, bir yıl kadar süren mücadeleden sonra isyan ancak bastırılabilmiştir. Horasan'daki isyanların en tehlikelisi, Mukanna' (Peçeli) isyanıdır. Her şeyin ortak bir mülkiyet ürünü olduğu iddiasıyla ortaya çıkan Mukanna’ın isyanı, ancak 789 yılında bastırılabilmiş ve bu isyan Abbasi yönetimini ciddi sıkıntıya sokmuştur.

Abbasîler devrinde ortaya çıkan isyanların en önemlisi ise, geniş bir alana yayılması, devamlılığı, teşkilâtlanması ve bütünlük arz etmesi açısından, Bâbek el-Hürremî’nin isyanıdır. Siyasî ve askerî sahada dikkate değer kabiliyetlere sahip olan Bâbek'in taraftarlarının çoğunu köylüler teşkil etmiştir. Zira O, büyük arazilerin taksim edileceğini vaat etmiş ve verdiği sözleri de yerine getirmiştir. 816 yılında Azerbaycan'da isyan bayrağını açan Bâbek, uzun müddet isyanını devam ettirmiş, üzerine gönderilen kuvvetleri mağlûp ederek nüfuz alanını genişletmiş, nihayet 837 yılında Halife Mu'tasım'm Türk asıllı kumandanlarından Afşin tarafından yakalanarak idam edilmiştir. Böylece isyan sona ermiştir.

Zenc adıyla bilinen siyahı kölelerin 869-883 yılları arasındaki isyanı, daha çok iktisadî ve sosyal sebeplerden kaynaklanan isyanlar arasında zikredilmektedir. Basra bölgesinde tuzla ve çiftliklerde çalışan bu köleler son derece güç şartlarda hayatlarını devam ettiriyorlardı. Hz. Ali soyundan geldiği iddia edilen Ali b. Muhammed, çeşitli

vaatlerle Zencîler'i harekete geçirmiş ve birbiri arkasından katılan yeni gruplarla bu hareket süratle geliştmiştir. Zencîler'in askerî harekâtı başlangıçta oldukça parlak olmuş, güney Irak ve güneybatı İran'ın önemli bölgelerini hâkimiyetleri altına almış, Basra ve Vâsıt'ı kontrol etmişlerdir. Bu şekilde Bağdad'ı da tehdit etmişlerdir. Nihayet uzun ve çetin mücadelelerden sonra isyan güçlükle ortadan kaldırılmıştır.

X. yüzyılın başlarında devletin içinde bulunduğu sosyal buhranın en yüksek noktasına varması, Zencî isyanının bastırılmasına rağmen etkilerinin hâlâ devam etmesi ve İsmâilî mezhebine ait fikirlerin süratle yayılmasıyla, 901-906 yılları arasında Karmatîler adıyla bilinen bir gruba mensup silâhlı İsmâilî çeteleri Suriye, Filistin ve el-Cezîre'yi yağmalayarak yeni bir isyan hareketine girişmişlerdir. Bahreyn bölgesindeki Karmatî hareketi çok daha tehlikeli bir şekilde gelişmiş, süratle kuzeye doğru ilerleyerek Kûfe'yi yağmalamışlardır. 929'da Mekke'yi işgal eden Karmâtîler, Hacerülesved'i Ahsâ'ya götürmüş ve ancak yirmi yıl sonra tekrar yerine koymuşlardır. Ayrıca Suriye'de büyük karışıklıklara sebebiyet vermişlerdir.

4. Fetih Hareketleri

Abbasîler devrinde fetih amaçlı hareketlere pek az rastlanmaktadır. Yeni hanedan zaten çok genişlemiş olan sınırları daha da genişletmek yerine, ülkeyi birlik içinde tutmaya çalışmış, içerde refahı sağlama yoluna gitmiş ve bunda da oldukça başarılı olmuştur. Bununla birlikte ihtilâli takip eden birkaç yıllık bir sükûnet devresinden sonra dışarıdaki en güçlü rakip olan Bizans'a karşı gazalar yeniden başlamış ve Bizans İmparatorluğu ile mücadeleye devam edilmiştir. Halife Mansûr zamanında Anadolu'ya küçük çapta akınlar yapılmıştır. Üçüncü Abbasî Halifesi Mehdî, İslâm devletindeki iç karışıklıklardan faydalanmak isteyen Bizans İmparatorluğunun etkisini kırmak maksadıyla 782 yılında oğlu Hârûn Reşîd kumandasındaki İslâm ordusunu İstanbul üzerine göndermiştir. Üsküdar'a kadar giden ve Kraliçe İrene'yi yıllık vergi ödemek şartıyla barış yapmaya mecbur eden Harun Reşîd, seferden sonra hilafet merkezine geri dönmüştür. Halife Hârûn Reşîd, Tarsus'tan başlayarak Malatya'ya kadar uzanan Bizans sınır hattını yeniden teşkilâtlandırmış, kaleleri tamir ve tahkim ettirmiştir. Akınların hareket üssü olan bu sınır bölgesini "Avâsım" adı verilen yeni bir vilâyet haline getirmiştir. Halife Me'mûn ileriki dönemlerde Anadolu'yu fethetmek niyetiyle Bizans'a karşı 830-833 arasında bizzat kendisinin de katıldığı üç sefer düzenlemiş, Orta Anadolu'da Tyana (Tuana) zapt edilmiş ve şehre Müslüman nüfus yerleştirilmiştir. Abbasîler devrinde Bizans'a karşı düzenlenen

seferlerin en büyüğü Mu'tasım tarafından yapılmıştır. 838 yılında büyük bir ordu ile Anadolu'ya giren Mu'tasım, Ankara üzerinden yürüyüp bugünkü Afyon yakınlarında bulunan ve o zaman Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri olan Amûriyye'yi (Amorion) muhasara ederek zapt etmiştir. Halife Mu'tasım'dan sonra Bizans cephesindeki askerî harekât hızını kaybetmiştir.

750-1258 yılları arasında hüküm süren Abbasîler. Osmanlıların ardından İslâm tarihinde en uzun ömürlü hanedandır. İslâm kültür ve medeniyeti en parlak devrini bu hanedan zamanında yaşamıştır. Abbasîler uzun müddet siyasî sahada hâkimiyeti ellerinde tutmuşlar ve bir iki fasıla hariç, son günlerine kadar İslâm dünyasının manevî liderliğini de sürdürmüşlerdir. 1260 Ayn Câlût Savaşı'yla Moğolların ilerlemesine son veren Mısır Memlukî kumandanı Baybars (daha sonra Mısır Memlûkî Sultanı olmuştur), el-Müstansır-billâh'ı Kâhire'ye getirterek kendisinin halifeliği devam ettirmesini istemiş ve Kâhire'de ona bey'at etmiştir. Böylece 1260'tan Mısır Memlukîlerinin Yavuz Sultan Selim tarafından ortadan kaldırıldığı 1517 yılına kadar Abbasi hilafeti Mısır'da devam etmiştir.

B. KÜLTÜR VE MEDENİYET

Abbasiler'de de halifelik kurumu Emevilerde olduğu gibi veraset sistemine dayalı olarak devam ettirilmiştir. Hulefâ-yı Raşidîn döneminde halk halifelerin huzuruna rahatça çıkabildiği halde, Emeviler ile başlayan Abbasiler'de saray teşrifatı giderek sıklaşmış, halifeler de halktan kopuk bir biçimde yaşamaya başlamışlardır.

Abbasilerin kuruluşu ile birlikte Sasani devlet geleneğinin de etkisiyle vezirlik kurumu idari alanda kendini hissetirmeye ve şekillenmeye başlamıştır. Vezir, halifenin mutlak yetkilisi konumunda olup, devlet işlerinin hemen bütünüyle ilgilenmekteydi. Abbasilerde iki tür vezirlik vardı: Vezâret-i tenfîz, Vezâret-i tefvîz. Tenfîz vezirleri sadece yürütme (icra) işleriyle ilgilene vezirler olup, tefvîz vezirinin işlerinde yardımcı olarak çalışan devlet memurlarıydı. Tefvîz vezirleri ise halifenin tam yetkili vezirleriydiler. Bu açıdan Bermekîler vezâret-i tefvîze güzel bir örnektir.

Merkezî idarede devletin işlerinin görüldüğü çeşitli kurumlar bu dönemde de devamlılık göstermişlerdir. Devletin mâlî işleriyle *Divânü'l-Harac* ve *Divanü Beyti'l-Mâl* ilgilenirken, para basım işlerini *Divânü Dâri'l-Darb* yürütmekteydi. Askerî işlerle *Divânü'l-Ceyş,* resmî yazışmalarla *Divânü'r-Resâil,* posta işleriyle *Divânü'l-Berîd* ilgilenmekteydi. İdari haksızlıkların ve yüksek dereceli memurların yargılandığı Mezâlim

mahkemelerinin işleriyle *Divânü'l-Mezâlim* ilgilenmiştir. Başşehir ve diğer şehirlerde güvenlik *Şurta* teşkilatının elindeydi. Bu teşkilatın başında ise *Sahibü'ş-Şurta* bulunmaktaydı.

Abbasilerde idari alandaki bir diğer kurum ise Emeviler döneminde teşkil edilen *Haciblik* müessesesi idi. Hacibler halifenin yakın adamları olup, onu her türlü tehlikeden korumakla görevliydi. Abbasilerde yeni olarak teşkil edlen bir diğer kurum ise Emîrü'l-Ümerâlık'tır. 936 tarihinde Halife Râzî-billâh tarafından teşkil edilen bu kurum, siyasi otoritenin zayıflaması ve devlet erkanı arasındaki iktidar mücadelesine son vermek amacıyla oluşturulmuştur. Geniş yetkilere sahip olan Emir'lerin adları sikkeler ve hutbelerde halifelerden sonra zikredilmiştir.

Abbasilerin merkezî yapısından dolayı eyaletlerde merkeze bağlı görevliler bulunurdu. Şehirler vali ve emirler tarafından idare edilir, mali işlerle ise Sâhibü'l-Harac ve Âmiller ilgilenirdi. Valiler şehrin güvenliğinden, vergilerin toplanmasından, orduya asker hazırlamaktan sorumlu idiler. Abbasiler döneminde nazari olarak iki türlü valilik bulunmaktaydı: İmâret-i Âmme ve İmâret-i Hâssa. Abbasiler döneminde İfrîkıyye, Mısır, Suriye ve Filistin, Hicaz ve Yemâme, Basra, Sevâd (Irak), el-Cezîre, Azerbaycan, Irâk-Acem (Cibâl), Hûzistan, Fars, Kirman, Mukran, Sicistan (Sîstan), Kûhistan, Kumis, Taberistan, Cürcân. Horasan, Hârizm, Fergana. Şâş (Taşkent), Suğd (Buhara, Semerkant) gibi eyaletler bulunamaktaydı.

Abbasi ordularının esası, ücretli askerlere (mürtezika) dayanmaktaydı. Bunun yanında cihad davetine uyarak orduya katılan gönüllüler (mütetavvi'a) de bulunmaktaydı. Müşât veya reccâle (kılıç-kalkan ve mızrakla donatılmış piyade birlikleri), fürsân (miğferli ve zırhlı olup mızrak ve savaş baltaları taşıyan süvari birlikleri), rumât (okçular), neffâtün (neft ateşi atmakla görevli birlikler), mühendisler (kuşatma silâhlarının yapımı ve onarımıyla ilgili teknik elemanlar), istihkâm (marangoz ve duvarcı gibi çeşitli zanaat erbabından oluşan birlikler) Abbasi ordusundan görev yapan gruplardandı. Ordunun tertibi ise Kalbü'1-ceyş (merkezde başkumandanın emrinde görev yapan birlikler), meymene (sağ kanat), meysere (sol kanat), talîa (mukaddeme de denilen zırhlı ve miğferli süvarilerden oluşan öncü birliği), saka (artçılar).olmak üzere beşli bir sistem üzere kurulmuştur.

Abbasilerde adlî teşkilat Kadılık, Muhtesiblik ve Mezâlim Mahkemeleri şeklinde örgütlenmiştir. Abbasî halifeleri kazaî yetkilerini fakihler arasından seçilen kadılar

vasıtasıyla icra ederlerdi. Başlangıçta eyaletlerdeki kadılar vali tarafından tayin ediliyordu. Ancak daha sonra halifeler merkezde veya eyaletlerde kendi adlarına görev yapacak kadıları bizzat tayin etmeye başladılar. Hârûn Reşîd devrinden itibaren ise kâdılkudâtlık (başkadılık) müessesesi ihdas edildi ve bu göreve ilk olarak İmam Ebû Yûsuf getirildi. Kadılkudâtlar eyaletlere ve şehirlere tayin edilecek kadıların atamalarıyla iştigal ederlerdi.

Adlî teşkilata dair bir diğer müessese ise ihtisab kurumu idi. Emr bi'l-ma'rûf ve nehy 'ani'l-münker (iyiliği emretmek ve kötülükten vazgeçirmek) prensibine dayalı olarak teşkil edilen bu müessesenin başında bulunan Muhtesib'in genel ahlak düzenin sağlanaması, çarşı ve pazarların denetimi, asayiş için süratle çözümlenmesi gereken davaların tespit ve çözümü, borçluların borçlarını zamanında ödemesini sağlamak, ibadetlerin ve dini vecibelerin gerekliliklerinin yerine getirilmesini sağlamak gibi adlî, idârî, sosyal ve dinî yetkileri bulunmaktaydı.

Abbasiler döneminde ilim hayatında da gelişmeler yaşanmıştır. Tefsir ilminde orijinal metinler bu dönemde yoğunluk kazanmış, hadis ilminde tedvin faaliyeti yerini tasnif faaliyetine bırakmış, kelam ilmi sistematikleşmiş, fıkıh ekolleri teşekkül etmiş, tasavvuf zühd döneminin ardından tarikatlar dönemine girmeye başlamıştır. Tabiat bilimleri ve felsefe alanında bu dönemde büyük gelişmeler yaşanmıştır. Halife Me'mûn döneminde kurulan Beytülhikme ile tercüme faaliyetleri yoğunluk kazanmış ve Yunan, İran ve Hint bilim ve felsefesine ait eserler Arapça'ya aktarılmıştır. Bu tercüme faaliyetleri neticesinde felsefe, mantık, tıp,matematik, astronomi, geometri, tarih ve coğrafya alanında önemli bir bilgi birikimi sağlanmıştır.

Sonuç

İslam tarih ve medeniyetine uzun yıllar damgası vuracak faaliyetlerde bulunan Abbasiler, Ebû Müslim el-Horasânî'nin 747 senesinde başlattığı silahlı isyan hareketiyle Emevilerin yerine kurulmuştur. Halife el-Me'mûn'a kadarki dönemde güçlü bir görünüm arz eden Abbasiler, halifenin vefatından sonra güçlerini kaybetmeye ve yönetimlerini Türk, İran, Berberî gibi mevâlî denilen Arap olmayan unsurlarla paylaşmaya razı olmuştur. Ayrıca batıda bir güç olarak yükselen Fâtımîlerin etkisi altına girmiştir. Selçuklu ve Harzemşahların Moğol orduları karşısında geri çekilmesinin ardından Bağdad önlerine gelen Hülâgû tarafından 1258 yıkılmışlardır.

İdari teşkilat alanında Emevilerin devamı hüviyetine sahip olan Abbasiler vezirlik, İmaretlik, Emîrü'l-Ümerâlık gibi yeni kurumları da İslam dünyasına kazandırmışlardır. İslam ve tecrûbî ilimler alanındakien geniş ilerleme ise Beytülhikme'ler sayesinde Abbasiler devrinde gerçekleşmiştir.

KAYNAKÇA

- Bosworth, C.E., *İslam Devletleri Tarihi,* trc. Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli, İstanbul 1980.
- Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali,* Ankara 1999.
- *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. III (Abbasiler), İstanbul 1992.
- Duri, Abdülazîz, *el-Asrü'l-Abbasi el-Evvel:Dirâse fî Târîhi's-siyâsî ve'l-İdârî ve'l-Mâlî,* Beyrut 1988.
- Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiyye,* istanbul 1927.
- Hasan, Hasan İbrahim*, Siyasi-dini-kültürel-sosyal İslam Tarihi,* C. III, trc. Ahmet Turan Aslan vdg, İstanbul 1985.
- Hudârî Muhammed, *Muhâdaratü Târîhi'l-Ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye,* Kahire ty.
- *İSTEM Dergisi Abbasiler Özel Sayısı (İlgili Makaleler),* Konya 2008.
- Kazıcı, Ziya, *Osmanlılar'da İhtisab Müessesesi,* İstanbul 1987.
- Kırkpınar, Mahmut, *Abbasi Halifesi Mütevekkil ve Dönemi:232-247/847-861,* (Doktora Çalışması), İstanbul 1996.
- Mahmûd, Hasan Ahmed, Ahmed İbrâhim Şerif, *el-Alemü'l-İslâmî fi'l-asri'l-Abbasi,* Kahire ty.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasiler", *DİA,* C. I, İstanbul 1988, s. 31-48.
- Yılmaz, Saim, *Abbasilerde Mu'tazıd ve Müktefi Dönemi:279-295/892-908,* (Doktora Çalışması), İstanbul 2004.
- Zettersen, K.V., "Abbasîler", *İA,* C. I, İstanbul 1978, s. 18-22.
- Zorlu, Cem, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar:Ebu Cafer el-Mansur Dönemi,* Ankara 2001.

ÜNİTE-VI

RÜSTEMÎLER, İDRİSÎLER, AĞLEBÎLER VE FÂTIMÎLER

Özet

Bu ünitede, Kuzey Afrika topraklarında ilk dönemlerde kurulmuş olan Rüstemîler, Ağlebîler, İdrisîler ve Fâtımîler'in siyasi ve kültürel tarihleri hakkında bilgiler verilmektedir. Devletlerin kurucuları, en güçlü dönemleri, yıkılışları gibi konular da ele alınmaktadır.

A. Rüstemîler (777-909)

Cezayir'in Tâhert bölgesinde hükümranlıklarını kurmuş olan Rüstemîler, adını kurucusu olan İran asıllı ve İbâzî (Haricilerin bir kolu) mezhebine mensup olan Abdurrahman b. Rüstem'den almıştır. İbn Rüstem, Basra'da Ebû Ubeyde b. Müslim b. Ebû Kerîme'den ders almış ve onun tarafından dâî olarak yetiştirilmiştir. Ardından da İbn Rüstem'in içinde bulunduğu beş öğrencisi, Ebu'l-Hattâb el-Meâfirî'nin başkanlığında Kuzey Afrika'da bir İbâzî devleti kurmakla görevlendirmiştir. Ebu'l-Hattâb, bu amaçla istila hareketine girişmiş ve Keyravan şehrini ele geçirerek, İbn Rüstem'i buraya vali tayin etmiştir (141/758). Bu arada Ebu'l-Hattâb'ın Abbasilere yenilmesi, taraftarlarının pek çoğunun katledilmesi (761) üzerine Kayrevan'dan Cezayir'deki Cebelicezzûla kaçan İbn Rüstem'in etrafına İbâzî taraftarlar toplanmaya başlamıştır. Günden güne gücünü artıran İbn Rüstem, İbâzî-Berberî reislerin toplandığı bir toplantıda imam seçilmiş ve Tâhert şehrini merkez almak üzere Rüstemî Devleti'ni resmen kurmuştur (160/777).

Abdurrahman b. Rüstem'in vefatının ardından toplanan altı kişilik şûrâ, İbn Rüstem'in oğlu Abdülvehhâb'ı imamlığa getirmiştir (171/787). Bundan sonra Rüstemîler'de veraset sistemine dayalı saltanat dönemi başlamıştır. Abdülvehhâb döneminde Rüstemîler bir taraftan güçlenirken, bir taraftan da çeşitli isyanlarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu dönemdeki en önemli isyan, Abdülvehhâb'ın imametini kabul etmeyen Nükkârîler'in Tâhert'e saldırmasıyla başlayan harekettir. O sırada Tâhert'te bulunan Abdülvehhâb'ın oğlu Eflah Nükkârîler'i bozguna uğratarak isyanı bastırmıştır. İçteki isyanları bastıran Abdülvehhâb, Ağlebîler'in Trablus'a saldırmaları ve çok sayıda İbâzîyi katletmelerinden sonra şehri kuşatmıştır. Akabinde yapılan antlaşma ile (812) Trablus ve sahil kesimler Ağlebîler'e, iç kesimler ise Rüstemîler'e bırakılmıştır.

Abdülvehhâb'dan sonra yerine oğlu Ebû Saîd Eflah geçmiştir. Eflah döneminde Rüstemîler, gücünün zirvesine çıkmışlardır. Bu dönemde Ağlebîler sindirilmiş, Endülüs

Emevileri ile olan münasebetler geliştirilmiş, imar faaliyetleri, ilmî hayatta canlılık artmıştır. Ebû Saîd'den sonra imamlığa geçen Ebûbekir'in zayıf iradeli ve eğlenceye düşkün bir kişiliğe sahip olmasından dolayı devletin düzeni bozulmuş, devlet işleri kayın biraderi ve eniştesi olan Muhammed b. Arefe'ye kalmıştır. Bu da merkezî otoritenin bozulmasına ve iç isyanların alevlenmesine sebep olmuştur. Bu arada Eflah'ın diğer oğlu Ebu'l-Yakzân Abbasiler tarafından serbest bırakılmış ve Ebu'l-Yakzân, hükümetteki otoritesini artırmıştır. Faaliyetlerindeki başarısından dolayı Ebu'l-Yakzân, kabile reisleri tarafından imamlığa seçilerek Ebûbekir otoriteden uzaklaştırılmıştır. Bundan sonra devletin gücünü yeniden tesis etmeye çalışan Ebu'l-Yakzân, doğuda Tolunoğulları'na karşı başarılı mücadelelere girişmiş, batıda ise Endülüslülerle iyi ilişkilerde bulunmuştur. Bu dönemde ilmî faaliyetlere yeniden ağırlık verilmiştir.

Ebu'l-Yakzân'dan sonra imamlığa küçük yaşta geçen Ebu'l-Hâtim, yönetime ağırlığını koyamamış ve ancak ayrılmak zorunda bırakıldığı Tâhert'e 895 senesinde gelerek ikinci defa imamlığa geçmiştir. Fakat imamlığı döneminde iç isyanlar, Ağlebî saldırıları ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu sırada kardeşi Yakzân'ın oğulları tarafından suikastla öldürülmüştür. 906'da imamlığını ilan eden Yakzân b. Ebu'l-Yakzân, iç isyanların yanı sıra İfrîkıyye'de (Tunus) kurulan Şiî Fâtımîlerin saldırıları ile karşı karşıya kalmıştır. 296/909 senesinde Fâtımî komutan Ebû Abdullah eş-Şiî'nin Tâhert'i ele geçirmesiyle 130 yıllık Rüstemî hanedanlığı sona ermiştir.

Afrika'nın batısında kurulan Rüstemîler zamanında ilim, kültür ve ekonomik hayatta önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bu dönemde yaşayan ve *Tabakâtu'l-Meşâyih bi'l-Mağrib* adlı eserşnde İbâzî alimlerin biyografilerini kaleme alan Dercînî, *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*'i kaleme alan İbnü's-Sağîr, *el-Müdevvene* adlı eserin sahibi fakih Ebû Ganîm ve *Müsned* sahibi Rebî b. Habîb dönemin önemli alimlerden sayılmaktadırlar. Rüstemîler, Cezayir'in ekonomisini canlandırdıkları gibi Endülüs'le Doğu Sudan arasındaki ekonomik faaliyetlerin gelişmesine de katkıda bulunmuşlardır.

B. İdrisîler (789-985)

İdrisîler, Velîla başkent olmak üzere Fas bölgesinde 203 sene hüküm sürmüş bir hanedanlıktır. Kurucusu Hz. Hasan'ın torunlarından olan İdrîs b. Abdullah'tır. 172/789 senesinde Velîla'da Evrebe adlı kabile tarafından dinî lider olarak seçilmiş ve İdrisîler'i

resmen kurmuştur. Babasından sonra imamlığa geçen II. İdris, babasının kurmuş olduğu Fas'ı başkent yapmış ve devletini Arap-İslam idari teşkilatına dayalı olarak yeniden dizayn etmiştir.

II. İdris'ten sonra yerine geçen oğlu Muhammed ülkeyi ergenlik çağına ulaşmış olan sekiz kardeşi arasında taksim etmiş, bu da merkezî otoritenin zayıflamasına ve iç mücadelelerin artmasına sebep olmuştur. Fakat 836'da ülkenin yönetimini ele alan I. Yahya (849-863) istikrarı sağlamış, ilmî ve kültürel faaliyetlerin artmasına katkıda bulunmuştur. Kendisinin vefatından sonra ülkede tekrar istikrar bozulmuş, II. Ali döneminde isyan hareketini genişleten Surfî-Hâricî Abdurrezzak el-Fihrî, devletin merkezini işgal etmiştir. III. Yahya'nın imamlığa seçilmesinin ardından başkentteki Haricîler şehirden uzaklaştırılmış; fakat amcası Ömer b. İdris'in oğullarıyla girdiği nüfuz mücadelesini kaybederek öldürülmüştür. Bundan sonra imamlığa IV. Yahya geçmiştir (905).

IV. Yahya döneminde İdrisîler en güçlü yıllarını yaşamışlardır. Bu dönemde ilim faaliyetleri de büyük artış göstermiştir. IV. Yahya'nın yönetiminin sonlarına doğru İdrisîler için beliren iki büyük tehlike devletin istikrarını yeniden bozmuştur. Tunus'ta kurulan Fâtımîler devletin doğu kanadına saldırırken, Endülüs Emeviler, devletin batı kanadını sarsmışlardır. Fatımî kumandanı Mesâle b. el-Miknâsî'ye mağlup olan IV. Yahya bundan sonra Fâtımîler'e itaati ve vergi vermeyi kabul etmiştir. Bundan sonra Endülüs Emevileri ve Fâtımîler arasında kalan İdrisîler'in toprakları karşılıklı işgallerle sürdü. İdrisîlerin son imamı II. Hasan Endülüs Emevilerinin başkenti Kurtuba'ya götürülürken yolda öldürülünce İdrisî devleti tarihe karışmıştır.

Kuruldukları bölgede İslam dini ve Arapçanın yayılmasında büyük bir rol oynayan İdrisîler, Kurtuba ve Kayrevan'dan gelen alimleri himaye etmek suretiyle bölgenin ilmî faaliyetlerinin geliştirilmesine ve Mağrib'de Fas'ın önemli kültür merkezi olmasına da ön ayak olmuşlardır. Zeydiyye mezhebine mensup olan İdrisîler, mezhep taassubundan da uzak durmaya ve çeşitli fikirlere sahip olan alimleri himaye etmeye çalışmışlardır. Bölgedeki imar faaliyetlerine de önem veren İdrisîler *Camiu'l-Eşyâh, Câmiu'l-Endelüs, Câmiu'ş-Şürefâ* ve *Câmiu Fâtıma* gibi önemli dini yapıların yanında hanlar, hamamlar ve kültürel yapılar inşa etmişlerdir.

C. Ağlebîler (800-909)

Tunus'ta İbrahim bin Ağleb tarafından kurulmuştur. Abbasi halifesi Harun er-Reşîd, 800 senesinde İbrahim'i isyanların hiç eksik olmadığı Kuzey Afrika'ya vali tayin ettirmiştir. İbrahim b. Ağleb, vali olunca bölgedeki isyanları bastırarak duruma hakim olmuş, içişlerinde müstakil bir devlet başkanı, dış işlerinde ise halifeye bağlı hareket ederek Ağlebiler Devletini kurmuştur. (184/800).

İbrahim b. Ağleb'in ilk yılları İdris b. İdris ve komutanlarından İmran b. Mahled'in isyanlarını bastırmakla geçmiştir. İmran karşısında zor duruma düşmüş ise de halifeden gelen yardımlar ile savaşı kazanmaya muvaffak olmuştur. Böylece Tunus'ta fitne ve karışıklığı sona erdirmiştir. Bu durum 196/812 senesinde İbrahim b. Ağleb'in vefatına kadar devam etmiştir.

İbrahim b. Ağleb fakih, edîb, hitabeti kuvvetli, ihtiyatlı, harp tekniklerini çok iyi bilen, halkına şefkatli, sözüne sadık ve adil bir zat olarak tanınmıştır. Tunus, onun devrinde en rahat günlerini yaşadığı tarihçiler tarafından ifade edilmiştir.

İbrahim b. Ağleb'in vefatından sonra iç karışıklıklar, isyanlar ve sık sık iktidar değişiklikleri meydana gelmiş, bu ayaklanmalar Ağlebiler'i yıkılmanın eşiğine getirmiştir. Ağlebîler'in üçüncü imamı olan Ziyadetullah b. İbrâhim (817-838), 828 senesinde iç karışıklık ve ayaklanmaları sona erdirmeyi ve ülkede yeniden istikrarı temin etmeyi başarmıştır

Ziyadetullah döneminde Sicilyalı komutan Euphemius'un tavsiyeleri ile bu ülkeye karşı cihat hareketi başlatılmıştır. Ziyadetullah, yüz gemiden meydana gelen donanmasını sahil şehirlerinin zabtına me'mur ederken, karadan da büyük kuvvetleri savaşa sokmuştur. Hıristiyanlara karşı önemli başarılar elde eden Müslüman ordular, birçok kale ve şehri ele geçirmişlerdir.

Ziyadetullah'ın ölümünden sonra başa geçen hükümdarlar devresinde zaman zaman iç isyanlar ortaya çıkmışsa da, bunlar devletin birlik ve bütünlüğünü sarsacak kuvvette olmamıştır. Ayrıca tahta geçen Ebu Ikal, Melik Muhammed, Ahmed, II. Ziyadetullah, II. Ebu Ikal ve Abdullah Ebü'l-Abbas gibi hükümdarların son derece iyi huylu, güzel ahlaklı, cömert, adil ve şefkatlı olmaları halkın kendilerine bağlanmalarını sağlamıştır.

Melik III. Ziyadetullah b. Abdullah döneminde ise, Şiî Fâtımîler'in propagandaları neticesinde ülkede parçalanmalar baş göstermiş, Fâtımîler'in tarafını tutan Ebu Abdullah eş-Şiî, Ağlebi devlet adamlarının pek çoğunu kendi tarafına çekerek idarede parçalanmaya sebep olmuştur. Daha sonra Fâtımî Devleti'nin de sıkıştırması üzerine durumunu tehlikede

gören üçüncü Ziyadetullah'ın tahtını bırakıp Mısır'a kaçması ile 109 yıllık Ağlebi Hanedanı tarihe karışmıştır (909).

Ağlebîler zamanında Malikî mezhebi Keyrevan başta olmak üzere Kuzey Afrika'da büyük bir yayılma göstermiştir. Bu dönemde Cebriyye, Mürcie, Mutezîle, İbâziyye gibi zıt fikirlere sahip çeşitli mezhep taraftarları arasında zaman zaman sertliğe varan tartışmalar da meydana gelmiştir.

Ağlebîler zamanında ilim faaliyetlerinin yanında imar faaliyetlerinde de gelişmeler olmuştur. Bu dönemde yapılan en meşhur yapı günümüze kadar ulaşan Keyrevan Ulu Camii'dir. Ayrıca Tunus'ta Zeytûniyye Camii, Sûs Camii, Sûs Ebû Fetâte Camii gibi yapılar dini mimarinin önde gelen eserlerindendir.

Ağlebîler, iç ve dış işlerinde tam anlamıyla bağımsız hareket etmelerine rağmen yöneticiler *Emîr* unvanını kullanmışlardır. Yönetimleri döneminde Abbasî halifelerine bağlı kalmış ve paralarda halifelerin adlarını kullanmışlardır. Ağlebiler tarafından fethedilen Sicilya adası, XI. yüzyılda Normanlar tarafından işgal edilinceye kadar Müslümanların yoğunlukta olduğu merkezlerden biri olmuştur.

D. Fâtımîler (909-1171)

Hulefây-ı Raşidin döneminden sonra 90 yıl tüm Müslümanları idare eden Emeviler dönemi aslında kendilerinden sonra başta Arap Yarımadası, Asya, Afrika ve Endülüs'te yeni devletlerin oluşmasına zemin hazırladı. Harici ve Şii inancını esas alan yeni oluşumların bir kısmı uzun süre bulundukları çevrelerde etkili olmayı başardılar. Bunlar içinde Cezayir'de Harici inancına mensup olanlar Rüstemiler adıyla bir devlet kurdular. Bunları Fas'ta yine Harici inancına bağlı Midrarilerin kurduğu devlet izledi. Benzeri oluşumlar Şii inancını benimseyenler tarafından da kuruldu. Bunlardan birisi bazı tarihçilere göre kesin olmamakla birlikte Fas'ta kurulan İdrisiler hanedanı idi. Fakat İslam tarihinde en önemli izler bırakacak olan Şii hanedanların başında Irak'ta Abbasi hilafetinin gölgesinde güçlenen Büveyhiler oldu. Ne var ki bunlar ne kadar devlet idaresinde yerine göre halifeyi de nüfuzlarına aldıkları dönemler olsa bile kendi varlıkları için Abbasi halifesini ortadan kaldırmayı düşünmemekteydiler. Ama aslen Suriyeli olan Şii daîlerden Ubeydullah el-Mehdî'nin Fas'a kadar uzanan serüveni orada bir müddet hapiste kalması ve kurtulmasının ardından yeni bir boyut kazandı.

el-Mehdî kendisinin Hazreti Ali'nin soyundan geldiğini iddia edip devletine de Hazreti Fatıma'nın adından esinlenerek Fâtımîler adı verildi. Aslında Sünniler ve Şii muhalifleri bunlara Abdullah el-Mehdî'nin veya Ubeydullah el-Mehdî'nin torunları, bazen de Ubeydiyyûn demekteydiler. Soyunun Hazret-i Ali'ye uzanması iddiasını ise kesin bir dille inkar ederek kesinlikle kabul etmeyip reddederler. Aslında Fâtımî halifelerinin kendilerini "Fatımî" olarak isimlendirmeleri o kadar kesin görünmemektedir. Ne var ki Fatımî karşıtlığı rakipleri tarafından o kadar ileri boyutlara ulaştırılır ki, bunlara Yahudi kökenli şeklinde ağır ithamlarda bulunanlar bile çıkar. Bu tarz ithamlar Ortaçağ İslam toplumlarında rakiplere karşı kullanılan bir tür ifade biçimi idi ki, sonraki asırlarda da zaman zaman sevilmeyen idareciler hakkında benzer yakıştırmalar yapılmıştır.

Fâtımîler kendi soylarını Hz. Ali'nin soyundan gelen altıncı İmam Caferü's-Sâdık'ın oğlu İsmail'e kadar ulaştırmaktadırlar. Ancak bu iddiaları tartışılmakta ve Kûfe'de etkili olan Gulat-ı Şia'dan olma ihtimalleri üzerinde dahi sıkça durulmaktadır. Bazı rivayetlerde de Hz. Ali'nin kardeşi Akil b. Ebu Talib'in soyundan geldiği ileri sürülmektedir.

910'lu yılların başında, yani 10. yüzyılın ilk yıllarından 12. yüzyılın ikinci yarısına kadar toplam 260 yıl Mısır merkezli Kuzey Afrika, Arap Yarımadası, Akdeniz'deki bazı adalar, Filistin ve Suriye topraklarında etkili oldular. Tarihteki tüm Şii oluşumlar içinde özellikle İsmailiyye koluna mensuplar arasında en uzun ömürlü ve en başarılı olanlar hiç şüphesiz Fâtımîler oldular.

İlk Fâtımî halifesi Ubeydullah el-Mehdî Suriye'nin Selemye şehrinde doğdu. Şii akidesini yaymak için Abbasî nüfuzunun neredeyse bir türlü tesis edilemediği Kuzey Afrika'daki Berberilerin arasına karışır. Bu bölge yerlisi Berberiler daha önce de Hariciler ile yakın irtibat kurmuşlar ve onlarla birlikte hem Şam hem de Bağdat'taki hilafete karşı mücadeleleriyle tanınmışlardı. Aslında bu özellikleriyle Şii inancına sahip olanların davalarını anlatacakları uygun bir zemini oluşturuyorlardı. Berberilerin Kutame kabilesi Fâtımîleri desteklemekte gecikmediler.

Ubeydullah el-Mehdî henüz Afrika kıtasına geçmeden önce bu bölgede etkili olan Şia mezhebi davetçilerinden Abdullah ed-Daî bugünkü Tunus'ta dokuzuncu yüzyılda etkili olan Ağlebi devletini ve Cezayir'de oldukça güçlü olan Rüstemileri yenerek büyük bir itibar kazanmıştı. Yine Fas'ta sekizinci yüzyıldan itibaren kuvvetli bir idare kuran İdrisileri de vergi vermeye zorlamıştı. Bu dönemde bölgeye davet ettiği Ubeydullah el-Mehdi daha sonra bugünkü Fas'ta hüküm süren Haricî Midrarilerin merkezine giderek orada Şiiliği

anlatmaya başladıysa da tutuklanarak hapse atıldı. Abdullah ed-Daî onun yanına giderek onu hapisten kurtardı. Daha sonra gittikleri Tunus'ta giderek güç kazandılar. İfrîkıyye'deki Rakkade şehrini Ağlebiler'den alarak kendilerine merkez yaptılar. Ubeydullah el-Mehdi kendisini Abbasi halifesine karşı halife ilan etti.

Kuzey Afrika'da giderek güç kazanan Fâtımîler daha 10. yüzyılın başında Akdeniz'de son derece hayati öneme sahip olan Sicilya adasını ele geçirdiler. Zamanla burada kendilerine bağlı Kelbiler adıyla müstakil bir hanedan kuruldu ve bu adada İslam kültür ve medeniyeti adına önemli gelişmeler yaşandı. Ardından Emeviler'den sonra Müslümanların pek fazla savaş ortamına girmedikleri Bizans ile savaş yapabilecek güce kavuştular.

Fâtımîler'in Fas'tan başlayıp Cezayir, Tunus ve Libya topraklarında giderek artan nüfuzu Akdeniz'de Sicilya adasının ele geçirilmesiyle daha da önem kazandı. Bu dönemde kendilerinin Hicaz ve Suriye üzerinde etkili olmalarının önündeki en büyük engeli oluşturan Abbasiler ve onlara bağlı yarı müstakil konumda Mısır'ı idare eden Türk kökenli İhşidîler hanedanı vardı. Bir taraftan 935 yılından itibaren Mısır'da hüküm sürmekte iken giderek güç kaybeden bu hanedanın içine düştüğü iflah olmaz durum, diğer taraftan da Kuzey Afrika'da Haricilerin giderek artan baskılarından bunalan Fâtımîler Mısır'ı ele geçirmeye kesin olarak karar verdiler. Zaten Tunus'ta Harici baskılarından iyice bunaldıkları zaman Akdeniz sahilinde bir kayalık üzerinde Mehdiye adıyla çift surla çevrili muhkem bir şehir kurdular. Son derece müstahkem bu şehirde kısa zamanda toparlanarak eski güçlerine kavuştular ve Haricilerin en aşırı uçlarından sayılan Nükkârileri yenmeyi başardılar. Sonunda ordu komutanları Cevher'in komutasında Mısır'a yürüyen Fâtımî ordusu 969 yılında Fustat'ı ele geçirdi ve buranın hemen yakınında Kahire adıyla yeni bir şehir daha kurdular.

Mısır'ı ele geçirmelerinin ardından Hariciler Mısır, Filistin ve Suriye toprakları üzerinde beklenenden daha hızlı bir şekilde nüfuz kurmayı başardılar. Fâtımî halifeleri içersinde 11. yüzyılda en uzun ömürlü iktidarda kalmayı başaran el-Mustansır bu hanedanın iktidarının zirvesini oluşturdu. Bizans, Abbasiler karşısında giderek güç kazanan Fâtımîler'in bölgedeki faaliyetlerini kendisi için bir fırsat görmeye başladı. Kısa zamanda bu bölgede yeni bir çatışma ortamı Fâtımîlerle Bizans arasında oluştu. Ancak Yunanlılar ile savaşmak yerine sulh ortamı içinde yaşamayı tercih ettiler.

Fâtımîlerin Bağdat'ı ele geçirerek Abbasi hanedanına son verme girişimleri birkaç temel sebepten dolayı gerçekleşemedi. Bunların başında özellikle Arap Yarımadasının

kuzeyinde etkili olmaya çalıştıkları 10. yüzyılın son çeyreğinde karşılarında Beni Hilal ve Beni Süleym Bedevi Arapları ile kendileri gibi Şia inancını benimseyen ve Gulât-ı Şia'dan sayılan Karmatiler'in ciddi engeliyle karşılaştılar. Bunlardan kurtulmanın yegâne yolu olarak bedevi Arapları bu bölgeden alarak Basra Körfezi çevresine sürmek oldu.

Bağdat'ta ise bu dönemde Abbasi halifelerini bir kuklaya çeviren Büveyhiler'i bertaraf eden Selçuklu Türkleri'nin bölgede giderek artan gücü, Fâtımîlerin Abbasileri tarihten silme emellerinin önündeki ikinci ve en esaslı engeli oluşturdu. Çünkü onlar Bağdat'ı Büveyhi tasallutundan kurtarmadan kısa süre önce bir ara Fâtımî halifesi adına bu şehirde hutbe okutacak kadar güç elde etmişlerdi. Selçuklu hanedanın başına geçen Sultan Alparslan amcası Tuğrul Bey'in Büveyhileri tamamen etkisiz hale getirdiği gibi o da Müslümanların Irak'tan sonra ikinci verimli topraklarını oluşturan Mısır'ı da ikinci bir Şii iktidar olan Fâtımîler'den kurtaracaktı. 1071 yılında bu amaçla hazırladığı ordusunu Kahire'ye sevk etmek üzere iken Bizans ordusunun geldiğini haber alınca mecburen bu orduyla savaştı ve kazandı. Ama bu arada Fâtımîler Selçuklular ile karşı karşıya gelmekten kurtuldu. Tam bir asır daha eskisi kadar güçlü olmazsa bile yaşama imkânı buldu ve 1171 yılına kadar varlığını sürdürdü. Gerçi 11. Yüzyılda Kudüs'ü Haçlıların işgaline engel olamamaları kendilerinin iyice zayıflamakta olduklarının bir işareti idi. Sadece Mısır ile Filistin ve Suriye sahillerini idare etmekle yetinmekteydiler. Haçlıların giderek artan ve tehlikeli boyutlara ulaşan işgallerine rağmen yine de bölgede kendilerinin de Büveyhilerin akıbetini tadacaklarını düşünerek Selçuklulardan çekinmekteydiler. Hatta bunların gücünü kırabilmek için Haçlıları Anadolu üzerine çekenlerin Fâtımîler olduğu dahi ileri sürülmüştü. Fakat Suriye bölgesinde Haçlı birlikleri karşısında 12. yüzyılda Nureddin Mahmud Zengi'nin ordusuna yardım etmeleri aslında davet bile etmiş olsalar Haçlıların Müslümanlara ne kadar zarar verdiğini görmelerine yetmişti.

Fâtımîler her ne kadar Mısır ve Kuzey Afrika, Filistin ve Suriye bölgelerinde hüküm sürseler de aslında İsmailiyye mezhebini çok daha geniş coğrafyalarda yayma imkânı buldular. Daî dedikleri davetçileri Yemen ve Hindistan'da bu akideyi yaymak için büyük gayret gösterdiler. Bunlar genelde Ezher'de iyi eğitim gören gençlerdi ve en uzak diyarlarda Şia mezhebini yaymaktaydılar. Medeniyet adına çok önemli hamleler yaptılar. Fakat Abbasilerle siyasi rekabet içine girmeleri, her ne kadar onları Kuzey Afrika'da itibarsız konuma getirseler bile kendilerinin de ister istemez güç kaybetmelerini beraberinde getirdi.

Fâtımîler 12. yüzyılın ortalarında giderek güç kaybettiler. Özellikle devlet içinde hanedanın mensupları arasında taht kavgaları giderek arttı. Fatımî halifeleri giderek itibarlı konumlarını yitirdiler. Onların bu zayıf durumları karşısında başvezirleri idarede ve askeri konularda daha etkili konuma geldiler.

İlk kurucu Ubeydullah el-Mehdi, Kasım ve ez-Zahir dönemleri hükümdarlık tacının hakkının verildiği yıllardı. Kendi idarelerindeki Müslümanların inançlarına neredeyse hiç müdahale etmemeye gayret ettiler. Kuzey Afrika'daki Maliki mezhebinden Sünni emirler uzun yıllar kendilerine itaat ettiler. Gayri Müslimlerden Yahudi ve Hıristiyanlara da çok merhametli davrandılar. Hatta devletin en önemli makamı olan başvezirlik dahil pek çok önemli görevleri bunlara tevdi etmekte bir sakınca görmediler. 1171 senesinde Eyyûbîler tarafından yıkıldılar.

Sonuç

Kuzey afrika’da ilk dönemlerde kurulmuş olan İslam devletleri bölgenin hem dinî hem ekonomik hem de siyasi ahvalinin değişmesinde büyük rol oynamışlardır. Bölgede 777-909 yılları arasında Cezayir taraflarında hüküm sürmüş olan ve Abdurrahman b. Rüstem’in kurduğu İbâzî görüşlere sahip Rüstemîler; Fas bölgesinde kurularak burada Arapça ve İslam’ın yayılmasında büyük rol oyanayan Zeydiyye mezhebine mensup İdrisîler; Tunus’ta kurulan ve gücünü Kuzey Afrika, Suriye, Arap coğrafyası ile Sicilya taraflarına kadar genişleterek, İsmâilî düşüncenin yayılmasında ve Şiîliğin gelişmesinde büyük rol oynayan Fâtımîler önemli İslam devletleri olarak tebarüz etmişlerdir. Bu güçler bölgenin İslam kültürüyle bütünleşmesini sağlamalarının yanında Avrupa’dan gelen dış güçlere karşı da bölgenin savunuculuğunu yapmışlardır.

KAYNAKÇA

- Arı, Mehmet Salih, *Rüstemiler,* Van 2007.
- Basset, Rene, "İdrisîler", *İA,* C. V/II, Ankara 1972, s. 937-938.
- Demombynes, G., "Aglebîler", *İA,* C. I, İstanbul 1978, s. 149-151.
- Hasan, İbn İdris, *Târîhu'l-Hülefâ'i'l-Fâtımiyyûn bi'l-Mağrib,* Beyrut 1980.
- İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr,* nşr. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1981.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh,* thk. Halil Memun Şiha, C. I-IX, Beyrut 2002.
- İbnü's-Sağîr, *Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn,* nşr. Muhammed Nâsır-İbrahim Behhaz, Beyrut 1406.
- Mâcid, Abdulmünim, *Zuhûru Hilâfeti'l-Fâtımiyyûn ve Sukûtuhâ fî Mısr,* İskenderiyye 1958.
- Marçais, Georges, "Rüstemiler", *İA,* C. IX, İstanbul 1964, s. 802-804.
- Nasrullah, Sâdun Abbas, *Devletü'l-Edârise fi'l-Mağribi'l-Endelüs,* C. I-II, Beyrut 1996.
- Özaydın, Abdülkerim, "Ağlebîler", *DİA,* C. I, İstanbul 1988, s. 475-477.
- Özkuyumcu, Nadir, "Rüstemiler", *DİA,* C. XXXV, İstanbul 2008, 295-296.
- Rezûk, Muhammed, "İdrisîler", *DİA,* C. XXI, İstanbul 2000, s. 495-497.
- es-Sa'lebî, Abdülaziz, *Târîhu Şimâli İfrîkıyâ,* nşr. Ahmed b. Mîlâd-Muhammed İdris, Beyrut 1407.
- es-Senûsî, Ali, *ed-Dürerü's-Seniyye fî Ahbâri's-Sülâleti'l-İdrîsiyye,* Beyrut 1980.
- Seyyid, Eymen Fuad, "Fatımîler", *DİA,* C. XII, İstanbul 1995, s. 228-237.
- Söylemez, M. Mahfuz, "İlk Harici Devlet: Rüstemiler (144-296/761-909)", *AÜİFD,* C. XXXVIII, Ankara 1998, s. 457-478.

ÜNİTE-VII

GAZNELİLER

Özet

Bu ünitede, 963-1186 yılları arasında Horasan, Afganistan, Kuzey Hindistan coğrafyasında hüküm sürmüş ve Hindistan'da İslamiyet'in yayılmasına büyük katkıda bulunmuş olan Türk-İslam hanedanı Gaznelilerin siyasi, kültürel ve medeniyet tarihleri hakkında bilgi verilecektir.

GAZNELİLER (351-582/963-1186)

1. Siyasi Tarih

963-1186 yılları arasında Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da hükümran olmuş Türk hanedanlarındandır. Adını hanedana başkentlik etmiş Gazne'den almakla beraber Gazneli Mahmûd'un lakabının Yemînü'd-Devle oluşundan Yemînîler, babası Sebük Tegin'den dolayı da Sebük Teginîler diye de bilinir.

Türkler IX. ve X. yüzyılda Sâmânî hâkimiyetindeki Mâverâünnehir'den geçerek Abbasi halifesinin ve ona bağlı eyaletlerdeki Arap ve İranlı valilerin hizmetinde asker veya muhafız olarak vazife yapmaktaydılar. Büveyhîler ve Sâmânîler de kendi askerî kuvvetlerinin yanı sıra Türk kökenli askerlerden yararlanmaya başladılar. X. yüzyıldan itibaren ağırlıklı olarak Sâmânîlerde Türk asıllı vali ve kumandanlar görev yapmışlardır. Zamanla merkezî idare zaafa düşünce Türk komutanlar hâkimiyet bölgelerinde idareye el koyarak gevşek bağlarla merkeze bağlı varlıklarını sürdürüyorlardı.

Sâmânîlerin Horasan bölgesindeki askeri güçlerini idare eden Alp Tegin, 961'de Vezir Ebû Ali el-Bet'amî ile ittifak ederek Sâmânî tahtında değişiklik teşebbüsüne kalkışması başarısızlıkla sonuçlanınca mecburen mahiyetindekilerle birlikte Afganistan'ın doğusundaki Gazne şehrine çekildi. Burada idarede olan Levikler'i yönetimden uzaklaştırdı. Böylelikle Gazneliler Devletinin temelleri atılmış ve başkenti de ortaya çıkmış oluyordu. Gazneli Devleti'nin askerî gücü Alp Tegin'in beraberinde getirdiği Türk askerlerle beraber bölgede yaşayan Türklerden oluşmaktaydı.

Alp Tegin'in yerine geçen oğlu İbrahim zamanında Leviklilerin Gazne'yi tekrar ele geçirme çabaları başarılı olsa da kısa sürmüş ve (963-966) şehir Sâmânîler yardımıyla tekrar Gaznelilerin hâkimiyetine girmiştir. Haliyle Sâmânîlerin Gazne üzerinde hakimiyetleri ve etkileri şeklen de olsa bir müddet daha sürmüştür. Ebû İshak İbrahim'in ölümünden sonra devletin başına gelen Türk komutanlardan Bilge Tegin Gerdîz Kalesi'ni

almaya çalışırken vefat etti (974-75) ve kendisinden sonra yerine Böri Tegin geçti. Türk Komutanlar, Böri Tegin yöneticilikteki zaafından dolayı görevinden azledip yerine Alp Tegin'in en güvendiği kişilerden biri olan Sebük Tegin getirdiler (977).

Isık Göle sahili olan Barshân'da doğan Sebük Tegin, Karluk Türkleri'ndendir. Sebük Tegin, göreve geldiğinde Gazneli Devletinde hükümdarlık saltanata dönüşerek babadan oğula intikal etmeye başladı. Sözde Sâmânî valisi olarak davranmasına karşın gerçek anlamda Gazneli Devleti'ni kuran Sebük Tegin'dir. Sebük Tegin kısa zamanda Gazne devleti hakimiyet sahasını Doğu Afganistan'daki Zâbülistan'a kadar genişletti. Sebük Tegin, Zâbülistan eşrafından bir zatın kızıyla gerçekleştirdiği evlilikle bölge halkının gönüllerini fethetti. Yine bu bölgeye yakın diğer Türk gulâm gruplarının denetimindeki Büst şehrini zaptetti (977). Kuzeydoğu Belûcistan'daki Kusdar bölgesini ve Tohâristan ve Zemindâver'e kadar olan geniş bir coğrafyayı hükümranlığına kattı.

Sebük Tegin daha sonra oldukça zorlu bir fetih bölgesi olan Hindistan'da Lâmgân ve Kabil bölgesinde hükümran olan Hindûşâhî racasını yenerek Kabil nehrinden Peşâver'e kadar olan bölgeyi ele geçirmeye muvaffak oldu. Hindistan'ın İslamîleştirilmesi konusunda ilk somut adımlar bu dönemde atılmıştır (986-87).

Sebük Tegin Hindistan'dan döndükten sonra aktif olarak Sâmânîler'in iç siyasetine dönük önemli bazı girişimlere karışmaya başlamıştır. Sâmânîlerin Emîri II. Nuh, Türk komutanlardan Ebû Ali Simcûrî ve Faik el-Hâssa'nın kendisine karşı olan ayaklanmasını Sebük Tegin'in yardımıyla bastırdı (995). Buna karşılık Sâmânî emîri onları iltifata boğarak değişik unvanlarla mükâfatlandırdı. Sebük Tegin'in oğlu (Sultan) Mahmud Horasan orduları komutanlığına getirildi. Sebük Tegin, 997 yılında vefat edince tahta veliahtı İsmail çıktı. Sebük Tegin'in büyük oğlu Mahmud buna itiraz ederek kardeşine karşı çıktı. Taht mücadelesi sonrasında Mahmud, kardeşi İsmail'i yenerek Gaznelilerin başına geçti (998). Sultan Mahmud daha sonra Sâmânî Devleti'nin iç meselerine taraf olarak onlarca kabul görmeyen Bağdat'taki Abbasî Halifesi Kadir- Billâh adına hakimiyet bölgesi olan Gazne topraklarında hutbe okuttu. Halife de onu "Yemînü'd-devle ve emînü'l-mille" unvanlarıyla onu taltif etti. Etki alanı azalan ve iyice zayıflayan Sâmânî devletini rakipleri Karahanlılar 999 yılında tarih sahnesinden sildiler.

Daha sonra bu oldubittiye karşı çıkan İsmail el-Muntasır Sâmânî devletini tekrar toparlamak için çaba sarf etse de Gazneliler ve Karahanlılar buna müsaade etmeyerek Samanî devletinin topraklarını aralarında bölüşmeyi yeğlediler. Mahmud, Horasan'da

hükümranlığını sağlama aldıktan sonra Sâmânî Devleti'nin etrafındaki Sîstan, Cûzcân, Cagâniyân, Huttel ve Hârizm bölgelerini zaptederek topraklarına dâhil etti.

Sultan Mahmud bundan sonra puta tapan bir topluluk olan Gurluları itaat altına almak için mücadele etti. İlki 1011, ikincisi 1020'de olmak üzere çıktığı iki sefer sırasında bazı mahallî otoriteleri kendisine itaate mecbur etti. Ayrıca burasının İslamlaşması için din âlimlerini bölgeye sevketti. Fakat Gurluları tam anlamıyla Gaznelilerin itaati altına almak mümkün olmamıştır. İslâm dininin bu bölgede yayılması oldukça yavaş gerçekleşmiştir. Sultan Mahmud, Sâmânî Devletini tamamen kontrol altına alıp bölgede hâkimiyetini iyice kabul ettirdikten sonra Hindistan'ı fethetmek ve oralarda İslâm dinini hâkim kılmak için bütün mesaisini ve dikkatini oraya yöneltti.

Özellikle Gazne'nin stratejik bir mevkide oluşu Kuzey Hindistan fethinin gerçekleşmesinde büyük kolaylıklar sağladı. (Sultan) Mahmud'un Hint seferi hakkında bazı batılı tarihçilerin spekülasyonları doğru olmayıp buraların fethindeki ana gaye Hindistan'ı İslamlaştırmaktır. Bu amaçla (Sultan) Mahmud bölgeye on yedi defa askeri hareket düzenlemiştir. Bunlar içinde 1025-1026'da Somnat'a yapılan askerî harekât sonunda kazanılan zafer İslâm dünyasında büyük yankı uyandırmıştır. Sultan Mahmud İslâm dünyasında kahraman olarak tanındı ve kabul edildi. Bağdat'taki Abbasî halifesi Kâdirbillâh, Mahmud'a "Sultan" ve ailesine yeni üstünlük ifade eden lakaplar verdi. Sultan Mahmud yer yer Karahanlılarla da ihtilafa düşerek savaşmak durumunda kalmış ve her seferinde bir şekilde onlara üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Ayrıca Gazne'nin batı yönünde topraklarını genişletmek isteyen Sultan Mahmud, Irak'taki Büveyhîler'le savaşarak Irak-ı Acem diye bilinen bölgeyi hakimiyet bölgesine ekledi.

Sultan Mahmud'un 1030 tarihinde ölümünün ardından Gazneliler içinde iktidar kavgası başladı. Uzun mücadelelerden sonra Sultan Mesud, kardeşi Muhammed'in ordusuna galip gelerek Gazneli tahtına tek başına geçti. Sultan Mesud kabiliyetli ve gözü pek bir asker olmasına rağmen yönetimde babasının yerini dolduramadı. Sultan Mesud Karahanlı ve Selçuklularla arka arkaya mücadele etmek durumunda kaldığından Hindistan seferlerine çıkamadı. 1033 yılında Hindistan seferinde Sarsûtî Kalesi'ni fethetti. 1035 tarihinden itibaren Selçukluların yurt arayışlarının Gazne bölgesine yakın Horasan'da yoğunlaşması ve giderek Merv, Serahs ve Ferâve arasındaki topraklara yerleşmeleri karşısında Sultan Mesud harekete geçti. Hâcib Bey ismindeki komutanını Selçuklular'a karşı gönderdi. Bu ordu Hisâr-ı Tâk'ta Selçuklulara karşı tutunamayarak mağlup oldu. (1035).

Sultan Mesud, tüm çabalarına rağmen Selçuklular'ı Horasan bölgesinden çıkaramadı. Üstüne üstlük 1037 ve 1038 yıllarında Çağrı Bey'in ustaca taktikleri yüzünden Gazne ordusu iki defa ağır yenilgiye uğradı ve Horasan üzerindeki hükümranlıklarını kaybetmek zorunda kaldılar. Sultan Mesud, Hindistan'a yaptığı seferlerde gösterdiği başarıyı Selçuklulara karşı gösteremedi. 1040 yılında üç gün süren Dandanakan savaşında Selçuklulara mağlup olup ailesini ve hazinesinden kalanı yanına alarak Hindistan'a doğru çekildi. Fakat çıkan bir isyanda tahttan indirilerek yerine kardeşi Muhammed getirildi ve kendisi de 1041 yılında öldürüldü.

Sultan Mesud'un oğlu Mevdûd, amcası Muhammed'i yenerek 1041 yılında Gazneli Devleti'nin idaresini ele aldı. Ancak Mevdûd da Gazne devletini içine düştüğü durumdan kurtaramayarak Hintliler ve Selçuklularla giriştiği savaşlarda başarı elde edemedi. 1048 tarihinde Selçukluların komşu devletlerle bir pakt oluşturarak Gazne topraklarını istilâsını önlemek ve bölgedeki Selçuklu hâkimiyetini kırmak üzere son bir çabayla giriştiği bir sefer sırasında öldü.

Mevdûd'un vakitsiz ölümünden sonra bir yıl içinde tahta kısa sürelerle II. Mesud ve I. Mesud'un oğlu Ali ve sonrasında Sultan Mahmud'un oğlu Abdürreşîd sultan oldu (1049). 1052 yılında bir Türk komutanı olan Tuğrul, Sultan Abdürreşîd ve on bir şehzadeyi öldürterek Gazneli tahtına çıktı. Fakat başka bir Türk kumandanı tarafından öldürülen Tuğrul'un yerine Gaznelilerin başına geçen I. Mesud'un oğlu Ferruhzâd Selçuklular'a karşı yer yer başarı göstermesine karşın 1059'da vefat etti. Yerine gelen kardeşi İbrahim neredeyse 30 yıl süren Selçuklu-Gazneli mücadelesini bir barış anlaşmasıyla bitirmeyi başardı. (1059).

Sultan İbrahim, Gazneli Devleti'nin eski ihtişamlı günlerine dönüşü için çok çabalamış ve bu uğurda Selçuklularla yapmış olduğu barış anlaşması neredeyse elli yıl kadar yürürlükte kalmıştır. Ayrıca anlaşmayı ayakta tutmak için Selçuklularla evlilik yoluyla sıhriyet kurarak Gazneli devletinin ömrünü uzatmıştır. Sultan İbrahim çıktığı Hint seferinde bazı kaleler zapt etmiş ve Gur bölgesinin kontrolünü ele geçirerek hükümranlık alanını genişletmiştir. Bastırdığı sikkeler üzerinde İlk defa "sultan" unvanını kullanan Sultan İbrahim kırk yıl gibi uzun bir süre tahtta kalarak 1099 yılında vefat etti.

Sultan İbrahim'in yerine geçen oğlu III. Mesud, Hindistan üzerinde hakimiyet kurmak için çok sık sefere çıkmıştır. III. Mesud Hindistan'ın fethini tamamlayamadan 1115 yılında öldü. Tahta geçen oğlu Sultan Şîrzâd bir yıl görevde kaldıktan sonra kardeşleri arasında taht mücadelesi başladı ve Selçuklular duruma müdahale ettiler.

Şîrzâd'dan sonra başa gelen Arslan Şah da 1117'de tahta geçmek için Selçukluların Horasan meliki Sencer'in desteğini alan kardeşi Behram Şah'a tahtını bırakmak zorunda kaldı. Behram Şah, Gaznelilerin Hindistan'da kaybolan kontrolünü sağlamak için isyancı Racalara karşı uzun mücadeleler verdi.

Selçuklu Sultanı Sencer'e her yıl ödemekle yükümlü olduğu bağlılık vergisi 250.000 altını vermemesi üzerine 1135 yılında Selçuklular Gazne'ye kadar geldiler. Hindistan içlerine doğru firar eden Behram Şah daha sonra affedilerek tahtında bırakıldı. Behram Şah döneminde Gurlular güç kazanarak 1151'de Gazne'ye kadar gelerek şehri yaktılarsa da Behram Şah Gazne'ye yeniden hâkim oldu (1152). Fakat Gazneliler artık yıkılış öncesi son duruma gelmişlerdi. Behram Şah'ın 1157'de ölümünün ardından yerine oğlu Hüsrev Şah tahta geçti.

Sultan Sencer'in Oğuzlar tarafından esir alınmasının yarattığı kargaşa ve Gazneliler'in bu sultanın yardımından mahrum kalması Gurlular'ın işine yaramıştı. Gaznelilerin bu zor durumundan faydalanan Gurlar hızlıca bölgede hakim olmaya başladılar. Artan baskılar sonucu Hüsrev Şah taht şehri Gazne'yi bırakarak Lahor şehrine yerleşti. Gazneliler varlıklarını Hindistan'da sürdürmeye başladılar. Hüsrev Şah'ın 1160'ta vefatından sonra oğlu Hüsrev Melik başa geçti. Gurlular'ın bir hilesiyle esir düşen Hüsrev Melik'ten sonra başsız kalan Gazneli Devleti tarih sahnesinden çekilmek zorunda kaldı (1186).

2. Kültür ve Medeniyet

a. Devlet Teşkilatı

Sâmânîlerle yaptıkları mücadele sonrası teşekkül eden Gazne Devleti, idari sistemlerinde genel hatlarıyla İran menşeli bir görünüm arz etmişlerdir. Devlet idaresinin genel hatlarını Sâmânîlerden alan Gazneliler, ordu ve askerî teşkilatlarında ise eski Türk geleneğine bağlı kalmaya özen göstermişlerdir.

Gazneliler'de mutlak otorite olan Sultan, devlet yönetiminde tek söz sahibi ve "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" kabul ediliyordu. İlk dönemlerde Gazne sultanları kölelikten gelme kişilerden oluşmuştur. Alp Tegin, Bilge Tegin, Sebük Tegin gibi şahsiyetler, Sâmânî sarayında köle olarak yetişmiş ve hizmetleri, zekaları sayesinde aşama aşama devlet kadrolarında yükselmişlerdi. Gaznelilerde hükümdarlık müessesesinde hanedanlık ve irsiyet usulüne dayalı yönetim anlayışı da hâkim olmuştur. Ayrıca Gazne

hükümdarlarından en meşhuru olan Mahmud, ilk defa "Sultan" unvanını kullanan kişi olmuştur.

Gaznelilerin kuruluşları itibariyle Türk unsurlardan uzak olan bölgede konuşlanmış olmaları beraberinde bazı farklı uygulamaları da getirmiştir. Her şeyden önce sarayda sıkı bir protokol sistemi uygulanmış, halkın sultanlar ile direk görüşmeleri zorlaştırılmıştır. Bölgede halkın genellikle Farsça konuşması ve bürokratik kesimin İranlı unsurlardan meydana gelmesinden dolayı da devletin resmî dili Farsça kabul edilmiştir.

Emevilerle başlayan ve Abbasilerle önemli gelişmeler kaydeden merkez teşkilatının hiyerarşisi ve üstlendikleri görevleri itibariyle Gaznelilerde de hemen hemen aynı yapılanmanın devam ettiği görülmüştür. Başlıca kurumlar, Dîvân-ı Vezâret, Dîvân-ı Risâlet (Resmî yazışmalar divanı), Dîvân-ı Arz (Askerî işlerden sorumlu divan), Dîvân-ı İşrâf (Devlet görevlilerinin teftişiyle ilgilenen divan) ve Dîvân-ı Vekâlet (Hükümdar ailesinin mâlî işleriyle ilgilenen divan), Dîvân-ı İstifa (Devletin mâlî işleriyle ilgilenen divan), Dîvân-ı Berid (Haberleşme işleriyle meşgul olan divan), Dîvân-ı Ab (Su işleriyle ilgilnen divan) ve Dîvân-ı Müsâdere'dir (Ölen devlet adamlarının mallarına el konulmasıyla ilgilenen divan).

Gaznelilerdeki bu kurumlar içerisinde en mühim yeri teşkil eden divan, Vezâret Divanı idi. Bu divan merkezin temelini oluşturmuş, yönetimde geniş yetkilere sahip olan vezir de, sultan adına, bu divan aracılığıyla resmî işlerin yönetilmesine vekâlet etmiştir.

Gaznelilerde taşra yönetimi ise eyalet sistemine dayanmaktaydı. Her eyaletin sivil ve askerî yetkilileri bulunur, sivil idarenin başında görevliye "Sahib-i Dîvân" denilirdi. Bu görevli eyalette sultan veya vezirin mutlak vekili konumunda idi. Vergilerin toplanması, eyalette düzenin korunması, yönetim işlerinin düzenlenmesi, yönetimi altındaki ordunun ihtiyaçlarını karşılaması, yönetimi altındaki diğer görevlileri denetlemesi Sahib-i Dîvân'ın görevlerindendi.

b. Adlî Teşkilat

Diğer İslam devletlerinden olduğu gibi Gaznelilerde de halka karşı adil olmak, adaleti yayarak zulmü engellemek sultanların ve yöneticilerin halk karşısındaki yegane sorumluklarından sayılırdı.

Gaznelilerde adliye teşkilatının esas öğesini kadılar oluşturmuştur. Her şehirde bir kadı ve her eyalette bir Kâdı'l-Kudât bulunurdu. Kadı'l-Kudât'lar eyaletlerde görevli olan diğer kadıları denetler ve merkezdeki davalarla ilgilenirlerdi. Kadıların devlet yönetiminde

çok önemli mevkileri olduğu gibi sadece sultanlara karşı sorumlu olurlar ve diğer devlet görevlilerine hesap vermek veya hizmetleri altında bulunmak gibi bir duruma düşürülmezlerdi. Kadıların haksızlığa karşı kararlarında adil olmaları istenir, kadılar tayin edilirken ilimleri ve ahlakî meziyetleri göz önünde tutulurdu. Rüşvet, iltimas gibi yollara düşmemeleri için dolgun maaş alırlardı.

Diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Gaznelilerde de bizzat hükümdarın başkanlık yaptığı, kadıların bakmaktan aciz oldukları davalarla ilgilenen ve bugünkü yüksek mahkeme görevini haiz olan Divân-ı Mezâlîm vardı. Özellikle yüksek dereceleri memurların davaları burada görülürdü. Sultan burada halkın şikayetlerini de dinler ve karar verirdi.

c. Askerî Teşkilat

Gaznelilerin askerî sistemleri daima savaşa hazır ve güçlü bir orduya dayanmaktaydı. Gaznelilerin teşekkül ettikleri topraklarda yaşayan halkın Türk menşeli olmamasına rağmen ordunun esas bölümünü Türkler teşkil etmekteydi. Bu durum Gazne yönetiminin kendini, ordusunu yine kendi ırkından gelen Türk unsurlara teslim ederek güvence altında hissetmesinden kaynaklanmış olabileceği söylenmektedir. Gazne ordusunun en güçlü zamanı Sultan Mahmud dönemine rastlamıştır.

Gazneli Devletinin ordusu gulâmlar, düzenli birlikler, eyalet askerleri, ücretli askerler ve gönüllülerden oluşmaktaydı. Gulâmların çoğunluğu Türk olup sayıları yaklaşık 4000 ile 6000 arasında değişmekteydi. Daha sonraki dönemlerde bunlara Hint ve Tacik asıllı askerler de katılmıştır. Gazne ordusunun en önemli gücünü oluşturan gulâmların başında "Salâr-ı Gulâm" bulunurdu. Sultanın çadırını koruyan özel birliklere ise "Gulâm-ı Hâs" denilirdi.

Gazne ordusunda ücretli askerlere de yer verilmiştir. Halaç, Yağma, Oğuz, Karluk gibi Türkmenler, ücretli askerler sınıfını oluşturmuşlardır. Bunların yanında "mütetavvia" denilen gönüllüler de, Gazne ordusunda ücretsiz olarak sadece cihadın faziletine kavuşmak amacıyla savaşlara katılmışlardır. Sultan Mahmud meşhur Hindistan seferlerinde bu gönüllüler grubundan fazlasıyla yararlanmıştır.

Gaznelilerde dönemin silahları klasik olarak kılıç, ok, yay, kalkan, mızraktan ibaretti. Kale kuşatmalarında mancınıklardan faydalanılırdı. Fakat Gazne ordusunun en önemli ve vurucu gücü sayıları 1700'e varan savaş filleriydi. Filler, savaş alanında

düşmanın saflarını bozmak, okçulara uygun atış pozisyonu sağlamak gibi düşman ordusunun aleyhine hareketlerde ön ayak oluyorlardı.

d. İlmî Hayat

Gazne sultanları kendileri bizzat iyi yetişmiş ilim adamları ve siyasî dehalar olmalarının yanında etraflarında ilim ve medeniyet eserlerinin gelişmesine ön ayak olmuşlardır. Başta Sultan Mahmud olmak üzere Gazneli yöneticiler, İslam kültür ve medeniyetinin kalkınması adına büyük gayret sarf etmişlerdir. Mesela Sultan Mahmud, Gazne ülkesinde gayet büyük bir akademi kurdurmuş, ilim adamlarını da bu bölgeye getirtmiştir. Sultan Mahmud, Harezm'i işgal ettiği sırada burada yaşayan değerli astronomi alimi el-Birûnî'yi (973-1048) Gazne'ye getirtmiş ve kendisine büyük değer vermiştir. Birûnî'ye Sultan Mahmud gibi Sultan Mesûd ve Mevdûd da büyük değer vermiştir. Sultan Mahmud'un Hint seferlerine katılan ve burada Sankristçeyi öğrenen Birûnî, bu medeniyeti de yakından incelemiş ve *Tahkîk mâ li'l-Hind* adlı eseriyle Hint medeniyeti hakkındaki bilgilerini kaleme almıştır.

Gazneliler döneminde tarihçilikte de büyük alimler yetişmiştir. 975-1021 yıllarına ait olayları ihtiva eden *Târîhu'l-Yeminî* adlı eserin sahibi ve Gaznelilerin büyük tarihçisi Ebû Nasr Utbî, *Zeynü'l-Ahbâr* adlı eserin müellifi Ebû Saîd Abdülhayy b. Dahhak Gerdizî, *Târîh-i Beyhâk*'ın müellifi Ebu'l-Fazl Muhammed Beyhâkî (1078), *Tafdîlü'l-Etrâk 'alâ Sâ'iri'l-Ecnâd* adlı risalenin yazarı olan ve bir müddet Gaznelilerin hizmetinde çalışan İbn Hassûl dönemin önemli simalarındandır.

Gazneliler döneminde sultanlar, alimlerin yanında şairleri de saraylarında konuk etmişlerdir. Bu şairler arasında Ferruh-i Sistânî, Menuçehr-i Damgânî, Escedî, Razî, Unsûrî, Rûnî, Senâî, Seyyid Hasan-ı Gaznevî bulunmaktadır. Fakat bunların içerisinde şüphesiz en meşhuru İran asıllı olan Firdevsî'dir. Osmanlı tarih yazcılığında da büyük etkisi olan bu büyük şairin 60.000 beyitten meydana gelen *Şehnâme* adlı eserini Sultan Mahmud'a sunulmuştur.

Gazne sultanları ilim faaliyetlerinin yanında mimarî yapıların artırılmasına da önem vermişlerdir. Her ne kadar bunlardan pek çoğu günümüze kadar ulaşamamış olsa da geriye kalan az sayıdaki örnekler Gazne mimarisi hakkında ipuçları vermektedir. Leşker-i Bâzâr UluCâmi, Arslan Câzib Türbesi, Leşker-i Bâzâr Sarayı bu yapıların önde gelen örneklerindendir. Ayrıca bu dönemde ticaretin canlandırılması ve güvenliği temin

edilmesini sağlayan ve *Ribat* denilen kervansaraylar da dönemin önemli mimari eserleri arasında zikredilebilir.

Tarihte Hint coğrafyasının İslamlaşmasında büyük bir rol oynamış olan Gazneliler, bölgede günümüze kadar İslamî yapı ve kültürün gelmesine yardımcı olmuşlar ve bir nebze günümüz Pakistan Devleti'nin kurulmasında da birinci derecede etkili olmuşlardır.

Sonuç

963-1186 yılları arasında Horasan, Afganistan ve Hint coğrafyasında hüküm süren Gazneliler, Alp Tegin tarafından kurulmuşlarsa da devletin esas kurucusu Sebük Tegin sayılmıştır. Sebük Teginle birlikte hanedanlık sistemine dönülmüştür. Bundan sonra Hint coğrafyasına seferler için hazırlıklar başlamıştır. Bu seferlerin en geniş çapta olanları ise Sultan Mahmud döneminde gerçekleşmiştir. Onun zamanında on yedi sefer yapılmış ve bölgede İslamiyetin gücü artırılmıştır. Sultan Mahmud'dan sonra Selçuklularla süren 30 yıllık mücadelede zayıflamış olsa da Gazneliler, 1040'tan 1186'ya kadar varlıklarını devam ettirdiler. Gurlular tarafından yıkıldılar.

Gazneliler'de sultanlar devletin en yetkilisi konumunda olan kişilerdi. Kendilerine yardımcı olmak üzere divanlar ve bu divanların başına görevliler atamışlardır. Adliye teşkilatına da önem verilmiş ve ülkede adaletin yayılmasında ön ayak olmuşlardır. İlmî çalışmaların gelişmesi için Birûnî gibi alimleri kendi ülkelerine davet etmişlerdir. Böylece hem ilmî hem de idarî ve askerî açıdan örnek bir devlet geleneğine sahip olmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Aslanapa Oktay, *Turkish Art and Architecture*, London-New York 1971
- Bosworth Edmund, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri,* trc. Hande Canlı, İstanbul 2005.
- Çetin, Osman, *Türk-İslam Devletleri Tarihi,* İstanbul 2009.
- Köymen, Mehmet Altay *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1979, I-II (1984).
- _____, , *Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul 1972.
- _____, *Tuğrul Bey ve Zaman*ı, İstanbul 1976.
- Merçil, Erdoğan, "Gazneliler", *DİA,* C. XIII, s. 480-486.
- _____, *Gazneliler Devleti Tarihi,* Ankara 1989.
- _____, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989.
- _____, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi,* Ankara 2006.
- _____, *Sultan Gazneli Mahmûd*, Ankara 1987.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, Ankara 1972.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi,* Ankara 2006.

ÜNİTE-VIII

KARAHANLILAR

Özet

İslam dünyasında 840-1212 yılları arasında hüküm sürmüş olan Karahanlı Devleti'nin siyasi tarihleri, ikiye bölünemeleri ve kültür medeniyet tarihi açısından İslam dünyasına yaptığı katkılar bü ünitenin başlığı altında ele alınaktadır.

KARAHANLILAR (840-1212)

840-1212 yılları arasında Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan'da hakim olmuş Türk-İslâm hanedanıdır. Karahanlılar ilk olarak Balasagun'u merkez olarak benimseyerek devleti Eski Türk geleneğinde olduğu gibi doğu ve batı olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Karahanlı hanedanının ilk kağanı Bilge Kül Kadir Han'dan sonra büyük oğlu Arslan Han Bezîr'in büyük kağan sıfatıyla Balasagun'da, diğer oğlu Kadir Han'ın Oğulçak, yardımcı kağan sıfatıyla Talaşta ve Kâşgar'da hüküm sürmüştür. Karluk, Çiğil, Yağma ve diğer Türk boylarından bir araya gelmesinden oluşan Karahanlılar Devleti, el-Hâkaniye, Arslan-Buğra Hanlar gibi değişik adlarla tanınmıştır.

Doğubilimcilerce Karahanlılar olarak nitelenmesinin sebebi bu hanedanın "Kara" unvanını çokça kullanmasından dolayıdır. "Kara", eski Türkçe'de, kuzey anlamına geldiği gibi büyüklük ve yücelik karşılığıdır. Karahanlılar, 840 yılında Uygur Devletinin, Kırgızlar tarafından tarih sahnesinden silinmesiyle, Orta Asya'da Maveraünnehir bölgesinde Bilge Kül Kadir Han tarafından kuruldu.

Kadir Han, Mâveraünnehir'i hakim olmak isteyen Sâmânîlerle ile uzun bir süre uğraştı. Kadır Han oğlu Bazır Arslan Hanı Büyük Kağan olarak Balasagun'a, kardeşlerinden Oğulçak Kadır Hanı, Ortak Kağan olarak Taraz'da görev verdi. Oğulçak Kadır Han, Sâmânîlerle sürekli bir çatışma halindeydi. Oğulçak Kadır Han, 883 yılında Kaşgar'ı merkez yaptı. Oğulçak Kadır Han Sâmânî topraklarına gerçekleştirdiği bir akın sırasında Karahanlılar'a sığınan Ebu Nâsır isimli bir Sâmânî şehzadesi ve mahiyetindeki Müslüman din adamları ile Satuk Buğra hanı İslam dinine davet ettiler. Satuk Buğra Hanın Müslüman oluşuyla neredeyse iki asırdır İslamı tanıyan Türklerin bu dine toplu bir şekilde kabulü gerçekleşti. Abdülkerim adını alan Satuk Buğra Han, doğuda hükümran olan amcasıyla olan mücadelede İslam'a yeni girmiş Türklerden yararlanmıştır. Abdülkerim Satuk Buğra Han, 995 yılında vefat etti. Kendisinden sonra oğlu Musa Karahan tahtına çıktı. Onun çok kısa süren hükümdarlığından sonra yerine kardeşi Baytaş Arslan Han

geldi. Baytaş Arslan Karahanlıların doğu kanatını ortadan kaldırarak Karahanlıları tek bayrak altında topladı.

Baytaş Arslan'dan sonra tahta geçen oğlu Ebü'l-Hasan Ali Samanî topraklarını Horasan valisi Ebu Ali Simcûrî'yle paylaştı. Maverâünnehir bölgesinin idaresini kardeşi Harun Buğra Han'a bıraktı. Buğra Han, Samânî emirlerinin yardımıyla 990 yılında İsficâb'ı aldı. Önce Semerkant daha sonra Buhara'yı ele geçirdiği 992 senesinde vefat etti.

Ebul Hasan Ali Arslan'ın 998'de ölümünden sonra Ebu Nasr Ahmed başa geçti. Halîfe tarafından tanınan ilk Karahanlı hükümdarı Ahmed Han'dır.

Ebu Nasr Ahmed Han zamanında, devletin batısında hükümran olan İlig Han Nâsır önce Samânîlerle mücadele etti. İlig Han Nâsır, 996 senesinde Sâmânîlerin ileri gelenlerinden Fâik'in teşvikiyle Samânîlerin üzerine sefer düzenledi. Fakat Gazne valisi Sebüktekin'in aracılığıyla yapılan antlaşmayla Siriderya bölgesi Katvan çölüne kadar Karahanlılara terk edilip Fâik de Semerkant valiliğine getirildi. Nâsır, 999 senesinde kolayca Buhara'yı ele geçirip Sâmânîler devletini ortadan kaldırdı ve hanedan mensuplarını Özkent'e sürgüne gönderdi. Ebu Nâsr Han, Gazneli Mahmud'la Amuderya (Ceyhun) nehri sınır kabul edilemk üzere anlaştı. Ayrıca Sultan Mahmud, akrabalık bağıyla ilişkileri sağlama almak için Ebu Nâsr'ın kızıyla evlendi. Ebu Nâsr, Gazneli Mahmud'un Hindistan seferinden faydalanarak daha önce paylaştığı Sâmânî topraklarını ve özellikle Horasan'ı ele geçirme teşebbüsünde başarılı olamadı. İkinci defa Hoten'i elde tutan Yusuf Kadır Han'ın desteğine rağmen 1006 Sultan Mahmud'un ordularına karşı yenildi.

Bu başarısızlık, Karahanlılar arasında aile içi mücadelenin kapısını açtı. Ebu Nâsr'ın bağımsızlık çabalarından bir sonuç çıkmadı. Kardeşler arasındaki kavga Gazneli Mahmud'un vasıtasıyla sona erip barış sağlandıysa da Ebu Nâsr vefat etti. (1013)

Yerine, Arslan İlig Mansur b. Ali hükümran oldu. Büyük Kağan Ahmed Arslan Han'ın hastalığından istifade ederek kendisini büyük kağan ilan eden Mansur Han Fergana, Özkent, Hocend, Buhara gibi pek çok şehri zapt etti. Kardeşi Muhammed'e de Arslan İlig sıfatı vererek yanına çekti. Öte taraftan Ahmed Arslan Han, Ortak Kağan Yusuf Kadır Han ve Ali Tigin'le beraber hareket etmelerine karşın başarı sağlayamayarak yenildiler ve Ali Tigin, Mansur'a esir düştü. Togan Ahmed Han, göçebe Türklerle olan bir savaştan dönerken 1017'de vefat etti.

Togan Ahmed Han'ın ölümüyle büyük kağan olan Mansur Arslan Han önce kendisine karşı mücadele eden Yusuf Kadır Han'a 1024'de kendi isteğiyle saltanatı bıraktı.

Bu sırada Selçuklular'dan yardım alan Ali Tigin, Buhara'yı zaptetti. Yusuf Kadır Han'a karşı, kardeşleri Ahmed ve Ali taht kavgasına kalkıştılar.

II. Ahmed Arslan Han'ın Balasagun, Hocend, Fergana ve Özkent'i ele geçirmesi üzerine Yusuf Kadır Han, Gazneli Mahmud'la ittifak yaptı. Bu İttifaka göre Karahanlıları doğrudan ilgilendiren konuların yanında, ArslanYabgu ve ona bağlı Oğuzların Horasan'a nakledilmesi kararlaştırıldı.

Sultan Mahmud bunu gerçekleştirmenin ilk adımı olarak hileyle yanına çağırdığı Arslan Yabgu'yu yakalatıp Hindistan'daki Kalincâr kalesine hapsettirdi.

Gaznelilerin bölgeye gelmesiyle Ali Tigin, Buhara ve Semerkant'ı terk edip iç taraftaki bozkırlara kaçmak zorunda kaldı. Ancak Sultan Mahmud'un kendi ülkesine geri gitmesinden sonra Buhara ve Semerkand'a geri geldi. Yusuf Kadır Han'ın 1032 yılında vefatıyla, oğulları Süleyman Arslan Han ve Muhammed Buğra Han devletin idaresini üstlendiler. Bu sırada Ali Tigin de Mâverâünnehir'de kendisini Tamgaç Buğra, Karahakan unvanıyla kendisinin bağımsızlığını ilan etti. Karahanlı hânedanı arasında kıyasıya devam eden mücadele sonucunda, 1042 yılında ülke kesin olarak ikiye ayrıldı. Nâsır bin Ali'nin oğullarından Muhammed Arslan, Kara Hakanlık mevkiinde Büyük Kağan ve İbrahim de Tabgaç Buğra Kara Hakan ünvanını alarak, Batı Karahanlılar devletini meydana getirdiler. Yusuf Kadır Han'ın oğulları da, Doğu Karahanlı devletini idare ettiler.

1. Doğu Karahanlılar (1032-1210)

Yûsuf Kadır Han'ın ölümünden sonra Doğu Karahanlı kolunun başına oğlu Şerefüddevle Arslan Han Süleyman geçti (1032). Döneminde henüz daha İslam'ı seçmemiş olan Türklerle uğraşarak Kuzeydoğuda bulunan Yabaku, Basmil ve Çomullar'ı hükümranlığına kattı. Balkaş ve Aral gölü ve civarı kısa bir süre için de olsa Karahanlı hâ-kimiyetine girdi. Bu başarıların ardından 1044 tarihinde Bulgar ve Balasagun bölgesinde yaşayan binlerce Türk durumdan etkilenerek İslâm'a girdiler. Arslan Han Süleyman ve kardeşleri arada cereyan eden bazı tatsız hadiselere son vermek Karahan topraklarında huzur ve düzeni sağlamak maksadıyla aralarında ittifak yapmaya karar verdiler. 1044 yılında alınan kararlarla Arslan Han Süleyman Büyük Kağan unvanına sahip olmakta ve Balasagun ve Kâşgar'ı idaresi altında tutacaktı. Kardeşi Muhammed Buğra Han sıfatı ile Talas ve İsfîcâb'ı yönetirken diğer kardeşi Mahmud da devletin en doğusunda kalan eyaletin idaresinden sorumlu olacaktı. Bu işbirliği sayesinde Kardeşler Batı Karahanlılar'ın

elinde olan Fergana civarındaki bazı yerleri ve Özkent'i ele geçirdi.

1056 yılında Arslan Han Süleyman, kardeşi Muhammed Buğra Han'ın elinde olan bölgeyi ele geçirmek isterken yenilerek esir düştü ve zindana kondu. Kardeşinden sonra Büyük kağanlık makamına oturan Muhammed Buğra Han bu görevde çok uzun süre kalmayarak 1 yıl 3 ay sonra büyük oğlu Hüseyin Çağrı Tegin'e bıraktı. Bunu kabullenmeyen eşi, üvey oğlu olan Hüseyin'i zehirlettirerek tahta kendi öz oğlu İbrahim'i çıkarttı (1057).

İbrahim b. Muhammed Doğu Karahanlı bölgesini dirliğe kavuşturamadı. Batı Karahanlılar'ın büyük kağanı Tamgaç Han Böri Tegin Fergana'yı ve bazı şehirleri Doğu Karahanlıların elinden geri aldı. İbrahim b. Muhammed Barsgan şehrini ele geçirmek isterken karşı karşıya geldiği Yınal Tegin tarafından mağlûp edilerek öldürüldü (1059). Bunun üzerine Yûsuf Kadir Han'ın oğlu Tuğrul Karahan Mahmud Doğu Karahanlılar'ın büyük kağanlığına getirildi.

Karşılıklı bu toprak mücadelesi Doğu ve Batı Karahanlılarla yapılan bir anlaşmayla tatlıya bağlandı. Anlaşmaya göre Batı Karahanlılar Sirideryâ ile verilen Hucend'e arasındaki bölge alırken Doğu Karahanlılar Fergana'nın tamamını topraklarına katıyorlardı. 1075'de Mahmud'un yerine geçen oğlu Tuğrul Tegin Ömer'in iktidarı iki ay sürebilmiş ve yerini Tamgaç Buğra Han bırakmak zorunda kalmıştı.

Selçuklu sultanı Melikşah'ın 1089 Mâverâünnehir'da bulunan Özkent ele geçirdikten sonra Tamgaç Buğra Han ona bağlılıklarını bildirdi. Tamgaç Buğra Han'ın Atbaşı bölgesinde hâkimi olarak görev yapan kardeşi Yâkub Tegin bu beklenmedik durumdan istifade ederek Semerkant tahtına çıkmaya kalkışınca Melikşah bunu isyan kabul ederek ordusuyla üzerine yürüdü. Melikşah'ın ordusunun önünden hâkimi olduğu Atbaşı'na kaçtıysa da ağabeyi Tamgaç, Melikşah'ın emri üzerine onu ele geçirmek istedi. Yakaladığı kardeşi Yakup Tegin'i Melikşah'a teslim etmek üzere Özkent'e hareket ettiği sırada Karahanlı prensi Tuğrul b. Yınal'ın kuvvetlerine esir düştü.

Bunun üzerine Sultan Melikşah, önce teslim edilmesini emrettiği Yâkub Tegin'le daha sonra anlaşarak Tuğrul'a karşı mücadelede onu görevlendirdi. Tamgaç Buğra Han bir süre sonra esirlikten kurtularak hâkimiyeti ele aldı ve oğlu Çağrı Tegin'i kendi namına Yarkent ve civarına hâkim atadı. (1101). Büyük kağan olarak 1075-1102 arasında 27 yıl hükümranlık süren Tamgaç Buğra Han, dönemi Kâşgar'ın önemli bir kültür merkezi oluşuna zemin hazırlamıştır. Buna güzel bir örnek vermek gerekirse Yûsuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig adlı eserin kendisine takdim edilmesidir.

Tamgaç Buğra Han'ın ölümünden sonra tahta oğlu Ahmed geçti. Ahmed ilk iş olarak siyasi nüfuz kazanmak maksadıyla Abbasi Halifesi Müstazhir-Billâh'dan kendisini destekleyici bir unvan istedi. Halife de ona Nûrüddevle lakabını takdir etti.

Ahmed 1128 tarihlerinde Karahıtaylar'ı yenerek onların ilerleyişini durdurdu. Ahmed kesin olmamakla 1141yılında vefat edip yerine gelen Balasagun hakimi II. İbrahim b. Ahmed bir meselede yardım amacıyla çağırdığı Karahıtaylar'ın Balasagun'a kadar gelmelerine sebebiyet verdi. Karahıtaylar Balasagun'u başkentleri yapıp burayı ele geçiren Karahıtaylı Gürhan'ı büyük kağan ilan ettiler. Türkmen İligi unvanı alan II. İbrahim kendisine Kâşgar'ı başkent seçti. Bu gelişen durum Batı Karahanlılar'ın Karahıtaylar'a bağlı bir ülke olması sonucunu doğurdu.

Karluk Türkmenlerinin ayaklanmasını bastırmakla Mâverârünnehir'e giden II. İbrahim'in kesin olmamakla beraber bu savaşta öldüğü sanılmaktadır (1158). Uzun bir inkıtadan sonra II. İbrahim'in soyundan Ebü'-Feth III. Muhammed'i Karahıtaylı Sultanı Gürhan'ı esir eden Nayman hükümdarı Güçlüg (Küçlük) Han Karahanlı tahtına geçirmek istedi. Bu sebeple Doğu Karahanlı tahtına çıkması için Kâşgar'a gönderdiği III. Muhammed'i ayaklanan beyler yolda öldürdüler (1210). Güçlüg Han Kâşgar'ı zapt ederek emrine karşı gelen asileri öldürttü. Bu son teşebbüsün de boşa çıkmasıyla Doğu Karahanlılar tarih sahnesinden çekildiler.

2. Batı Karahanlılar (1052-1212)

Aynüddevle lakaplı Muhammed b. Nasr, Batı Karahanlılar'ın büyük kağanlığına geldikten sonra Özkent'i kendini merkez olarak seçti. Kendisine yardımcı kağan olarak seçtiği kardeşi Tamgaç Han İbrahim, kendisine Semerkant'ı başkent seçerek Mâverâünnehir bölgesini idare etmekteydi. Aynüddevle'nin kesin olmamakla 1052 yılında ölümü üzerine kardeşi Böri Tegin İbrahim, Tamgaç Buğra Karahan unvanı alarak büyük kağanlığa getirildi. Başşehri Özkent'ten Semerkant'a nakletti.

Batı Karahanlılarının soyu, Muhammed b. Nasr'ın Ahmed ile Abbas ismindeki oğullarının çocuklarının olmadığı için Tamgaç Han İbrahim b. Nasr üzerinden devam etti. Büyük Tamgaç Han unvanlı İbrahim b. Nasr (1052-1068) tarihi kaynaklarda adaletli ve samimi bir Müslüman hükümdar olduğu rivayet edilir. Buhara ve Semerkant başta olmak üzere pek çok Karahanlı şehrinde imaretlerin yanı sıra medrese ve hastane yaptırmıştır.

Tamgaç Han İbrahim kendi döneminde Mâverâünnehir'e yerleşmiş İsmâilîler'le

uğraşmış Doğu Karahanlılar kendi içlerindeki ihtilafları fırsat bilerek saldırdı. Fakat Selçukluların güçlenmesiyle Batı Karahanlılar zor duruma düştü.

Bundan dolayı Tamgaç Han İbrahim Selçukluları halifeye şikâyet etti. Aralarında birliği sağlayan Doğu Karahanlılarla eski topraklarını alma çabaları sulh yoluyla halledildi. Tamgaç Han felç olunca yerine oğlu Şemsülmülk II. Nasr b. İbrahim geçti (1068-1079). II. Nasr, Selçuklularla savaştı ve Alparslan'ın Mâverâünnehir'e çıktığı seferde beklenmedik vefatını fırsat bilerek Tirmiz ve Belh şehirlerini ele geçirdi.

Selçuklu -Karahanlı çekişmesi Melikşah tahta geçtikten sonra da sürdü. Melikşah, II. Nasr'ın zaptettiğ Tirmiz'i geri aldıktan sonra Semerkant'a ordusuyla yürüdü. II. Nasr barış isteği Vezir Nizâmülmülk'ün de teşvikleriyle 1074 yılında gerçekleşti. Anlaşmayla Mâverâünnehir bölgesinde Selçuklu hükümranlığı kabul edildi. Ayrıca II. Nasr, Melikşah'ın kız kardeşi Ayşe Hatun ile Melikşah da II. Nasr'ın amca kızı Terken Hatunla evlenerek iki hanedan arasında sıhriyet tesis edildi.

II. Nasr'dan sonra yerine gelen kardeşi Ebû Şücâ' Hızır Han çok kısa süren hükümdarlığı hakkında bilgi azdır. Bu dönemden sonra başa gelen hükümdarlar çoğunlukla Selçuklularla ihtilafa düşmüşlerdir. Bu çekişmeler sonucunda bölgede Selçukluları metbu tanımayan hanedan kalmadı. Batı Karahanlılar Selçuklular'a tâbi kılındığı gibi Doğu Karahanlılar da Selçukluları tabi olmayı kabul ettiler. (1089).

Son Batı Karahanlı hükümdarı Osman, IV. İbrahim oğlu olup 1204 yılında büyük kağan unvanıyla tahta çıktı. Osman önce Karahıtaylar'la daha sonra Hârizmşahlarla (1208) işbirliği yaptı. Hârizmşah Muhammed'in kızıyla evlendi. Osman'ın Semerkant'ı ele geçirip bağımsızlığını ilan etmesi ve şehirde bulunan Hârizmliler'i kılıçtan geçirmesi sonunu hazırladı. Yaptıklarının karşılığı olarak kayınpederi Hârizmşah Muhammed tarafından öldürtüldü ve Karahanlı topraklarına el konularak Semerkant Hârizmşahların başkenti oldu. Batı Karahanlıları da böylelikle tarih sahnesinden çekilmiş oldular (1212).

3. Kültür ve Medeniyet

Karahanlılar, Eski Türklerde hakim olan hükümranlığın ilâhî kaynaklı oluşunu benimsemişlerdir. Devlet idaresine gelen kişi Tanrı'nın kendisine bahşettiği Kut adını verdikleri erke ve idarî yetiye sahip olmak zorundadır.

Kut'u bir emanet ve sorumluluk olarak algılayan hükümdar devleti idarede başarılı olduğu gibi halkının da huzur ve zenginliğine çaba göstermek zorundadır. Bunu yapmazsa

ilah'i mesuliyetten kurtulamazdı.

Karahanlılar'da hükümdara verilen adlar ve unvanlar ilim adamlarının müstakil çalışmalarına neden olmuştur. Özellikle Sultan yerine *Beg*, *İlig*; *Sâhibü'd-devle*, *Hakan* ve *Han* unvanlarını kullanmışlardır. Bunlar arasında da bazı incelikler mevcuttur.

Hükümdarların unvanlarına gelince Muizzüddevle, Şemsülmülk, Müşeyyidüddevle, İzzü'd-din, Burhânü'l-mülk gibi Arapça tamlamaların yanı sıra Arslan, Buğra, Tonga, Tamgaç, Kara, Kadır ve Kılıç sayılabilir. Karahanlılar'da hutbe, sikke, başkent, saray, otağ (çuvaç), taht, taç, çetr, bayrak, tuğ, nevbet ve hil'at hükümranlığın alâmeti kabul edilirdi. Hakan'ın hanımı Terken Hatun, şehzadelere *Tegin* diye isimlendirilirdi.

Saray teşkilâtının idaresi Ulu Hâcib tarafından yürütülmekteydi. Ulu hâcib kendisine bağlı diğer hâciblerle birlikte teşrifatla ilgili bazı uygulamaları denetlediği gibi halkın şikayetlerini dinleyip ilgili birimlere ulaştırmakla yükümlüydü.

Merkez teşkilâtının başında Yuğruş adlı vezir hükümdar adına devlet işlerini yürütürdü. Vilâyetler ise hanedan mensupları, nâibler ve valiler tarafından yönetilirdi. Karahanlılar da askeri güç; saray muhafızları, Hükümdarın özel birliği, hanedan üyelerinin, vali ve diğer beylere bağlı kuvvetlerin yanı sıra Çiğil, Karluk gibi Karahanlılara bağlı Türk kabilelerinden gelen askerlerden oluşmaktaydı.

Doğu Karahanlılar zamanında Kaşgar şehri, bir kültür ve dini merkez olarak gelişmiştir. Bu sırada da önemli eserlerin kaleme alındığı görülmektedir. O zamandan kalan en önemli eser 1069/1070 yılında Yusuf Has Hacib tarafından yazılmış olan *Kutadgu* Bilig'dir. Bu eser İslam devrinin Uygur ve Arap harfleri ile Türk dilinde yazılmış en eski eseridir. Eserde ideal devlet sisteminin ve hükümdarın nasıl davranması gerektiğinden bahsedilmektedir.

Yine bu devredeki başka bir alim olan Ebü'l-Fütûh Abdulgafûr'un (ö.1096) günümüze ulaşmayan *Tarih-i Kaşgar* adlı eseri de tarihsel açıdan değerli teliflerden biri olmuştur. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud'un eseri olan *Divan-ı Lugati't-Türk* de 1073-1077 yıllarında Bağdad'da yazılmakla beraber Karahanlı ve Türk kültürünün izlerini taşımaktadır. Kaşgarlı Mahmud bu eserinde, Bizans hududundan Çin hududuna kadar muhtelif Türk kabilelerinin lehçelerinden örnekler vermiş, Türk dilinin gücünü ve zenginliğini ispat etmeye çalışmıştır. Ayrıca Türk ilinin coğrafyasına, Türk iktisadi ve sosyal hayatına ve inançlarına ait değerli bilgiler bırakmıştır.

Bugünkü Kazakistan toprakları içerisinde yer alan Yesi şehrinde dünyaya gelen Ahmet Yesevî de Karahanlılar döneminde yaşamış önemli simalardandır. O, *Dîvân-ı*

Hikmet adlı eseriyle Türklerin İslam'a giriş süreçlerini hızlandırmış, İslam dininin temel felsefesini yeni Müslüman olan Türk topluluklarına aşılamıştır. Ahmet Yesevî, Anadolu'da yaşamamış olmasına rağmen Mevlânâ, Yunus Emre, Hacı Bektâş gibi mühim tasavvuf erbabını derinden etkilemiştir.

Sonuç

Sistemli olarak ilk Türk-İslam devletlerinden biri olarak kabul edilen Karahanlılar, Bilge Kül Kadir Han tarafından kurulmuşlardır. Kuruldukları coğrafya itibariyle genel olarak Türk unsurları bünyesinde barındırmışlar ve eski Türk devlet geleneklerini devam ettirmeyi yeğlemişlerdir. 1042 yılında kardeşler arasındaki taht mücadeleleri yüzünden kesin olarak ikiye ayrılmışlardır. Doğu Karahanlı Devleti'nin başında Arslan Han, Batı Karahanlıların başında ise Muhammed b. Nâsır bulunmuştur. Doğu Karahanlılar Karahıtaylar tarafından 1210 senesinde Batı Karahanlılar ise 1212 senesinde Harezmşahlar tarafından yıkılmışlardır.

İdari alanda eski Türk geleneklerini İslamî ölçülerle geliştiren Karahanlılarda hükümdarın mutlak otoritesi kabul edilmiştir. Devletin idaresinde Ulu Hâcibler en etkili kişiler olarak görülmektedir. Merkez teşkilatının başında ise Yuğruş adı verilen vezirler bulunmuştur. İlim ve kültürel manada da Türk-İslam eserlerinin ilk örnekleri Karahanlılar döneminde göz çarpmaktadır.

KAYNAKÇA

- Bosworth, Edmund, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri,* trc. Hande Canlı, İstanbul 2005.
- Çetin, Osman, *Türk-İslam Devletleri Tarihi,* İstanbul 2009.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkialtı (XVI. Yüzyıl),* Ankara 1981.
- Necef, Ekber N., *Karahanlılar,* İstanbul 2005.
- Pritsak, Omelyan, "Karahanlılar", *İA,* C. VI, İstanbul 1977, s. 251-273.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, Ankara 1972.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi,* Ankara 2006.

ÜNİTE-IX

SELÇUKLULAR VE ANADOLU SELÇUKLULARI

Özet

Bu ünitede, 1040 Dandanakan zaferiyle kurulan ve 1157 yılına kadar Maveraünnehr, Anadolu, Orta Asya'nın büyük bölümünde hüküm sürmüş olan, kendisinden sonra gelen Türk-İslam devletlerinin idari ve diğer alanlarda örnek aldığı Büyük Selçuklular ile Anadolu coğrafyasının Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında büyük rol oynayarak Osmanlı Devleti'nin kurulmasında temel teşkil eden Anadolu Selçuklularının (1077-1308) idari, siyasi, ekonomik ve kültürel tarihleri hakkında genel bilgiler verilecektir.

Selçuklular (1040-1308)

Oğuzlar'ın Kınık boyuna mensup olan Selçuklular, isimlerini Oğuz Devleti'nin ordu kumandanı Selçuk Bey'den gelmektedir. Selçuk Bey'in Mîkâil, Arslan (İsrail), Mûsâ, Yûsuf ve Yûnus adlarında beş oğlundan bir savaşta şehit düşen Mîkâil'in oğlulları Çağrı Bey ve Tuğrul Beyleri Selçuk Bey büyütmüştür. Selçuk Bey 961 yılında Yenikent'ten Cend şehrine gelmiş ve burayı kendi beyliğine merkez seçmişti. Selçuk Bey Cend'de kalırken oğullarından Arslan 985-86 yılında kendine bağlı Oğuzlar boylarıyla Buhara yakınlarındaki Nur kasabasına göç etti. Selçuk Bey, Karahanlılar'a karşı zor durumda kalan Sâmânî Hükümdarı İsmail b. Nûh el-Müntasır 1003 yılında yardım etti. Oğlu Arslan Yabgu Samanîlerle birlikte Karahanlıları Semerkant'a yakınlarında Kûhek'te mağlup etmeyi başardı. Ardından aynı tarihlerde Karahanlı Hükümdarı İlig Han Nasr'ı Semerkant'ta bir gece baskınıyla yendiler.

Selçuk Bey'in yaklaşık 1007'de ölümünün ardından başa Arslan Yabgu geçti. Arslan Yabgu'nun 4000 süvariden oluşan güçlü bir ordusu vardı. Buna Selçuk Bey'in diğer oğulları Yûsuf ile (Yinal) Musa'nın ve torunları Çağrı ve Tuğrul beylerin de askerleri eklenince oldukça büyük bir güce sahip sayılırdı. Bu sebeple özellikle Karahanlı hanedanının aralarındaki ihtilaflarda etkin rol oynamaya başladı. Karahanlılardan Ali Tegin, Arslan Yabgu ile aralarındaki kuvvetli ittifak sayesinde Buhara'yı ele geçirmişti. Fakat bu gücü etkisizleştirmek isteyen Karahanlı hükümdarı Yûsuf Kadir Han, "Mâverâünnehir görüşmesi" olarak tarihe geçen toplantıda Gazneli Mahmud'la Selçuklular'ın bağımsızlık peşinde olduklarını ve nihai olarak Gaznelilerin topraklarında gözü olduğunu ve bölgeye hakim olmak istediklerini öne sürerek bunlara karşı ortak mücadele için ittifak ettiler. Gazneli Mahmud bu toplantının akabinde Arslan Yabgu'yu

hile ile Semerkant'a getirterek zindana koydu. 1025 yılında Arslan Yabgu'yu önce Gazne'de sonrasında Hint bölgesindeki Kâlincâr Kalesi'ne hapsettiler. Arslan Yabgu 7 mahpus yıl kaldığı bu kaleden kurtarılamayarak 1032 yılında öldü. (1032). Ölmeden önce Arslan Yabgu'nun yeğenleri Tuğrul ve Çağrı beylere haber göndererek Gazneli Mesud karşı koymalarını vasiyet etti. Arslan Yabgu öldükten sonra Selçukluların başına Musa (İnanç) Yabgu getirildi. Fakat yönetim Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'ler tarafından yürütülmekteydi.

Mâverünnehir'de sıkışmış kalan aileleri için Tuğrul ve Çağrı Beyler daha verimli bir toprak arayışına girdiler. Tuğrul Bey çölün içine doğru çekilirken Çağrı Bey, 3000 kişilik bir süvari birliğinin başında Gaznelilerin hâkimiyetindeki Horasan şehrinden Anadolu'nun içlerine doğru hareket etti (1016-1021). Ermeni ve Gürcü topraklarında bir süre kaldıktan sonra ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan tekrar Tuğrul Bey'in yanına geldiler. Arslan Yabgu'nun Kutalmış ve Resul Tegin ismindeki oğulları ile akrabaları Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuz boyları Gaznelilerle Horasan'a geçip Serahs, Ferâve ve Bâverd çölünü kendilerine yurt tuttular. Böylece Oğuzlardan ilk defa Amuderya (Ceyhun) nehrinin diğer kıyısına ayakbastılar. Fakat burada kaldıkları dönemde haklarındaki şikâyetlerden ötürü üzerlerine kuvvet gönderilerek dağıtıldılar.

1030 yılında vefat eden Gazneli Mahmud'un ardından önce tahta Muhammed tahta çıkarıldı. Kardeşinin hükümdarlığını kabul etmeyen Mesud İsfahan'dan bir orduyla onun üzerine yürüdü. Mesud Gazne'ye doğru yürürken Oğuz beylerinden Yağmur'u da hizmetine aldı. Yahya oğlu Kızıl Bey, Rey yöresinin hâkimi olunca Selçuklularla iyi ilişkiler kurdu ve onlara damat oldu. Bu Oğuzlara Rey yöresinde oturdukları için Irak Oğuzları denilmiştir.

Arslan Yabgu ile Karahanlı Ali Tegin'in arasındaki dostane münasebetler işbirliği onun ölümünden sonra devam etti. Hârizmşah Altuntaş ile Ali Tegin arasında 1032 yılında cereyan eden Debûsiye savaşında Karahanlı ordusuna Selçuklu askerleri yardım ettiler. Ali Tegin'in 1035 tarihinde ölümünden sonra tahta geçen oğlu küçük yaşta olduğu için iktidar kumandanların elindeydi. Bu yeni yöneticiler Selçuklularla olan ilişkileri yürütemeyince Selçuklular oturdukları Nur bölgesinden Hârizmşahların topraklarına göç ettiler. Horasan'ı Selçukluların yardımıyla tekrar zaptetmek isteyen Altuntaş'ın oğlu Harun onlara topraklarında kalmak için izin verdi.

1034 yılında Cend hakimi Emîr Şah Melik kuvetli bir orduyla Hârizm'e gelerek Selçukluları gafil avladı. Pek çok zayiat veren Selçuklular Ceyhun'un sol tarafına geçmek zorunda kaldılar. 1035 yılında hamileri Hârizmşah Harun, bir suikasta kurban giderek ölünce Tuğrul ve Çağrı bey ve diğer ileri gelenler Hârizm'den Ceyhun nehrini geçerek Horasan'a geldiler. Selçuklular'ın etrafına kısa zamanda toplan Oğuz boylarıyla Gazne'lilere büyük bir tehdit oluşturmaya başladılar. Aslında Horasan geçiş bir anlamda Selçuklu Devleti'nin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Selçuklular'ın topraklarına geçtiğini Cürcân'da öğrenen Sultan Mesud kaygısını Veziri Ahmed b. Abdüssamed'e "Bugüne kadar işimiz çobanlarla idi, şimdi ülkeler zapt eden beyler geldi" diye dile getirdi.

Mûsâ Yabgu, Tuğrul ve Çağrı beyler bir mektupla hizmetine girmek istediklerini Sultan Mesud'a bildirdiler. Nesa ve Ferave vilayetlerine karşılık kendisini düşmanlarına karşı savunacaklarını Irak ve Hârizm Oğuzlarını da bölgeden süreceklerini bildirdiler. Bunu kabul etmeyen Sultan Mesud, Hâcib Begtoğdı nezaretinde on yedi bin kişilik orduyu Selçuklulara karşı gönderdi. 1035 yılında Gazne ordusu Nesâ yakınlarında yapılan bu savaşta mağlup oldular. Savaşın kazanılması üzerine Selçuklular kendilerine olan güvenleri artarak çok yakında bağımsız bir devlet kurabileceklerine olan inançları tazelendi. Sultan Mesud yenilginin ardından barışı tercih etti. Dihistan'ı Çağrı Bey'e, Nesâ'yı Tuğrul Bey'e, Ferâve'yi Mûsâ Yabgu'ya vermek zorunda kaldı. Yapılan anlaşmaya göre; bir tür özerklik hakkı elde eden Selçuklular buna karşılık Gazneli sultanına bağlı olacaklar ve içlerinden biri devlet merkezi Gazne'de temsil için bulunacaktı. Bunu teyit eden menşur, hil'at, sancak, külah, Türk geleneğine göre eyerli at ve altın kemer gibi hediyeleri Gaznelilerin zafiyeti olarak düşünen Selçuklu beyleri kabul etmediler. Nesâ'da kazanılan zaferin ardından Selçuklulara akın akın Oğuz boyları katılmasıyla daha da güç kazandılar.

Selçuklular, sözde yapılan bu barış anlaşmasına uymayarak Belh ve Sîstan'a kadar yağma akınlarına giriştiler. Olayın ciddiyetini kavrayamayan Sultan Mesud Hindistan fethiyle uğraşmaktaydı. Sultan Mesud Horasan bölgesindeki vilâyetleri korumak ve Selçukluları sindirmek maksadıyla Nîşâbur'da bulunan Hâcib Subaşı'yı 15.000 kişilik bir orduyla gönderdiyse de bir şey elde edemedi. Rey bölgesindeki Irak Oğuzları da Selçukluların Horasan'daki gösterdiği kahramanlığı örnek alarak Rey'de ayaklandılar. Rey valisi Taş-ı Ferrâş'ı öldürüp üzerlerine Gazne kuvvetini mağlup ettiler. Rey bölgesinin büyük bir kısmına hâkim olan Kızıl, Selçuklulara bağlılıklarını bildirdi. Buna karşılık Tuğrul Bey de onu kız kardeşiyle evlendirdi.

Sultan Mesud, Hâcib Subaşı'nın bütün imkanlara rağmen üç yıl boyunca Selçuklularla başa çıkılamaması karşısında büyük bir orduyla karşı konulmasını ve gerekirse bir meydan muharebesi yapılması için emretti. Selçuklular 1038 yılında Serahs yakınlarında Talhâb'da yapılan savaşta Gaznelileri ağır bir hezimete uğrattı. Savaş sonunda Gazne ordusunun bütün hazinesi ve silahları Selçukluların eline geçti. Çağrı Bey Merv'i, Tuğrul Bey Nîşâbur'u, Mûsâ Yabgu Serahs'ı sorunsuz bir şekilde zaptetti. Merv'de Çağrı Bey, Nîşâbur'da Tuğrul Bey adına "melikü'1-mülûk" unvanı ile hutbe okundu. Bu sırada Abbasi Halifesi Kâim-Biemrillâh, Irak'taki Oğuz beyleriyle vasıtasıyla elçi göndererek zaptolunan yerlerde yaşayan ahalinin Müslüman oluşunu dikkate alarak yağmalama ve her türlü zarar ve ziyandan uzak kalınmasını talep etti. Tuğrul Bey ile eniştesi Rey hâkimi Kızıl Bey halifenin elçisine onun isteğini yerine getireceklerini bildirdiler.

Gazne Sultanı Mesud, Selçuklular'ın kesinkes son darbe vurmak için 300 fille donatılmış 50.000 süvari ve piyadeden oluşan ordusuyla birlikte Gazne'den Belh'e geldi (1039). Belh civarında Ulyââbâd denilen yerde Çağrı Bey'in kuvvetlerini bozarak mağlup etti. Bu mağlubiyet karşısında Selçuklu komutanları görüş ayrılığına düştüler. Bazıları Gaznelilerle uğraşmak yerine Cürcân'a ve Irâk-ı Acem ve Anadolu taraflarına fethe çıkmanın daha kolay olacağını teklif ettiler. Çağrı Bey ise bu kaçışın çözüm olmayacağını ve aksine Sultan Mesud'un peşlerini bırakmayacağını öne sürerek savaşı önerdi. Çağrı Bey'in görüşü kabul edilerek savaşa karar verildi. Serahs çölünde yapılan savaşta Selçuklular yenilince (1039) ümitlenen Sultan Mesud kısa bir süre sonra Selçuklularla tekrar savaşmak zorunda kaldı. Selçuklular, Gaznelilere karşı etkisiz ve tutunamamış görüntüsü veren farklı bir savaş taktiği geliştirerek Gazne ordusunu yıpratarak zor durumda bıraktı. Bu bıktırıcı mücadeleden usanan Sultan Mesud vezirinin tavsiyesiyle Selçuklularla barış yapmak istedi. Selçuklular sözde bu barış teklifini kabul etmelerine rağmen ele geçirdikleri şehirleri boşaltmadılar. Barış şartlarına uymayan Selçuklulardan büsbütün kurtulmak isteyen Gazneli Sultan Mesud 1039 yılında, Selçuklular'ı kovalayamaya başladı ve bu takip Ferâve çölüne kadar sürdü. Kendisinden birkaç misli fazla kuvvetlerle savaşmak yerine Selçuklular oyalama ve yıldırma taktiği geliştirdiler. Gazneli Mesud'un ordusunun önünden savaşmayıp sürekli içerlere doğru geri çekildiler. Bu durum ağırlıklarıyla savaşa katılan Gaznelileri çok etkiledi ve yıprattı. Yorucu bu

takipten usanan Sultan Mesud kesin bir netice elde edemeden Nîşâbur'a geri dönmek zorunda kaldı.

1040 yılının ilk aylarında Nîşâbur'dan yola çıkan Sultan Mesud Serahs'a vardığında Ülke çapında başlayan büyük bir kıtlıkla karşı karşıya kaldı. Askerinin içinde bulunduğu duruma aldırmaksızın ve vezirlerinin uyarısını hiçe sayarak ordusunu Merv'e kadar yürüttü. Gazne ordusunun seçkin birlikleri Türklerden oluşmaktaydı. Sultan Mesud Merv yakınlarına gelince Selçuklularla savaşmanın akıllıca bir iş olmadığı kanaatine ulaşmasına rağmen Dandanakan Kalesi önünde savaşı kabul etmek zorunda kaldı. Gazne Türk hassa ordusundan bir gurubun Selçuklulara katılmasıyla başlatılan şiddetli bir hücumun ardından Gazneliler dağılarak kaçmaya başladılar. Üç gün müddetle süren savaşı Selçuklular kazandılar (1040). Sultan Mesud 100 kişilik maiyetiyle kaçarken orduyla beraber taşıdığı hazinesini ve diğer ağırlıklarını savaş meydanında bırakmak zorunda kaldı.

Bu galibiyetten sonra Tuğrul Bey tahta çıktı ve kendisini Horasan emîri olarak selâmladılar. Dandanakan galibiyetinden sonra Çağrı Bey Merv'de kaldı, Tuğrul Bey Nîşâbur'a, amcaları Mûsâ Yabgu da Herat'a gittiler.

1. Büyük Selçuklular (1040-1157)

Dandanakan savaşının galibiyetle tamamlanmasından sonra Tuğrul Bey, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk hükümdarı olarak tahta çıktı (1040-1063). Bu büyük zafer ve Selçuklu devletinin tarih sahnesine çıkışını komşu devletlere fetihnameler gönderilerek ilan edildi. Ebû İshak el-Fukkâî, Tuğrul Bey'in adına elçi olarak Halife'ye gönderildi. Tuğrul Bey mektubunda emîrü'l-mü'minîn olarak halifeyi tanıdığını ve Horasan'da adaleti esas alarak idare edeceğini ve halifeye sadâkatten ayrılmayacağını bildirdi. Türk devlet geleneği esasları doğrultusunda ülke toprakları hanedana mensup kimselere paylaştırıldı. Serahs ve Belh ve Ceyhun bölgesiyle Gazne arasında kalan topraklar merkezi Merv olmak üzere Çağrı Bey'e, merkez Herat olmak üzere Büst ve Sîstan yöresini Amcası Mûsâ Yabgu'ya verildi. Tuğrul Bey Başkent Nîşâbur'da kalarak Irak ve batı topraklarını kendi idaresine ekledi.

İbrahim Yinal'a Kuhistan, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış Cürcân ve Damgan, Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Bey'e Kirman toprakları pay olarak ayrıldı. Fakat hepsi Tuğrul Bey'e bağlı olacaktı. Tuğrul Bey'in kendi soyundan bir çocuğu olmamasının da etkisiyle Çağrı Bey'le aralarında devlet idaresinde hiçbir ihtilaf yaşanmadı.

Çağrı Bey Gazneliler'le olan savaşını sürdürerek topraklarına Belh, Tohâristan, Tirmiz, Velvâliç, Kubâdiyan, Vahş şehirlerini dahil etti. 1059 tarihinde Gazneli Sultanı İbrahim ile yaptığı sulh antlaşmasına göre her iki taraf o güne kadar ellerinde tuttukları yerleri muhafaza edecekler birbirlerinin topraklarına saldırmayacaktı. Gazne Sultanı Mevdûd'un kışkırtmasıyla Tirmiz'i zapteden ve Belh'i almak maksadıyla Ceyhun nehrini geçen Karahanlı Hükümdarı Arslan Han'n ordusu Alparslan komutasındaki Selçuklu ordusuna yenilerek geri çekilmek zorunda kaldı.

Altuntaş'ın oğlu İsmail, Hârizm'i bölgesini Emîr Şah Melik'in elinden Çağrı ve Tuğrul beylerin yardımıyla kurtardı (1042). Mağlup olan Şah Melik, bağlı olduğu Gaznelilerin yanına giderken yolda yakalanarak Çağrı Bey'e getirildi ve öldürüldü. Hârizm bölgesinden bir türlü eline çekmeyen Gazneli Sultanı Mevdûd buraların idaresini Kıpçaklara bıraktı. Fazla direniş göstermeyen Kıpçaklar buraları Selçuklulara terk ettiler. Askerî dehası yanında iyi bir devlet adamı olan Çağrı Bey yetmiş yaşlarında iken vefat etti (1060).

Öte taraftan Tuğrul Bey Dandakan zaferinden sonra sırasıyla 1042-43 de Cürcân'ı arkasından Hârizm'i fethederek Rey'i devletin başkenti yaptı. Daha sonra Hemedan'ı fethedip İsfahan'ı vergiye bağladı. Halifenin hamisi olan Büveyhilerle iyi ilişkiler kurmaya özen gösterdi. Yeğeni Hasan'ın intikamını almak isteyen İbrahim Yinal, Pasinler ovasında Bizans ordusunu yenerek yüklü bir ganimetle geri döndü. 1051'de İsfahan'ı topraklarına dahil eden Tuğrul Bey 1054 tarihinde Azerbaycan ve civarını kendine bağladıktan sonra Anadolu'ya girerek Malazgirt Kalesi'ni kuşattıysa da fethedemedi.

Tuğrul Bey, 1055 yılında Halife Kâim-Biemrillâh'ın davetine uyarak Bağdat'a gitti. Tuğrul bey'in maiyetinde gelen askerlere kötü muamelede dahli düşünülen Büveyhî Sultanı Hüsrev Fîrûz yakalatılarak önce bir kaleye kapatılarak ardından cezası verilmek üzere Rey'e götürüldü. el-Hüsrev Fîrûz'un Rey şehrinde ölümüyle Büveyhî hanedanının dönemi sona erdi. Bir dostluk nişanesi olarak 1056 yılında halife Çağrı Bey'in kızı Hatice'yi nikâhladı. 1058 tarihinde Bağdat'ta Halife tarafından Tuğrul bey'e yedi cihan hâkimi anlamına gelen yedi siyah hil'at giydirildi ve kendisine "melikü'1-meşrik ve'l-mağrib" unvanı verildi. İbrahim Yinal'ın ayaklanmasını Tuğrul Bey yeğenleri Alparslan ve Kavurd Bey'in yardımlarıyla bastırabildi. Eski bir Türk geleneğine uyularak İbrahim Yinal yayının kirişi ile boğuldu (1059). Aynı tarihlerde Büveyhî kumandanı Arslan Besâsîrî Musul Emîri Kureyş b. Bedrân ile ortak hareket ederek Bağdat'ı işgal ettiler. Halife

azledilerek Hadîse şehrine gönderildi. Bağdat'ta Fâtımî halifesi adına hutbe okutulmasına başlandı. Bu durum karşısında Tuğrul Bey hemen harekete geçip halifey Bağdat'a geri getirdi, olayın tertipçileri Arslan Besâsîrî'yi yakalayıp öldürdü (1060). Tuğrul Bey, Halife Kâim-Billâh'ın kızı Seyyide Hatun ile Şaban 454'te (Ağustos 1062) nikâhları kıyıldı, fakat düğün ertesi yıl kaldı 1063 yılında vefat Tuğrul bey adaletli, şefkatli, doğru, eli açık ve samimi Müslüman bir devlet adamıydı.

Arkasından çocuk bırakmayan Tuğrul Bey Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı kendisine veliaht tayin etmişti. Ağabeyi Süleyman'ın hükümdarlığını kabul etmeyen Alparslan Merv'den ayrılarak Kazvin'de kendisini sultan ilân etti ve hutbeleri kendi adına okuttu. Ağabeyi Süleyman Kutalmış'ı Damgan civarında yenerek Rey'deki devletin merkezine gelerek tahta çıktı. Nizâmülmülk'ü kendisine vezir olarak atadı. Alparslan, Çağrı Bey'in hâkimiyet alanı olan toprakları amcası Tuğrul Bey'in hâkimiyetindekilerle birleştirerek Ceyhun ve Dicle arasındaki devasa bir devletin Sultanı oldu. Halife tarafından Alparslan da Tuğrul Bey gibi sultan ilân edildi (1064).

Alparslan Gürcistan bölgesinde ve Bizans hâkimiyetindeki Ani şehrini fethedip Gürcüleri yıllık vergiye bağladı. Ertesi yıl Bizans elinde olan Kars zapt olundu ve Gürcü Kralı Selçuklulara tabi olmayı kabul etti. Anadolu'ya yapılan ardı arkası kesilmeyen akınları durdurmak ve gerekirse tekrar geldikleri topraklara sürmek için Bizans imparatorluğuna Romanos Diogenes seçildi. 1070 yılında Mısırı teslim almak için yol çıkan Alparslan Halep önlerinde Romanos Diogenes'in kalabalık bir orduyla İstanbul'dan yola çıktığını öğrenerek geri döndü. Bizans ordusunu Malazgirt ovasında 26 Ağustos 1071 yılında hezimete uğrattı. Bu savaşla Anadolu'nu kapıları bir daha kapanmamak üzere Türklere açıldı. Alparslan 1072 yılında Ceyhun taraflarında Yusuf isminde bir kale komutanının hançeriyle yaralanarak vefat etti.

Alparslan'ın ölümü üzerine yerine veliahtı olan oğlu Melikşah geçti. Melikşah'ın genç oluşundan yararlanarak kaybettiği toprakları almak isteyen Karahanlılar ve Gazneliler, bir taraftan Selçuklu topraklarına saldırırken öte taraftan Kavurd olmak üzere bazı Selçuklu hanedanına mensup beyler başa geçmek için isyana kalkıştılar. Ayaklanmaları bastıran Melikşah'a Halife Kâim-Biemrillâh hükümdarlık alameti bir menşur ve sancak gönderdi (1073). Sultan Melikşah, Hasan Sabbah ve Bâtınîler'le mücadeleyi bir devlet politikası haline getirmesine rağmen nihai olarak Alamut Kalesi'ni zaptedip Bâtınî faaliyetlerini durduramadı. Hatta veziri Nizâmülmülk Bâtinîler tarafından

yapılan bir suikastla öldürüldü (1092). Melikşah da vezirinin ölümünden yaklaşık bir ay sonra Bağdat'ta vefat etti (1092). Melikşah dönemi Selçuklu İmparatorluğu'nun en parlak dönemi olup devletin sınırlarının Kâşgar'dan Ege adalarına, Aral gölü ve Kafkasya'dan Yemene kadar uzandığı bir zirve dönemi olarak kabul edilir.

Melikşah'ın vefatından sonra hanedan mensupları arasında taht kavgası başladı. Melikşah'ın en büyük oğlu Berkyaruk, Rey'de hükümdarlığını ilân etti (1092). Berkyaruk Terken Hatun'un küçük yaştaki oğlu Mahmud'u sultan yapma planlarını bozarak onu barışa zorladı. Varılan anlaşmayla İsfahan ve Fars eyaletleri Terken Hatun ile oğlu Mahmud'a bırakılacak ve Berkyaruk geri kalan diğer eyaletlerde sultan olarak kabul edilecek ve tanınacaktı (1093). Berkyaruk yine kendine karşı ayaklanmış olan dayısı Azerbaycan Meliki İsmail b. Yâkütî, öldürttü (1093). Bu zaferinden dolayı Berkyaruk, Halife Muktedî-Biemrillâh tarafından "Rükneddin" lakabıyla sultan ilân edildi (1094). Berkyaruk, Suriye Selçuklu sultanı amcası Tutuş'u Rey yakınlarında yapılan savaşta mağlup etti. Tutuş muharebe sırasında öldürüldü (1095). Bir taraftan isyanlarla boğuşurken öte taraftan Kılıçarslan'ı mağlup eden Haçlılar Kudüsü ele geçirdiler. Arrân meliki olan kardeşi Muhammed Tapar'la beş kez yapılan savaş sonunda Muhammed Tapar mağlup olup (1103), Ahlat'a çekildi. Ertesi yıl taraflar arasında barış imzalandı. Buna göre Hârizm, Horasan Muhammed Tapar'ın öz kardeşi Sencer'in, Irâk-ı Arab ve Irâk-ı Acem, Fars, Hûzistan bölgeleri Berkyaruk'un, Arrân, Azerbaycan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, el-Cezîre ve Suriye Muhammed Tapar'm hükümranlığına bırakıldı. On iki yıl süren bu saltanat mücadelesi yüzünden yıpranan Selçukluların zafiyeti Haçlıların kolayca Kudüs ve civarını ele geçirmelerine ve Bâtinîlerin güçlenmelerine yol açtığı gibi Anadolu Selçuklu Devletinin de büyük oranlarda toprak kaybetmesine sebep olmuştur.

1104 tarihinde vefat eden Berkyaruk'un küçük yaştaki oğlu Sultan Melikşah'ı tahttan indirerek tahta geçen Muhammed Tapar, Selçuklu İmparatorluğu'nu yeniden bir araya getirmeyi başardı. Muhammed Tapar 1107 yılında Bâtınîler'i ele geçirdiği yerlerde öldürttü. Döneminde kendisi hem Karahanlılar hem Gazneliler metbu tanımak zorunda kaldı. Sultan Muhammed Tapar 1118 yılında vefat etti.

Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine yerine geçen oğlu Mahmud, (1118) Abbasî Halifesi Müs-tazhir-Billâh tarafından sultan ilân edildi ve hutbeler onun okundu. Fakat Horasan meliki olan amcası Sencer onun hükümdarlığını tanımayarak Haziran 1118'de sul-

tanlığını ilân etti. Sencer, Mahmud'a toprakların bir kısmının idaresini bıraktı. Böylece Irak Selçuklu Devleti kurulmuş oldu.

Sultan Sencer, Gazneli Devleti'ni tekrar Büyük Selçuklulara bağladı. Altmış yıla yakın melik ve Sultan olarak yönetimde kalan Sencer, hükümdarlığının son yıllarında Oğuzlarla yapılan bir savaşta esir düştü (1153). Üç yıl esaretin ardından öldü (1157). Sultan Sencer'in ölümüyle Büyük Selçuklu Devleti tarih sahnesinden silinerek sona erdi. Büyük Selçuklu devlet teşkilâtı onun zamanında zirveye çıkmıştı. O bakımdan Sencer, teşkilatçılığı nedeniyle Sultan Melikşah ile birlikte örnek hükümdar olarak kabul edilir. Devlet teşkilâtına dair resmî yazışmalarının yer aldığı münşeat kayıtları pek çoğu Sencer döneminden kalmadır.

Tuğrul Bey zamanında eski Türk geleneklerine göre paylaşılan Selçuklu toprakları üzerinde çok sayıda Selçuklu hanedanı devlet kurmuşlardır. Bunlardan bazıları Kirman, Suriye, Irak ve Anadolu Selçuklularıdır.

2. Anadolu Selçukluları (1077-1308)

İlk dönem İslam Tarihine dair eserlerde Selâcıka-ı Rûm (Selcûkıyân-ı Rûm) olarak bilinen Anadolu Selçukluları için yakın dönemde Türkiye Selçukluları tanımı da kullanılmaktadır. Büyük Selçuklular bölümünde de anlatıldığı üzere Türkiye Selçukluları Anadolu'nun neredeyse tamamını fethetmiş ve Haçlı seferleri sırasında direniş göstererek İslam Dünyasını büyük bir tehlikeden korumuştur. İlk defa olarak denizler üzerinde hakimiyet tesis etmiş ve kara üzerinde olduğu gibi denizler üzerinde de büyük zaferlere imza atmıştır. Kurucusu olan Süleyman Şah, Oğuzların Kınık boyundan gelmekte olup Selçukluların önemli ismi Kutalmış'ın oğludur.

1071 yılında kazanılan Malazgirt savaşından sonra kısa sürede Anadolu'nun fethine girişildi. Anadolu'nun fethini gerçekleştirmede en büyük çabayı gösteren Kutalmış oğlu Süleyman Şah İznik'i başkent ilan ederek Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurdu (1075-1080). Süleyman Şah bunun öncesinde 1074'de Konya ve civarını, 1075'de İznik'i de fethetmişti. Özellikle Bizans'ın içinde bulunduğu durumdan faydalanarak devletin sınırlarını İstanbul Boğazı'na kadar genişletti. Bizans kaynaklarında Selçukluların Boğaziçi kıyılarında gümrük daireleri kurarak gelen geçen gemilerden vergi aldığına dair kayıtlar bulunmaktadır. 1081 yılında Süleyman Şah ile Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos

barış antlaşması imzalayarak iki devlet arasında İzmit-İstanbul arasında yer alan Drakon deresi sınır tayin edildi.

Anadolu Selçuklu devletinin başlattığı Fetih hareketleri sonucu bölgeye göçler başladı. Çoğunluğu Türkmenlerden oluşan bu göç dalgasına Bizans'ın idaresinden hoşnut olmayan yerli Rum aileler de bunlara katılıyorlardı.

Anadolu'daki etkinliklerini sürdürmek isteyen Ermeni toplulukları da bu yeni yapılanmaya karşı Çukorova ve Kilikya bölgesinde bir araya gelme teşebbüsleri 1082'de Sultan I. Süleyman Şah tarafından durdurularak Tarsus, Adana, Misis şehir ve kalelerini fethi gerçekleştirildi. Antakya şehrini savaşmaksızın idaresi altına aldı.(1084)

Musul-Halep Emiri Şerefüddevle'yi yenen Süleyman Şah Halep'i kuşatması sırasında Suriye Selçuklu Hükümdarı Tutuş'la 1086 tarihinde Aynüseylem'de yapılan savaşta mağlup olarak muharebe meydanında öldü. Savaşta ele geçen oğulları ve hanımı bölgeye gelen Sultan Melikşah tarafından İsfahan'a götürüldü. Süleyman Şah, Anadolu'nun Türkleşmesi konusunda yerine getirdiği fonksiyonları bakımından çok önemli bir lider olarak kabul edilmektedir.

Sultan Melikşah'ın yanında kalan Sultan I. Kılıç Arslan, 1092 yılında babasının tahtına vekalet eden Ebü'l-Kasım'ın öldürülmesi ve arkasından Melikşah'ın da vefatından sonra Sultan Berkyaruk tarafından serbest bırakıldılar. 1092'de İznik şehrine gelen Sultan I. Kılıç Arslan tahta çıktı. Devletin yeniden düzene sokulmasıyla ilgilenirken Bizanslıların saldırılarını karşılık verdi.

Kılıçarslan, fethe giriştiği Malatya seferini yarıda keserek Avrupa'dan gelen ilk Haçlı ordusuna karşı çıktı. Fakat kuşatılan İznik'i kurtaramayarak geri çekilerek İznik'i ve arkasından Eskişehir yakınında yapılan savaşı da kaybetti (1097). Bununla beraber Haçlılara karşı sürdürdüğü takip savaşlarıyla büyük kayıplar verdiren Kılıçarslan, İznik'in kaybından sonra Konya'yı devletin yeni başkenti yaptı. Bu yenilgilerden sonra Selçuklular, Marmara ve Batı Anadolu bölgelerini Bizans'a terk edip Orta Anadolu'ya çekilmek zorunda kaldılar.

Kılıçarslan, Niksar bölgesine doğru yola çıkan Haçlılara karşı 1101 yılında büyük bir zafer kazandı. Kalan Haçlı kuvvetleri de Ereğli civarında onun tarafından bir kez daha mağlup edildi. Kılıçarslan, (1106) yılında Malatya'yı ele geçirdi. Güneydoğu Anadolu

yöresinde bütün beyler Kılıçarslan'a bağlılık bildirdiler. Tâbi olan beyleri telkiniyle Büyük Selçuklulara karşı savaş ilan edildi. Kılıçarslan yetersiz sayıda orduyla giriştiği savaşta Selçukluların Musul valisi Çavlı'ya esir düşmemek için atını Habur nehrine sürüp kurtulmak isterken boğularak vefat etti. (1107).

Kılıçarslan'ın vefatıyla devletin başına en küçük oğlu Tuğrul Arslan getirildi. Annesinin devletin idaresinde güçlü birine duyulan ihtiyaç karşısında Artuklu beyi Belek'le evlenmesi sadece geçici bir çözüm sağladı (1113). Belek'in 1124 tarihinde ölümüyle Malatya Dânişmendliler tarafından zaptedildi. Fakat bu kargaşa dönemlerinde Bizans durumdan istifade ederek Selçuklu hakimiyetindeki Anadolu'ya saldırdı. Buna karşı mücadele etmek maksadıyla Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar Kılıçarslan'ın büyük oğlu Melikşah'ı (Şehinşah) Anadolu'ya gönderdi. Konya'ya gelerek tahta oturan Melikşah, Aleksisos Komnenos ile altı yıl mücadele etmesine rağmen kardeşi Mesud'un kayınpederi Dânişmendli Emîr Gazi'nin yardımıyla onu tahttan indirerek yerine başa geçti (1116).

Sultan I. Mesud, Dânişmendlilerin üzerinde kontrolü ele alarak Anadolu'da yeniden Bizans hâkimiyeti kurmak isteyen İmparatoru Manuel'i Konya yakınlarında mağlup etti (1146). Ertesi yıl II. Haçlı seferiyle Anadolu'ya gelen Alman-Fransız ordular Eskişehir yakınlarında ağır bir yenilgiye uğrattı. Sultan Mesud Anadolu'da güveni sağlayarak devleti tekrar istikrar ve yükselişe taşıdı. Sultan Mesud ilk defa Selçuklular adına para bastırmıştır. Sultan Mesud'ın döneminde Selçuklu toprakları genişleyerek batı ve doğu Anadolu dışında geniş bir bölgeye yayılmıştır. 1155 yılında vefat eden Sultan Mesud'un yerine oğlu II. Kılıçarslan tahta çıktı. Onun en büyük başarısı 1178 tarihinde Dânişmendliler hanedanına son vermesidir. Anadolu'ya gelen Türkmen akınlarını durdurmak için Anadolu'ya geçen Bizans İmparatoru Manuel Komnenos, yediği gece baskınları yüzünden büyük kayıplar verince geri dönmek zorunda kaldı. Fakat Bizans imparatoru Kılıçarslan'dan kardeşi Şehinşah ve Danişmend hükümdarı Zünnun'un topraklarını geri vermesini istedi. Bu isteklerin reddedilmesi üzerine orduyla Anadolu içlerine sefere çıktı. Bizans ordusu Miryokefalon (Karmukbeli) denilen yerde II. Kılıçarslan tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı (1176). Tarihimizde Malazgirt yurt açan bir galibiyet ise bu zafer da yurt tutan olarak tarihlere geçti. II. Kılıçarslan döneminde medreseler, kervansaraylar inşa ettirilmiştir. Hayatının son yıllarında ülkesini on bir oğlu arasında taksim etti. Aynı dönemde İslam dünyasında Selahaddin Eyyubî'nin Kudüs'ü fethi Avrupa'nın III. Büyük

Haçlı seferine sebebiyet verdi. Kalabalık Haçlı ordusunun önü alınamayarak Filistin bölgesine ulaştılar.

II. Kılıçarslan'ın 1192 yılında vefatından sonra yerine önce oğlu I. Keyhusrev geçti. Daha sonra kardeşi II. Süleyman Şah, 1197 yılında kardeşlerinin ellerindeki bütün toprakları ele geçirerek birliği kurmayı başardı. Bizans'ı vergiye bağladığı gibi Selçuklu sınırlarına tecavüz eden Ermenileri sindirdi. Oğlu III. Kılıçarslan'ın yedi sekiz ay süren hükümdarlığından sonra I. Gıyâseddin Keyhusrev 1205 yılında tekrar ikinci defa sultanlığı ele geçirdi. Denizli ve Antalya yörelerini zaptederek (1207) Çukurova'daki Ermeni Krallığını devlete bağladı. İznik'teki Bizanslılarla 1211 yılında girişilen savaşta galip geldi. Savaş meydanında bir düşman askeri tarafından şehit edildi.

Yerine gelen büyük oğlu ve halefi I. İzzeddin Keykâvus Sinop Limanı'nı fethetti (1214). Antalya ve Sinop'un fethinin gelişmekte olan Selçuklu ticaretine büyük katkıları oldu. Ülkenin imarına çalıştı. Ülkenin her tarafına medrese, kervansaray ve camiler inşa ettirdi. 1220'de Viranşehir'de vefat ederek Sivas'taki Darüşşifasına defnedildi.

I. Keykâvus'un kardeşi I. Alaaddin Keykubad devri Anadolu Selçukluları tarihinin en parlak devridir. Devrinde yaklaşan Moğol tehlikesine karşı Konya, Kayseri, Sivas ve diğer önemli şehirlerin surlarını sağlamlaştırdı. Ayrıca fetihlere devam edilerek Erzurum ve Van gölünü içine alan bölge zaptedildi. Antalya'nın doğusundaki Kalonoros Kalesini fethedip (1222) baştan aşağı yeniden inşa imar ederek ismini Alâiye'ye çevirdi. I. Keykubad imar faaliyetleri ve hayırseverliğiyle meşhur olup Anadolu'da yaptırdığı ulu camilerin yanı sıra Konya-Aksaray ve Kayseri-Sivas arasında yaptırdığı iki kervansarayı ve bir hastanesi vardır. 1230 yılında Yassıçimen'de Celaleddin Harzemşahı mağlup ederek bir anlamda Moğolların işini kolaylaştırdı. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yükseliş devri I. Keykubad'ın ölümüyle sona erdi (1237).

Kendisinden sonra tahta geçen oğlu II. Keyhüsrev ile birlikte gerileme ve çöküş başladı. II.Keyhüsrev'in hükümdarlığının ilk yıllarında Âmid, Selçuklu topraklarına katıldı (1240). II. Keyhüsrev, güçlü bir devlet miras almasına rağmen kendisinin zaafları yüzünden onu koruyamadı. II. Keyhusrev'in devlet işlerine olan ilgisizliği, korkaklığı, ileri görüşlü olmayışı ve üstüne üstlük eğlencelere düşkünlüğü devletin sonun hazırladı. Önce 1240 yılında Baba İshak isyanı karşısında acze düşüp mağlup oldu. Baba İshak isyanıyla zayıflayan Selçukluları Moğollar Kösedağı muharebesinde mağlup ettiler (1243). Bu

mağlûbiyet üzerine Anadolu Selçuklu Devleti, Moğollar'a yıllık vergi vermeyi kabul etti ve barış yapıldı. Buna rağmen devlet içine düştüğü durumdan kendini bir türlü kendini kurtaramayarak bir türlü tekrar toparlanamadı. 1246 yılında II. Keyhusrev'in vefatından sonra oğlu II. Keykâvus'u tahta çıktı. II. Keykâvus 3 yıl kadar süren tek başına yönetiminin ardından IV. Kılıçarslan ve II. Alaaddin Keykubad arasındaki taht mücadelesini çözmek için Celâleddin Karatay'ın önerisiyle ortak sultanlık ilân edilerek, her üç Sultan adına hutbe okunup para darbedildi.

Sultanların müşterek saltanatı uzun sürmedi. Celâleddin Karatay ve II. Keykubad'ın ölümünden sonra II. Keykâvus ile IV. Kılıçarslan birbirlerine düştüler. Sultan Keykâvus, Moğollara karşı Sultanhanı'nda yapılan savaşta yenildi. (1256).

Bu aşamadan sonra Selçuklular aralarındaki ihtilafları çözemeyerek zor duruma düştüler. IV. Kılıçarslan ile İzzeddin Keykavus anlaşmazlıkları bir sonuç sağlamadı. İzzeddin Keykâvus Moğollarla yapılan mücadelede başarılı olamayarak Bizans'a sığındı. (1262). II. Keykâvus'tan kaçısından sonra tek kalan IV. Kılıçarslan veziri Muînüddin Pervane tarafından Moğollar'a öldürtüldü (1266).

Çocuk yaştaki III. Keyhusrev'i kullanarak yönetimi elinde tutan Muînüddin Pervane, Moğollar'a karşı Sultan Baybars'tan yardım alarak (1277) yılında Elbistan ovasında meydana gelen savaşta Moğolları yenilgiye uğrattı. Baybars'ın ardından büyük bir orduyla Anadolu'ya gelen İlhanlı Hükümdan Abaka Han, Memlüklerle işbirliği eden idarecileri ve halkı öldürttü. Tarihçiler, öldürlenlerin sayısını 20.000'e kadar çıkartmaktadırlar. İlhanlılar, Pervâne'yi öldürerek Anadolu Selçuklu Devleti'ni kendi gönderdikleri idarecilerle yönettiler.

Moğollara karşı Karamanoğlu Mehmed Bey, Eşrefoğulları ve Menteşeoğulları'yla birlik olup II. Keykâvus'un sözde oğlu Alaeddin Siyavuş'u (Cimri) Selçuklu sultanlığı tahtına oturttular. (1277) Moğolların gölgesindeki Selçuklu idaresi ise önce Karamanoğlu Mehmed Beyi (1277), daha sonra Cimri'yi (1279) öldürdü.

II. Mesud uzun süren mücadelelerden sonra Argun Han tarafından sultan ilân edildi (1282). Fakat tahta III. Keyhusrev'i öldürülmesinden sonra Anadolu'ya gelip önce Kayseri'de, ardından Konya'da tahta çıktı (1284). II. Mesud Karamaoğullarıyla ve hanedandan diğerleriyle girdiği uzun mücadeleden sonra Hemedan'da zorunlu olarak ikamete tabi kılındı. İki yıl sonra kardeşi Ferâmurz'un oğlu III. Keykubad tahta çıktı

(1298). Onun idaresindeki beceriksizlik ve halka karşı yaptığı zulümler nedeniyle tahttan indirilerek yerine II. Mesud getirildi (1302). Başarısız bir dönem geçiren II. Mesud (1308) öldü. Her ne kadar arkasından tahta Kılıçarslan b. III. Keyhusrev çıkmışsa da II. Mesud son Selçuklu hükümdarı olarak kabul edilmektedir.

Sonuç

Oğuzların ilk olarak Amuderya (Ceyhun) nehrinin kıyısına ayak basmalarının ardından böge ile tanışan boylar ve bu boylardan Kınıklara mensup olan Selçuklular nehri geçerek Horasan'a gelmişler, etraflarında oğuz boylarını toplayarak yeni yurt edinme arayışlarına girişmişlerdir. Bu amaçla özellikle Gaznelilerle giriştikleri mücadelelerden galip çıkarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

Devletin kurulup gelimeşisinden sonra Tuğrul Bey, 1060 senesinde Şii Büveyhî komutanı Arslan Besasirî'yi alt ederek Abbasi idaresini Şii tahakkümünden kurtamış ve İslam dünyasında Türklerin hakimiyet dönemi başlamıştır. Alparslan'ın 1071 Malazgirt zaferinin ardından Türklere Anadolu'nun kapıları açılmıştır. Böylece Avrupa'ya karşı yapılacak fetih hareketlerinde önemli bir mevki olan Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması süreci de başlamıştır. İç karışıklıklar ve dış baskılar sonucunda Selçukluların son hükümdarı Sultan Sencer'in 1157'de vefatıyla birlikte Büyük Selçuklular tarihe karışmıştır.

Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında en büyük rolü oyanayan Anadolu Selçukluları da 1077'de I. Süleyman Şah tarafından İznik başkent olmak üzere kurulmuştur. Bizans, Haçlı ve Ermenilerle mücadele etmiştir. Anadolu Selçukluları, Moğol ve Haçlı baskısı sonrasında yıkılmaya yüz tutmuş, ardından da Beylikler Dönemi olarak adlandırılan

KAYNAKÇA

- Demirkent, Işın, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuklular", *İA*, C. X, s. 379-385.
- _____, İbrahim. *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu,* İstanbul 1953
- Köprülü, Mehmed Fuad, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, V1I/27 (1943), s. 379-522;
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1975.
- Mahmûd, İbn Ahmed, *Selçuknâme,* (haz. Erdoğan Merçil), C. I-II, İstanbul 1977.
- Merçil, Erdoğan, *Büyük Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi*, Ankara 2005.
- _____, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993.
- _____, *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007.
- _____, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara 2000.
- Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel: Selçuklular Tarihi* İzmir 2001.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Babaîler İsyanı*, İstanbul 1996.
- Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1981.
- Sevim, Ali -Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, s. 419-494
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları,* İstanbul 1980.
- Şeddâd, İzzeddin İbn, *Baybars Tarihi,* (trc. Şerefeddin Yaltkaya), İstanbul 1941.
- Tevhid, Ahmed, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu*, İstanbul 1321.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965.

ÜNİTE-X

DİĞER TÜRK-İSLAM DEVLETLERİ

Özet

Bu ünitede, Selçuklu, Karahanlı ve Gaznelilerin haricinde ve yakın dönemlerinde kurulmuş olan Eyyûbî, Altın Orda, Timurlu, Safevî ve Kaçarlar gibi Türk-İslam devletlerinin siyasi ve kültürel tarihleri hakkında bilgiler verilecektir.

A. Eyyûbîler (1171-1462)

Filistin, Mısır, Hicaz, Yemen ve Kuzey Afrika'da 1171-1462 yılları arasında hükümranlık yapmış olan bir Türk-İslam devletidir.

Eyyûbîler Devletini Necmeddin Eyyüb b. Şâdr kurmuştur. Aslında Eyyûbîler bir anlamda Zengiler'in takipçileridir. Sahip olduğu coğrafi gereği devletin başındakilerin Türk-Kürt-Arap kökenli oluşları ileri sürülmüştür. Çağrı ve Tuğrul Beyler zamanında Selçuklular'ın hizmetine girmişlerdir. 1138 yılında ise, Musul Atabeyi İmadüdddin Zengi'nin emrine girdiler.

Daha sonra Eyyûbîler, İmâdüddin Zenginin hizmetinde Haçlılar'a karşı düzenlenen savaşlara iştirak ettiler. İmâdüddin Zengî 534 (1140) yılında fethedilen Ba'lebek'i Necmeddin Eyyûb'a iktâ olarak verdi. Yine Eyyûb'un kardeşi Şîrkûh el-Mansûr da Zengîlerin önemli emîrleri arasına girdi ve Urfa'nın fethinde bulundu (1144). İmâdüddin Zengînin 541/1146 şehadetinden sonra eski bir geleneğe göre devlet, oğulları Seyfeddin Gazi ve Nûreddin Mahmud Zengî arasında pay edildi. Halep'te vali olan Şîrkûh el-Mansûr'un arka çıkmasıyla Nûreddin Mahmud Zengî başa geldi. Necmeddin Eyyûb ve kardeşi Şîrkûh Nûreddin'in idaresindeki Zengîlerin güçlenmesine ve Dımaşk'ın ele geçirilmesinde yardım ettiler. Dımaşk'a Necmeddin Eyyûb vali olarak (549/1154) atandı. Necmedddin Eyyûb'un oğlu Selâhaddin Eyyûbî'yi Nûreddin Zengî'nin yanında en önemli görevler üstlenen emîrlerinden sayılmaya başlandı.

Tarihçiler Eyyûbîler'in devletleşme sürecini ve kendilerini göstermelerini Mısır seferiyle bağlantılarlar. 559-564 (1164-1169) yıllarında yapılan Mısır seferi sırasında Şîrkûh'la birlikte Selâhaddin Eyyubî uzun uğraşılardan sonra burasını ele geçirdiler. 564/1169 tarihinde Fatımî Halifesi Âdıd-Lidînillâh tarafından vezir tayin edilen Selâhaddin 1169 tarihinde hem Fâtımî veziri hem de Nûreddin Zengî'nin Mısır ordusu başkumandanı oldu.

Selâhaddin kısa süre içinde Fâtımîleri yönetimden uzaklaştırdı ve 1169 yıllında

Dimyat'ı kuşatan Bizans-Haçlı kuvvetlerini mağlup etti. Mısır'da Fâtımîlere rağmen Sünnî kalabilen yerli halkın yardımlarıyla Nûreddin Zengî'nin ve Eyyubî ailesinin desteği eklenince başarılı oldu. Mısır'da hutbe Abbasîler adına okunmaya başladı. Selahaddin Eyyubî, Nûreddin Zengi'nin ölümüne kadar onun emrinde hizmetini sürdürdü.

Nûreddin Zengî'nin 569/1174 Dımaşk'ta ölümüyle on bir yaşındaki oğlu el-Melikü's-Sâlih Nûreddin İsmail başa geçti. Nûreddin'in Dımaşk ve Halep emîrleri İsmail'in atabegliğini elde etmek için birbirlerine düştüler. Atabeglik görevi Halep'te bulunan Sâdeddin Gümüştegin'e verilince bunu istemeyen Nûreddin Zengi'nin Dımaşk'taki emirleri Selâhaddin'i Suriye'ye çağırdılar.

Selâhaddin başında bir sürü gaile olduğu halde Suriye'deki gelişmeleri yakından takip ederek o tarafa yönelip kısa zaman içinde başta Dımaşk, Ba'lebek, Humus ve Hama olmak üzere önemli merkezleri ele geçirdi. Musul ve Halep bölgesinde kendisine karşı eş zamanlı başlayan hareket Frenkler (Haçlılar) ve Haşhaşîler'in birlikte hareket etmeleriyle Selahaddin Eyyubî'yi uzun bir süre uğraştırdı. Ancak bu savaşlarda Selâhaddin galip geldi. 570 yılında Abbasî halifesi Mısır, Suriye ve el-Cezîre'de Selâhaddin Eyyubî'yi hükümran olarak tanıdı. Halepliler ve Musullular Selâhaddin Eyyubî'ye karşı yeniden savaş açtılarsa da yenildiler. Anadolu Selçukluları, Artuklular ve Abbasî Halifesi Müstazî-Biemrillâh'ın da desteğiyle taraflar arasında bir antlaşma gerçekleşti (571/1176). Bu anlaşma sonrası Nûreddin İsmail'e Halep ve birkaç kale bırakıldı.

Selâhaddin Eyyubî 1177 tarihleri arasında Mısır'dan Gazze-Askalân'a hücum eden Franklar'ın baskınına uğradı. Buna karşılık vermek ve Haçlılar'la tam bir savaşa başlamayı düşünürken Halep-Musul meselesi ortaya çıktı. 576/1181 yılında hem Musul hâkimi II. Seyfeddin Gazi hem de akabinde 577/1181 tarihinde Nûreddin İsmail'in ölümleri üzerine Selâhaddin Eyyubî birliği sağlamak ve tekrar birlik konusunda yeni sorunlarla karşılaşmamak için Mısır'dan Suriye'ye geldi (578/ 1182). Bu seferi sırasında el-Cezîre, Sincar, Âmid'i ve en son olarak 579/1183 Halep'i aldı. Selâhaddin Eyyubî'nin Halep'in kontrolünü eline aldıktan sonra Kudüs Haçlı Krallığı üzerine başarılı seferler düzenledi. 581-582 (1185-1186) tarihinde II. Şark Seferi'nde Meyyâfârikîn ve Şehrizor bölgesini fethetti. Musul'u zaptedip idaresi altına aldı.

Selâhaddin Eyyubî Müslümanlara ait bir ticaret kervanına saldırıya uğramasına ve zararın tazmin edilmemesi üzerine Kudüs Haçlı Krallığı karşı bir sefer gerçekleştirdi. 583/1187 yılında Hıttîn Savaşı'nda Haçlıları büyük bir yenilgiye uğrattı. Bir yıl içinde Sûr şehri dışındaki Kudüs Haçlı Krallığına ait bütün toprakları fethedildi. Antakya Prinkepsliği

topraklarının neredeyse tamamını ve Trablus Kontluğu topraklarının bir bölümünü de topraklarına kattı. Bütün bu kayıplar Avrupa'da büyük bir yankı bulup infial yarattı. Avrupa kralları Almanya İmparatoru Friedrich Barbarossa, Fransa Kralı Philippe Auguste, İngiltere Kralı Aslan Yürekli Richard Selâhaddin Eyyubî'ye karşı yeni bir Haçlı seferi başlattılar. İslâm dünyasının Selâhaddin Eyyubî'yi yalnız bırakmasına rağmen o bu muazzam güce karşı direndi. Yapılan anlaşma sonunda Sûr-Yafa arasındaki kıyı bölgesini Haçlılar'a bırakıldı. Buna karşılık Haçlılar da Kudüs'ü ve etrafındaki diğer bölgeleri Selâhaddin Eyyubî'ye bırakmaya razı oldular. 21 Şaban 588/1192'de üç yıl sekiz ay süreli, karada ve denizde geçerli bir barış antlaşması imzalandı. Ancak Haçlılar daha sonra Eyyûbîler kendi aralarındaki anlaşmazlıklardan faydalanarak kaybettikleri toprakların bir kısmını geri aldılar.

Bu anlaşmanın ardından bir yıl geçmeden Selâhaddin Eyyubî 589/1193 tarihinde Dımaşk'ta vefat etti. Eyyubîler'in bu altın devrinde devletin sınırları Trablusgarp'tan Hemedan ve Ahlat'a, Yemen'den Malatya'ya kadar uzanıyordu. Selâhaddin Eyyubî'ye tâbi olan bu emirler arasında en güçlüsü kardeşi el-Melikü'l-Âdil idi.

Selâhaddin'in vefatından sonra veliaht tayin ettiği büyük oğlu el-Melikü'l-Efdal Şam'da büyük sultan oldu. Efdal'in yumuşak huylu, devlet tecrübesinin azlığı, zayıf karakterli oluşu, sefahata düşkünlüğü sonucunda çıkan taht kavgalarında Selâhaddin Eyyubî'nin kardeşleri Azîz ile Âdil anlaşıp 1196 yılında Şam'ı el-Melikü'l-Efdal'in elinden aldılar, el-Melikü'1-Azîz büyük sultan ilân ettiler.

Melikü'1-Azîz'in 1198'de ölümünün ardından el-Melikü'l-Âdil 1200'de Kahire'ye girip Azîz'in oğlu el-Melikü'l-Mansûr'un atabeği görevine geldi. Çok geçmeden de kendisini büyük sultan ilân etti. 1201 yılında Selâhaddin'in oğullarının karşı çıkmalarına rağmen Melikü'l Âdil bütün Eyyûbîlere sultanlığını kabul ettirdi. Âdil hâkimiyetindeki toprakları oğullarına paylaştırdı. Sadece Haleb şehri hakimiyeti dışında kaldı. 1202 yılında Mardin'de hüküm süren Artuklular da onun hâkimiyetine girmek zorunda kaldılar.

el-Melikü'1-Âdil engin devlet tecrübesine rağmen Haçlılar'la mücadeleyi bırakarak devletin menfaatleri bakımından ticari münasebetleri arttırmanın daha uygun olacağı görüşündeydi. el-Melikü'l-Âdil 1204 yılındaki IV. Haçlı seferini çok az bir toprak kaybıyla atlattı. el-Melikü'l-Âdil'in Ahlat, Erciş ve Van'ı da ele geçirerek Ahlatşahlar hanedanına son verdi. Bu dönemde Eyyûbî ailesi içinde ayrılıklar baş gösterdi. 1205 yılı başında el-Melikü'1-Efdal Eyyûbîler'den ayrılıp Anadolu Selçukluları katıldı. el-Melikü'l-Âdil'in 1209'da Habur ve Nusaybin'i ele geçirip Sincar'ı kuşatması karşısısnda Erbil'de Kök-böri,

Musul’da Arslanşah, Halep’de el-Melikü'z-Zâhir Gâzî bir araya gelerek Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhusrev’le bir ittifak oluşturdular.

el-Melikü'l-Âdil daha sağlığında hakimiyeti altındaki topraklardan Fizan, Yemen’de çeşitli kargaşalar çıkmıştı. Bunlardan Yemen’de el-Melikü'1-Âdil'in oğlu el-Melikü'I-Kâmil 1215 yılında oğlu Atsız'ı Yemen'e göndererek bu bölgeyi tekrar Eyyubîlerin denetimine aldı.

1218 yılında gerçekleşen V. Haçlı Seferi sırasında Kıbrıs ve Akkâ'da toplanan kuvvetlerin ilk hedefi deniz kuvvetlerinin de yardımıyla Mısır'ı ele geçirmekti. Haçlıların aynı yıl içinde başlattıkları bu girişimleri sırasında el-Melikü'l-Âdil vefat eti. Onun ölümüyle ortaya çıkan iktidar kavgası ve otorite boşluğu sayesinde Haçlılar, Dimyatı ele geçirdi. Fakat kısa zaman içinde kardeşleri Muazzam, Eşref ve Îsa ile aralarındaki ihtilafı çözen Kâmil, onların yardımıyla Haçlıları zor durumda bıraktı. Haçlıları Dimyat’ı ve işgal ettikleri diğer bölgeleri terke razı ederek barışa zorladı. Zor durumda kalan Haçlılar 1221 tarihinde Dimyatı boşalttılar.

Tecrübeli bir hükümdar olan el-Melikü’l-Kâmil’in Haçlılar'ı yenmesinden ve başarı elde etmesinden sonra kardeşler arasında taht konusunda ihtilaflar çıktı. Çaresiz kalan el-Melikü’l-Kâmil, Alman İmparatoru II. Friedrich ile bir anlaşma yapmak zorunda kaldı. Anlaşma şartlarına göre Kudüs Haçlılar'a bırakılarak iki tarafca kutsal kabul edilen mukaddes yerlerin yönetimindeki özerklik korunacaktı. Ayrıca Kudüs’ün askerî anlamda savunmasını artırıcı tedbirlerden uzak kalınması esas kabule edilecekti.

el-Melikü'1-Kâmil, el-Cezîre bölgesinin yönetimini kardeşi el-Melikü'l-Eşref’e bıraktı. 1230 yılında Celâleddin Hârizmşah Ahlat'ı Eşref’in elinden aldı. Aynı yıl içinde Eşref de Ahlat’ı geri almak için Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad ile anlaştı. Eşref Yassıçimen Savaşı’nda Celâleddin Hârizmşah'a yenerek Ahlat’ı geri aldı.

el-Melikü'1-Kâmil 1232 yılında Anadolu’nun güney bölgelerinde bazı idarî düzenlemelere girişti. Önce Âmid'i, daha sonra Hasankeyf’i zaptederek Artuklular'ın bu kolunu ortadan kaldırıdı. Artuklular Anadolu Selçuklularını kendilerine yardıma çağırdılar. 1. Alâeddin Keykubad Eyyubî hâkimiyetindeki el-Cezîreyi ele geçirdi ve Urfa, Harran, Rakka şehirlerini ve Ahlat'ı kuşattı. Kâmil 1234 tarihinde Keykubad’a karşı mağlup olması üzrineAnadolu Selçukluları Harput ve Ahlat'ı kolayca ele geçirdiler.

Bu sırada Moğollar yavaş yavaş Güneydoğu Anadolu bölgesindeki devletleri tehdit etmeye başlamışlardı. O sırada Anadolu Selçuklu Sultanı Keykubad ölmüş, yerine oğlu II. Gıyâseddin Keyhusrev geçmişti. el-Melikü'1-Kâmil 23 Receb 635'te Dımaşk'ta ölünce

yerine veliahtı olan küçük oğlu el-Melikü'1-Âdil geçti. II. Âdil'in sultanlığı Eyyûbîler tamamı tarafından tanınmadı. Mısır'daki emîrlerin II. Âdil'i tutuklamaları üzerine el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb 17 Mayıs 1240 tarihinde başa geçti.

el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb merkezî idarenin beylikler üzerindeki otoritesini kuramadı.

Necmeddin Eyyûb ile Şam’da bulunan İmâdüddin İsmail'in araları iyi değildi. İmâdüddin İsmail Haçlılar’ı yanına çekmek için Sayda, Taberiye, Safed, Kevkeb, Kudüs ve Askalân'ı verdi. Fakat 642 tarihinde Gazze yakınında meydana gelen savaşta el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Hârizmliler'in desteğiyle İmâdüddin İsmail ile müttefiklerini ağır bir yenilgiye uğrattı ve Kudüs'ü geri aldı. Öte taraftan Moğollar Suriye ve el-Cezîre'deki Eyyûbî beyliklerine vergi vernek zorunda bıraktılar. el-Melikü's-Sâlih Necmeddin 1247 Dımaşk, Kudüs gibi önemli merkezleri yeniden yapılandırdı. Taberiye ve Askalân şehirlerini Haçlılar'dan elinden kurtardı.

Haçlılar 1248 yılındaki VII. Haçlı Seferi’nde Dimyat’ı ele geçirdiler. el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un 23 Kasım 1249'da ölümünden sonra idareyi eşi Secerüddür ele aldı. Şeçerüddür, oğlu Turan Şah'ı Mansûre'ye çağırarak 1250 tarihinde sultan olarak ilan etti. Yeniden toparlanan Eyyubîler 1250 yılında Haçlıları yenilgiye uğrattılar. Kral IX. Saint Louis maiyetiyle birlikte esir alındı ve Haçlılar'ın Dimyatı iadesi karşılığında serbest kaldı. 7 Mayıs 1250’de Dimyat müslümanlara teslim edildi. Bu zaferin ardından Turan Şah vaktini oyun ve eğlenceyle geçirmeye başlayınca muhalifleri Baybars’ın etrafında toplanarak aynı yıl içinde Turan Şahı öldürdüler. Turan Şahın ölümüyle Mısır'da Eyyûbîler dönemi kapandı.

Turan Şah'tan sonra Şecerüddürr' ün sultanlığına ve Memlükler'den Aybek’in ordu kumandanlığına getirilmesi kararlaştırıldı. Şecerüddür çok geçmeden Aybek ile evlenip eşi lehine sultanlıktan geri çekildi. Bunun sonucunda 1250 tarihinden itibaren Mısır'da Memlükler devri başladı. Ancak bu duruma karşı çıkan Eyyubîler el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Yûsuf'un etrafında birleştiler. Selâhaddin Yûsuf ordusuyla 1251de Mısıra sefere çıktı; fakat yapılan savaşta yenildi. 1252 yılında Aybek Eyyubîlerin hoşnutluğunu kazanmak için sultanlığa getirilen Musa’yı görevden uzaklaştırıp yerine kendi sultanlığını ilan etti.

1257 tarihinde Aybek ile eşi Şecerüddürr'ün öldürülmeleri üzerine tahta Aybek'in oğlu el-Melikü'l-Mansûr Nûreddin Ali geçti. Nûreddin Ali kendisine Kutuz’u nâib olarak atadı. Moğolların 1258 yılında Bağdat'ı işgallerinden sonra kısa süre içinde Meyyâfârikîn

ve el-Cezîre'yi ve Halep'i zaptettiler. Moğol komutan Ketboğa Noyan 1260'ta Şam'ı savaşsız teslim aldı. Memlükler'e karşı yenilen Moğollar son Halep Sultanı Selâhaddin Yûsuf'u öldürmeleri üzerine Böylece Eyyûbîler'in Halep kolu tarih sahnesinden çekildi (1260). Moğollar, Cezîre Eyyûbîlerini Baybars 1263 yılında Kerek ve Humus Eyyûbîlerinin hâkimiyetlerini son verince Eyyübîler'in elinde sadece Hama ve Hısnıkeyfâ bölgesi kaldı. Hama Eyyûbîleri 1342 yılına kadar kesintilerle varlığını sürdürdü. Tarihçi Ebü'1-Fidâ bu beyliğin son bağımsız hükümdarıdır. Moğollar ve Timurlular devrinde de varlığını devam ettiren Hısnıkeyfâ kolu ise 1462'de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından zapt oluncaya kadar varlıklarını devam ettirdiler.

B. Memlükler/Memlûkîler (1250-1517)

Mısır, Suriye ve Hicaz bölgelerinde hâkimiyet kurmuş Müslüman Türk devletidir (1250-1517). Eyyubîlerin büyük ölçüde tarih sahnesinden çekilmelerinden sonra Mısır'da Eyyûbî ordusundaki Türk asıllı azatlı emîrler tarafından kurulmuştur. Tarihçilere göre Türk Devleti olarak kabul edilen Memlükler (Kölemenler), Bahrî Memlükleri ve Burcî Memlükleri olmak üzere iki dönemde ele alınabilir.

Eyyubîlerin özel ordusu olarak yetiştirilen askerlerden oluşan bu birliğin çoğunluğu Türklerden oluşmaktaydı. Bunların Bahrî Memlükleri diye isimlendirilmesi Nil nehrinde Bulunan Ravza adasında askerî kışlalarda kalmaları sebebiyledir.

Eyyûbî hükümdarı Turan Şah, Bahrî memlüklerinden Baybars el-Bundukdârî ve arkadaşları tarafından bir suikastla öldürülmesinden sonra Mısır'da Eyyûbîler devri resmen sona ermiş ve Memlükler adıyla bilinen Türk Devleti tarih sahnesine çıkmıştır. Baybars ve diğer önemli Memlük komutanları tahta Necmeddin Eyyûb'un dul kalan eşi Şecerüddürr'ü çıkarmışlar, onun memlüklerinden İzzeddin Aybek'i de kendisine atabek yapmışlardı. Türk asıllı Şecerüddür'ün hâkimiyeti zamanında esir Fransa kralı IX. Saint Louis'le bir anlaşarak Dimyat'ı tahliye ettirdi. Ayrıca kendisini ağır vergilere bağlayarak elinden saldırmazlık anlaşması belgesi alarak serbest bıraktı. Ancak onun bu başarıları sultan olması için tek başına yeterli görülmedi. Suriye Eyyûbîlerinin ileri gelenlerinin onun sultanlığına karşı çıkması üzerine Şecerüddür, Bahrî Memlük emirlerinin tavsiyesiyle, İzzeddin Aybek'le evlendi ve seksen gün sonra tahtı ona bıraktı. Böylece tarihçilerin bir kısmına göre İzzeddin Aybek ilk Memlük hükümdarı olarak tahta çıktı ve Memlük Devleti de resmen kuruldu.

Sultan İzzeddin Aybek'in ilk yılları iktidar mücadeleleriyle geçti. Birlikte hareket

ettiği Eyyubîleri gücendirmemek için tahtından bile feragat ederek altı yaşındaki el-Melikü'l-Eşref Musa'yı tahta çıkardı. Buna rağmen üzerine gelen Suriye Eyyûbî birliklerini Abbâsiye civarında mağlûp etti. Fakat Eyyûbîler'in yeni bir saldırısı yaklaşan Moğol tehlikesi nedeniyle gerçekleşemedi. Abbasî halifesinin aracılığıyla taraflar arasında antlaşma sağlanarak barış yapıldı. Eyyûbî emîrleri artık bu anlaşmayla birlikte Memlük Devleti'ni resmen tanımış oldular.

İzzeddin Aybek ortak hareket edemediği ve sürekli anlaşmazlığa düştüğü Bahrî emirlerine karşı mücadele etmek zorunda kalıp onları itaat altına aldı. Bu meseleyi hallettikten sonra Aybek, Moğollar'ın Bağdat'ı ele geçirmeleri üzerine daha önce kendi eliyle yerine getirdiği el-Melikü'l-Eşref Musa'yı tahttan indirerek yerine sultan oldu. Akabinde Saîd bölgesinde başlatılan isyanları bastırarak ayaklanmanın üstesinden geldi. Birlik çabalarından yola çıkarak Eyyûbî emirleriyle anlaşıp istikrarı sağlamış ve aynı doğrultuda gerçekleştirmek istediği siyasî bir evlilik farkında olmadan sonunu hazırladı. Musul Emîri Bedreddin Lü'lü'nün kızıyla nişanlanması bahane eden hanımı Şecerüddürr'ün emriyle öldürüldü. Bir yıl sonra da Şecerüddürr, İzzeddin Aybek'in cariyeleri tarafından öldürüldü. İzzeddin Aybek'in memlükleri Aybek'in oğlu Nûreddin Ali'yi sultanlığa onun da naipliğine Seyfeddin Kutuz'u da getirdiler. On beş yaşında tahta geçen Nûreddin Ali zamanında (1257-1259) bütün yetkileri elinde tutan Seyfeddin Kutuz, 656/1258 yılında Bağdat Abbasî hilâfetini ortadan kaldıran Moğolların Suriye taraflarına yaklaştığını duyunca kuvvetli bir sultana olan ihtiyacı öne sürerek kendisini sultan ilân ettirdi.

Bu sırada İslâm tarihinin bu kırılma noktasında gücünü iyice arttıran Kutuz, Moğol hükümdarı Hülâgû'nun teslim olma tekliflerini kabul etmeyerek savaşmaya karar verdi. Filistin'deki Aynicâlût denilen yerde 1260 yılında Moğollara karşı büyük bir zafer kazandı. Bu galibiyetle Suriye'nin büyük kısmı Memlükler'in eline geçmiş oldu. Hama, Humus ve Kerek Eyyûbî emirleri bağlılık bildirmeleri üzerine yerlerinde bırakıldılar. Moğolları mağlup etmeleri Memlükleri İslâm dünyasının en prestijli devleti haline getirerek nerdeyse Osmanlıların yükselme dönemine kadar İslam dünyasında tek güç olarak kabul edildiler. Seyfeddin Kutuz bu zaferi yaşayamadan dönüş yolunda Bahrî emîrlerinden Baybars tarafından öldürüldü.

Kendisini sultan ilân eden I. Baybars Memlüklerin gerçek kurucusu olarak kabul edilerek Memlûk tarihinde yeni bir dönemi başlattı. Memlüklerin hükümranlığına dinî meşruiyet katmak ve bundan yararlanmak isteyen Baybars, Abbasî soyundan Halife Zahir'in oğlu Ahmed'i usulen halife ilân etti. Abbasî hilâfeti şeklen de olsa Mısır'da

yeniden kuruldu. Böylece hilâfetin hâmisi unvanıyla İslâm devletleri üzerinde nüfuz kazandı. Mekke şerifinin kendisine olan güveni Mekke ve Medine'nin ve Kızıldeniz'in hâkimiyeti sağladı. İdarî anlamda yaptığı düzenlemelerle bir anlamda kendisinden sonra gelen Memlük sultanlarının takip edeceği siyasî starejilerin esaslarını tespit etmiş oldu. Merkezî otoritenin tesisine önem verdi. On yedi yıl süren saltanatı sırasında (1260-1277) İlhanlılarla ve Haçlılarla savaştı. Özelikle Moğol hükümdarı Abaka Han'ı 1271'de Harran'da yendi. Bu sayede sağladığı nüfuzla Ermeni Krallığını ve Asvan'a saldıran Nûbe Krallığı'nı yıllık vergiye bağladı. Antakya Haçlı Prinkepsliği'ni ortadan kaldırdı. Bâtınîler'i itaat altına aldı.

Baybars'ın bu başarısı üzerine İslam dünyasında büyük bir nam kazandı. Moğol işgali korkusu yaşayan Anadolu beyliklerinin daveti üzerine Anadolu'ya geçen Baybars 1277 yılında Elbistan ovasında karşı karşıya geldiği Moğol ordusunu mağlup etti. Aynı başarıyı Haçlılara karşı da gösterdi. Sultan Baybars'ın ardından gelen hükümdarlardan Bereke ve Sülemiş dönemlerinde asıl iktidar Seyfeddin Kalavun'un elinde idi.

On sekiz yaşında tahta çıkan Bereke Han'ın saltanatı 1277-1279 yılları arasında iki yıl kadar sürdü. Seyfeddin Kalavun, orduda ekseriyeti teşkil eden Baybars memlüklerinden çekindiği için onun oğullarından henüz yedi yaşındaki Sulamış'ın tahta çıkartarak kendisini ona atabek olarak tayin etti. "Müdebbirü'l-Memleke" unvanıyla idareyi elinde tutarak üç ay içinde Baybars yanlısı memlüklerin önde gelenlerini ortadan kaldırarak tahta geçti.

Kalavun da Baybars yolundan giderek İlhanlılarla Ermeni Krallığıyla ve Haçlı kontluklarıyla mücadele verdi. Suriye'ye saldıran İlhanlı ordusunu 1281 yılında Humus savaşında ağır bir yenilgiye uğrattı. İlhanlılar'la ittifak eden Haçlıların planını bozdu; ancak Akkâ seferine çıkarken 1290 yılında vefat etti.

Kalavun'un Memlüklerde yapmış olduğu önemli yeniliklerden birisi de Karatülcebel'deki kale burçlarında görevlendirdiği seçme askerî birliktir. Burçlarda görev yaptıkları için Burcî ismiyle tanınan bu birlikler ileride tahta ele geçiren Burcî Memlükleri'nin öncüleridir. Kalavun yaptırdığı tapu tahrir kayıtlarıyla bozulan iktâ sistemini düzeltmiş, ticarî hayatı canlandırmak ve olası işbirliklerini boşa çıkarmak ve karşılıklı iyi ilişkileri geliştirmek için gerek Müslüman ve gerekse Hıristiyan devlet adamlarıyla başta askerî, siyasî ve ticarî konularla alakalı olmak üzere çeşitli anlaşmalar imzalamıştır.

Kalavun'un yerine geçen oğlu el-Melikü'l-Eşref Halîl (1290-1293), babasının hazırlamış olduğu orduyla Haçlılar'ın bölgedeki son başşehri Akkâ'yı alarak Suriye bölgesini

haçlıların elinden kurtardı. Buradaki iki yüz yıllık Haçlı varlığına son verdi. Ancak savaşlardaki başarısını devlet idaresinde gösteremedi ve yaptığı yanlış tayinler yüzünden öldürüldü. Yerine dokuz yaşındaki oğlu Muhammed el-Melikü'n-Nâsır unvanıyla tahta geçti. Tahtını üç defa kaybeden defa Muhammed ilk defasında 1293-1294 yıllarında ardından 1299-1309'da yeniden ikinci defa tahta geçti. En son olarak 31 yıl aralıksız tahtta kaldığı 1310-1341 tarihleri arasında tahta geçerek ülkede mutlak anlamda istikrarı sağladı. On yedi yıldan beri sürmekte olan siyasî krizi sona erdirdi. Ölümüyle birlikte ülke yaklaşık olarak 40 yıl kadar siyasi krizden kurtulamadı.

Burcî Memlükleri'nin lideri olan Berkuk, "Atabekü'l-Asâkirlik" makamını Sultanın vefatı üzerine on bir yaşındaki kardeşi Zeynüddin II. Haccî'yi tahta çıkardı. Fakat kısa müddet sonra küçük yaştaki sultanın aczini sebep göstererek kendisi tahta çıktı.
Burcî Memlükleri'nin ilk sultanı olan Berkuk (1382-1399) Türk emirlerin ayaklanması karşısında 1387 yılında tahtını bırakmasına rağmen sekiz ay sonra tahtı tekrar ele geçirdi. Onun sayesinde Memlüklüler yeniden istikrarlı bir döneme girdiler. Berkuk, dış siyasette Timurlulara karşı Osmanlılar ve diğer Müslüman devletlerle işbirliği için çaba gösterdi. Celâyir hükümdarıyla Kahire'de görüşüp iktidar mücadelesinde Timur'a karşı destekledi.

1399 yılında Berkuk'un yerine geçen tahta geçen Ferec Timur'un Suriye'yi istilâsı ve bölgede ele geçirdiği şehirlerde yaptığı katliamların ardından çıkan karışıklıklarda çıkan bir isyan sırasında öldürüldü. Memlük Devleti'nde ilk ve son defa halifelik ve sultanlık makamlarına Halife Müstaîn-Billâh getirildi. Fakat sultanlığı ancak altı ay sürdü. Yerine Şeyh el-Mahmûdî sultan ilân edildi. Şeyh el-Mahmûdî (1412-1421) Suriye ve Mısır'da çıkan isyanları bastırdı, itaatten ayrılan Karamanoğulları'nı ayrılık isteyen Güneydoğu Anadolu'daki Türkmenleri kontrol altına aldı.

Şeyh el-Mahmûdî'nin 1421 yılında ölümünden sonra tahta geçen henüz iki yaşında oğlu Ahmed'in saltanatı yaklaşık yedi ay sürdü. Vasîsi olarak devleti yöneten Tatar zorla tahta geçti. Saltanata geçen Tatar'ın üç ay içinde ölmesinden sonra tahtı onun oğlundan gasp eden Barsbay, 1422-1438 yılları arasında tahta geçti. Dönemindeki en önemli olayların başında 1426 tarihinde gerçekleştirdiği Kıbrıs'ın fethi gelmektedir. Kısa süren Barsbay'ın oğlu Yûsuf'un idaresi sadece üç ay sürmüştür. Yerine tahta geçen Seyfeddin Çakmak dönemi Memlüklerin uzun bir aradan sonra aradıkları istikrarı tekrar sağladı. Saint Jean şövalyelerine karşı kararlı bir mücadele sürdürdü. Komşu müslüman hükümdarları Şâhruh, II. Murad ve diğer Anadolu beyleriyle dostane ilişkilerini düzeltti. Çakmak'ın oğlu Osman ise tahtını sadece bir buçuk ay koruyabildi. 1453-1461yılında yetmiş yaşının

üzerinde sultan ilân edilen el-Melikü'l-Eşref sekiz yıl süren saltanatında ülkede dirlik ve düzeni sağlamayı başardı. Fakat hükümdarlığı döneminde Osmanlılar'la olan ilişkileri bozuldu. el-Melikü'l-Eşref in ardından taç giyen oğlu Ahmed dört ay sonra emîrlerin işe karışmasıyla tahttan indirilerek yerine tahta Hoşkadem çıkarıldı. Arnavut asıllı Hoşkadem 1461-1467 yılları arasında Memlüklerin başına geçtiğinde ülkede çıkan ayaklanmaları bastırarak ülkesini yeniden barış ve huzuru sağladı. Kendisini bağlılık bildiren Uzun Hasan'ı Karakoyunlular ve Dulkadiroğulları'na karşı destekledi. Osmanlılar'la bozulmuş olan ilişkilerde düzelme olmadı. Aksine daha da kötüleşti. Hoşkadem'in ölümünün ardından dört ay içinde tahta dört farklı sultan getirildi. Bunlardan Emîr Yelbay ve Temürboğa bu makamda ancak iki ay oturabilmişken üçüncüleri Hayır Bey zorla geçtiği tahtında bir gece oturabildi. Son olarak Hayır Bey'e görevi bıraktıran emirlerin önde geleni Kayıtbay diğer emirlerin de baskısıyla sultanlığı kabul ederek tahta geçti.

1468-1496 yılları arasında saltanata geçen Kayıtbay Burcî Memlüklerinin en büyük sultanı olarak kabule edilir. Yirmi sekiz yıl saltanat süren Kayıtbay'ı tahta geçtiğinde uğraştıran birincil mesele Osmanlılarla olan olumsuz ilişkilerin bir sonucu olarak sürdürülen savaşlardı. Memlük ve Osmanlı orduları arasında devam eden savaşlar Çukurova'da beş yıldan fazla sürdü ve sonunda taraflar on beş yıllık bir barış anlaşması imzalayarak bu tatsızlığa bir son verdiler. Kayıtbay bu dönemde iyice bozulan iktisadi yapıyı düzeltmeye gayret etti.

Kayıtbay'ın ardından ülke yeniden iktidar mücadelelerine sahne oldu. Beş yıl içinde içlerinden birisi iki defa olmak üzere beş farklı sultan tahta çıktı. Her ayaklanmada tahttan indirilen sultanların ölümüyle sonuçlanınca tahta çıkmak cazibesini yitirdi. Bu yüzden Tomanbay el-Âdil'i hal eden Burcî emirlerinden hiçbirisi tahta çıkmak istemedi. İçlerinden tahta çıkma gözü peklik gösteren Kansu Gavri şartlı olarak tahta çıktı. Buna göre o emirler istedikleri anda tahtı bırakacağını taahhüt etti. Fakat bu fedakarlığına karşılık emirlerden can güvencesi aldı. Orduda görevli askerlerin maaşlarını ödeyebilmek için Kansu Gavri iktisadi anlamda tavizsiz bir siyaset takip etti. İktisadi buhranı aşmak için mevcut vergileri arttırdı ve bazı yeni vergiler getirdi. İlk defa olarak vakıflardan ve diğer hayır müesseselerinden vergi toplandı. Memlûk ekonomisini düzeltme çabaları sonucu vermedi. Kansu Gavri, Hindistan ticaret yolu için Portekizliler'le girdiği mücadelede başarı elde edemedi. Portekizlere karşı deniz savaşlarında kullanılmak üzere Osmanlılar'dan teknik ve askerî yardımlar aldı. Fakat iki ülke arasındaki ilişki bir süre sonra bozuldu.

Şah İsmail'i Çaldıran ovasında mağlup eden Yavuz Sultan Selim, Memlükler'e

bağlı Dulkadiroğulları'nı yenerek saltanatlarına son vermesi Memluklular ile Osmanlılar arasındaki ilişkileri kopma noktasına getirdi. Sonunda Kansu Gavri'nin Şah İsmail ile işbirliğini bahane eden Yavuz Sultan Selim, Memlüklere savaş ilan etti. Osmanlı orduları teknik üstünlüğe dayanarak Mercidâbık Savaşında Memlük ordusunu mağlup etti. Savaştan sonra Memlük hazinesi Osmanlılar'ın eline geçti. Sultan Gavri'nin cesedi savaştan sonra bulunamadı. Mercidabık savaşının ardından Halep, Hama, Humus ve Dımaşk'ı Osmanlıların eline geçti.

Kahire'de sultan ilân edilen son Memlûk hükümdarı Tomanbay güç de olsa yeniden kuvvet toplamayı başardı. O sırada Şam'da bulunan Yavuz Sultan Selim'in kendisini itaate çağıran mektubu geldi. Yavuz Sultan Selim, kendisine bağlılık teklifini kabul ettiği takdirde Mısır valisi olarak görevinin başında kalabileceğini aksi takdirde Mısır'a geleceğini bildirdi. Tomanbay sadece bu teklifi reddetmekle kalmadı ve üstüne üstlük Osmanlı elçisinin emirleri tarafından öldürülmesine mani olamadı. Bu durumda savaş kaçınılmaz hale geldi. Tomanbay, bütün zorluklara rağmen yılmayarak Kahire'yi savunmak için Mukattam dağıyla Nil nehri arasındaki bölgede mevziler hazırladı. Venediklerden almış olduğu 200 civarındaki büyük topu Osmanlı ordusunun geleceği yöne sabit olarak yerleştirdi. Ancak Tomanbay'ın bu savaş hilesinden haberdar olan Yavuz Selim Mukattam dağını başka bir tarafından gelince satın aldığı topları savaşta kullanamadı. İki gün süren Ridâniye Savaşını Osmanlılar kesin olarak kazandılar. Savaş meydanından kaçıp Kahire'de mücadelesini sürdüren Tomanbay sonunda yakalanıp, Bâbüzzüveyle'de asılarak idam edildi. 1517 yılında Memlükler Devleti tarihe karıştı ve hâkimiyetindeki bölgeler Osmanlıların eline geçti.

C. Altın Orda Hanlığı (1241-1502)

Günümüz Avrupa Rusyası, Karadenizin kuzeyi, Gürcistan bölgelerinde 1241-1502 yılları arasında monarşiye dayalı hüküm süren Altın Orda Hanlığı, adını Moğolcada "çadır, otağ" manasına gelen Orda kelimesine dayalı olarak devletin kurucusu Batu Han'ın çadırının üst kısmının altın yaldızlı olması sebebiyle "Altın-Orda" olarak almıştır.

Cuci Han'ın oğlu ve Cengiz'in torunlarından olan Batu Han, Cengiz Han'ın 1227'deki vefatının ardından başlatılan batı seferlerine katılmış ve Macaristan, Avusturya ve Dalmaçya'ya kadar olan bölgeleri yağmalayıp, Orta ve Kuzey Asya steplerindeki Rus knezliklerini itaat altına alarak 1241 senesinde Doğu Avrupa ile Batı Sibirya arasıda

önemli ticaret merkezi haline getirdiği Orda'da bağımsızlığını ilan etmiştir.

Batu Han'ın vefatından sonra Han olan Berke Han zamanında İslamiyet tümüden devlete hakim oldu. Berke Han, içteki gaileleri kısa zamanda bastırdığı gibi İlhanlılara karşı da başarılı seferlere girişti. Fakat İlhanlı Hakanı Abaka Han ile 1266 senesinde yaptığı savaşta mağlup oldu ve dönüş yolunda vefat etti. Mengü Timur (1266-1280) zamanında devlet istikrarını yeniden kazanmışsa da Tuda Mengü Han (1280-1287) devrinde karışıklıklar baş gösterdi ve ilk fetret devri başladı. Özbek Han (1342-1357) ve Canıbeg Han (1342-1357) zamanında devlet tekrar bütünlüğünü sağladı. Fakat bu iki Han'ın ardından prensler arasındaki mücadeleler, beylerin merkezî otorite ile muhalefetlerinden dolayı devlet zayıflamaya ve Litvanya Dukalığı, Tatar beyleri isyanlara girişmeye başladılar. Bu arada Rus knezlikleri de ilk defa Altın Orda kuvvetlerine karşı başarıyla mücadelelere giriştiler.

Batıdaki bu gelişmelerin yanı sıra doğuda beliren ve önemli bir güç olan Timur Devleti, Altın Orda ile Azerbaycan meselesi yüzünden mücadeleye girişti. Timur'un 1391'de Kondurca ve 1395'te Terek zaferi ile Altın Orda Hanlığı hızla çöküşe geçti. Toktamış Han'dan (1379-1396) sonra gelen idareciler ülkeye tam anlamıyla hakim olamamaları, nüfuz mücadeleleri, taht kavgaları, Rus knezliklerinin Lehler ile birlik olarak devamlı surette merkezi rahatsız etmelerinden dolayı 1502'de Ahmed Han'ın ölümünün ardından tarih sahnesinden silindi.

Altın Orda Hanlığı X. yüzyıldan itibaren hakim olduğu topraklarda İslamiyet'i yaymaya ve bölgelerin iktisâdî, idârî, dînî, kültürel ve sosyal dokusunda Türk-İslam sentezini oluşturmaya gayret göstermişlerdir. Alimleri ve şairleri saraylarında ağırlayan Hanlar döneminde er-Râzî, Saadeddin et-Teftâzânî gibi meşhur İslam alimleri Altın Orda'nın başkenti Saray şehrinde ikamet etmişlerdir.

İdari teşkilatılarını eski Türk idare sistemine göre dizayn eden Altın Orda Hanlığı, zamanla yerleşik hayatın ilerlemesine bağlı olarak sistemlerinde çeşitli düzenlemelere gitmişlerdir. Devletin önemli meseleleri için Kurultay adı verilen meclisler kurulmuştur. Bu meclislere bölgelerin emirleri, Hanların hatunları katılır ve serbestçe konuşma ve tartışma imkanı bulurlardı. Altın Orda Hanlığı'nın getirdiği idari ve kültürel sistemler yıkılışında sonra yerine kurulan Kırım, Kazan, Nogay, Astrahan ve Sibir Hanlıkları tarafından da takip edilmiştir.

D. Timurlular (1405-1507)

Timur, Çağataylıların arasından göç eden Türkleşmiş Moğolların Barlas boyundan gelmiştir. Timur ailesi kendilerini Cengiz'in soyuna dayandırmaya çalışmış olsa da Timur'un kendisini bu soya nispet ettiğini gösteren ifadelere yer vermediği kaynaklarda zikredilmiştir. Timur, Türk unvanlarından "Han" yerine Arap unvanlarından "Emîr" ifadesini kullanmıştır. Kendisi, "Güregen" ve "Lenk" lakaplarıyla anılmıştır. Güregen (Kralın kayınbiraderi) lakabı, Cengiz'in prenseslerinden biriyle evlenmesinden dolayı, Lenk lakabı ise bir ayağının aksak olmasından dolayı verilmiştir.

Timur'un kurduğu devlet, Gurkânî ve/veya Timûriyân adlarıyla anılmıştır. Devletin başkenti Semerkand'dır. Sınırı ise Anadolu'nun doğusundan başlayıp, Hint kıtasının kuzeybatı kesimlerine kadar ulaşmıştır. 1370-1405 yılları arasında Orta, Batı ve Doğu Asya'da çeşitli seferlere çıkan Timur, bölgede hakimiyetini güçlendirirken Altın Orda Han'ı Toktamış üzerine yaptığı seferler sonucunda bu devletin zayıflamasında ve Rus knezliklerinin güçlenmesinde de rol sahibi olmuştur.

Timur'un Türkistan'a hâkimiyeti Özbek, Kazak ve Türkmenlerin günümüze kadar ulaşacak olan tarihlerinin de dönüm noktasını teşkil etmektedir. 1398-1399'da Hindistan Delhi Sultanlığı'na düzenlediği sefer ile bölgedeki siyasî ve kültürel yapının değişmesinde rol oynamıştır. 1401'e kadar yapılan dört seferler ile de Irak ve Güney Anadolu'yu, 1401-1402'de ise Suriye'yi fethetmiştir. Batı'da yükselen bir güce yani Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid'e karşı giriştiği 1399-1402 seferinde Sivas, Ankara, Bursa ve çevresini yağmalamıştır. 1402'de meydana gelen Ankara Savaşı'nda, Sultan Yıldırım'ı mağlup ederek Osmanlı Hanedanlığında on yıl sürecek olan fetret devrinin başlamasına neden olmuştur. Aynı zamanda bölgede I. Bayezid tarafından sindirilen beylikleri, kendine bağlı kalmak üzere, yeniden ihya etmiştir.

Timur, 1405 yılındaki Çin seferinden önce eski Türk adetlerine bağlı kalarak devletin topraklarını oğulları arasında paylaştırmıştır. Buna göre; torunu Muhammed başkent Semerkand'da tahta çıkarken, diğer torunları Pîr Muhammed ile İskender İran'da, üçüncü oğlu Miranşah Bağdat ve Azerbaycan'da, en küçük oğlu Şahruh ise Horasan'da yerleşmişlerdir. Bundan sonra parçalanmış olan devlet yavaş yavaş yıkılmaya yüz tutmuştur. Timur hanedanlığının son hükümdarı Hüseyn-i Baykara'nın 1507'de Herat'ı kaybetmesiyle Timurlular tarihe karışmışlardır.

E. Safeviler (1501-1722)

Anadolu'da 15. yüzyıl boyunca Osmanlı ilerlemesi devam etmiş Türkmenler de kontrol altına alınmıştı. Kuruluş döneminde heterodoks zümrelere daha müsamahakar davranan Osmanlı Devleti, bu sıralarda kontrol etmekte zorlandığı göçebe Türkmen boylarını yasadışı ilan ederek baskı altına almıştı. İşte bu ortamda Erdebil Safeviye şeyhi İsmail, Azerbaycan'dan Anadolu içlerine kadar yayılmış bulunan küskün Oğuz-Türkmen boy ve oymaklarını ruhanî otoritesiyle birleştirerek 1501'de zamanın en güçlü Sünnî Türkmen federasyonu olarak bilinen Elvend Mirza liderliğindeki Akkoyunlular'dan Tebriz'i ele geçirdi. Bundan sonra İran coğrafyası üzerindeki hakimiyetini Sünnî Osmanlılara karşı Şiî İran anlayışıyla hareket ederek, hem taraftar topladı hem de meşruiyet zeminini güçlendirmeye çalıştı. İran'ın bugünkü kabataslak sınırları ilk olarak Safeviler (1501-1722) çizmişlerdi. Safeviler'in kuruluşu İran coğrafyasında asrılar sonra istikrar ve birlik anlayışının gelişimi açısından bir ilk teşkil etmektedir. Safeviler Türklerin boy ve kabilelerinin kurmuş olduğu bir devletti. Safeviler'in Şii kimlikleri Sünnî Osmanlıya ve Osmanlı devletinin Sünnî grupları muhafaza eden dînî görüntü ve yapısına karşı bir tepkisi olmakla beraber, Osmanlı devletinin varlığına karşın kendi varlık ve otoritesini meşrulaştırma gayretini ihtiva etmekte idi. İkinci olarak da Safeviler'in Safeviye tarikatından doğan hareketleri Şah İsmail'e gelene kadar, İran coğrafyasının Şii temayüllerinin gittikçe artmasına sebep olmuştur.

Bir taraftan Akkyoyunlu devletinin kalıntılarını temizleyen Şah İsmail diğer taraftan da Osmanlılar ile mücadelelerine devam etmiştir. Doğuda 1503'te Hemedan, 1504'te Şiraz ve Kirman, 1507'de Şiîlerin kutsal mekanları Necef ve Kerbela, 1508'de Van, 1509'da Bağdat, 1510'da Özbek Şeybani Hanlığının kurucusu Muhammed Şeybani Han'ı hezimete uğrattığı bir savaş neticesinde Horasan ve Herat şehirlerini ele geçirmiştir. Batı'da ise uzun zamandır Şah İsmail'in faaliyetlerini yakından izleyen ve onun 1511'de Anadolu'da çıkarttığı Şah Kulu ayaklanmasıyla ne kadar etkili olabileceğini gören Yavuz Sultan Selim, 1514'te Safevileri ezmek maksadıyla Doğu Anadolu ve Azerbaycan seferine çıkmıştır. Çaldıran Ovası'nda yapılan savaş, Osmanlı kuvvetlerinin ezici mağlubiyeti ile İran Safevileri için bir dönüm noktası da teşkil etmiştir. Zira Safeviler, bu savaşta aldıkları ağır mağlubiyet sonrası ordu modernizasyonunda Osmanlıları örnek almaya başlamışlardır. Ayrıca bu savaşın hezimetini unutamayan Safeviler, Osmanlı kuvvetlerine karşı bir daha meydan savaşına girişmemişlerdir. Fakat Osmanlılarda bu zaferden istedikleri neticeyi alamamışlardır. Öncelikle karşı tarafın da Müslüman olması askerlerin kaçanları da takip

etmeye teşviki noktasında sıkıntılar yaratmıştır. İkinci olarak bölgenin sarp ve engebeli yapısıyla birlikte savaştan alınacak ganimet miktarının azlığı ve bu zahmet karşısında askerin direnci, Osmanlıların İran coğrafyasına tamamıyla hakim olmasını daima engellemiştir.

Osmanlıların klasik dönemdeki ikinci seferi ise İran'ın Anadolu'yu siyasi ve dini yönden rahatsız etmesi üzerine Irak-ı Acem ve Arap, yani 1534 Irakeyn seferidir. Bu seferlerle Irak toprakları alınarak Basra körfezine ulaşılmıştır. 1553'te yapılan üçüncü sefer ile Tebriz, Nahcivan, Van ve Erzincan fethedilerek İran Şahı Tahmasb Osmanlı ile anlaşmak zorunda kalmıştır (Amasya antlaşması-1555).

Safevilerin şüphesiz en ihtişamlı hükümdarı I. Şah Abbas olmuştur (1587-1629). Ordusunu modernize etmekle işe girişen Şah Abbas, ülkede alevî ulemasının nüfuzunu kırarak merkezî otoritesini güçlendirmeyi de başardığı gibi Basra körfezine kadar olan bölgeyi hakimiyeti altına alarak ticaret hacmini de genişletmiştir. Güçlenen otorite ve ordusunun ardından önce Özbekleri sindirmiş, ardından da Osmanlılardan Trans Kafkasya, Irak-ı Acem ve Bağdat'ı almıştır. Şah Abbas döneminde Osmanlılarla 17 yıl süren üç farklı tarihlerde gerçekleşen mücadeleler Osmanlılar açısından olduğu kadar Safeviler açısından da yıpratıcı olmuştur. Nitekim son mücadele (1623-1639) bugünkü Türk-İran sınırının da aşağı yukarı çizilmesinde etkili olan Kasr-ı Şirin (1639) antlaşmasıyla ancak sona erebilmiştir. Bundan sonraki Osmanlı-Safevi siyasi münasebetlerinde mücadeleler devam etmiş olsa da sınırlar aşağı yukarı aynı kalmıştır.

1722'de Mir Veys'in oğlu Mahmud'un komuta ettiği bir Afgan ordusu doğudan İran'a girmesi ve başkent İsfahan'ı kuşatıp yağmalaması ve kendisini İran şahı ilan etmesinin ardından Safevilerin siyasi hakimiyetleri sona ermiştir. 1736-1747 yılları arasında Nâdir Şah bölgede Şiî Afşar hanedanlığını kurmuş; fakat uzun ömürlü bir devlet inşa edememiştir. 1751'de Muhammed Kerîm Han tarafından İran coğrafyasında hakim olan Zendler'in hükümetleri ise sözde hakimiyetleriyle ancak 1794'e kadar devam edebilmiştir. Safevilerin 1722'deki yıkılışlarının ardından 1779 yılına kadar geçen ara mücadeleler dönemi 1779'da yerini Kaçar rejiminin hâkimiyetine bırakmıştır. Kaçarlar da Türk'tür. 19. yy. boyunca İran'da hakim olan bu güç, İran'daki Şiiliğin yerleşmesine ve ulemanın daha da güçlenmesine engel olmamıştır. Kaçarlar dönemi için zaten merkezi bir otoriteden bahsetmek mümkün değildir. Çünkü Kaçarlar, gücünü kabile, aşiret ve boylardan almakta idi.

F. Kaçarlar (1779-1925)

İran coğrafyasında Kaçar boylarının desteğiyle kurulan bu devlet, bazı alevi grupları da meydana getiren topluluğun önderidir. Ağa Muhammed'in 1794'te Zendleri mağlup etmesi, Afşarların İran coğrafyasından sürülmesi, Tahran'ın başkent yapılması (1786) ile uluslararası siyasette etkin olmaya başlayan Kaçarlar, modern İran'ın da kurucusu sayılırlar.

Feth Ali Şah devrinde Avrupalı güçlerle düzenli diplomatik ilişkiler başlamış, Rus kuvvetlerinin artan baskısından dolayı da orduda modernize hareketine önem verilmiştir. Fakat Rusların 1828'deki Türkmençay antlaşmasını imzalamaya mecbur kalmışlardır. Bu da İran'ın ekonomik ve siyasi yönden kısmî Rus tahakkümüne girmesine sebep olmuştur.

Bugünkü fasit daire Kaçarlar rejimi ile ortaya çıkmıştır. Kaçarlar, otoriteyi bir fetret ve kargaşa döneminin ardından ele geçirdiler. Fakat rejim hiçbir zaman tam anlamı ile kuvvet bulamadı. Kaçarlar'ın askeri kanadını Türkmen muhafız güçleri ve Gürcü köleler oluşturmakta idi. Merkezi idare etkin bir vergi sistemini de oturtamamıştı. İdareleri altındaki bölgeler kabile reislerinin güç ve rekabet merkezleri idi. İran coğrafyasındaki bu idari boşluk zaman içerisinde Şii ulemanın güçlenmesini sağladı. Şiiler imamın yokluğunda kendilerine hükmeden güçlerin gayr-i meşru bir otorite olduğuna inanıyorlardı. Bu durum ulemanın devlet yönetimine karşın etkin bir muhalefet yürütmesinde de etkili olmakta idi. Kaçarlar'ın devlet yönetiminde var olan zaafları şunlardı:

1. Şiilerin politik teorileri
2. Ulemanın tavrı
3. Aşiretlerin güç dengeleri
4. Batılılaşma ve modernizasyon temayüllerinin başıbozukluğu
5. Yönetimin meşruiyet zemininde hareket edemeyişi.

Tüm bu olumsuzluklara rağmen Kaçarlar, teknolojik üstünlüğe sahip olan Pehlevî yönetiminden daha uzun bir süre İran coğrafyasını kontrol etmişlerdir.

Bu olumsuzlukların yanında ekonomik savurganlık, aşırı dış borçlanma, İran coğrafyası üzerinde devam eden dış meşeli mücadeleler, I. Dünya savaşının ağır yaraları sonunda Kaçarların otoritesinin zayıflamasına ve Rıza Pehlevî'nin 1925'teki askerî darbesiyle yıkılmasına sebep olmuştur.

Sonuç

Türklerin İslam dinini kabul etmelerinin ardından, geldikleri bölgelerde kendi devletlerini ve otoritelerini kuran Türk-İslam devletleri, bir taraftan İslam'ın yayılması için gayret ederken bir taraftan da Türk-İslam sentezinde medeniyet ve kültür öğelerinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu amaçla kurulan Eyyûbîler (1171-1462), Memlûkîler (1250-1517), Orta Asya ve Rus stelerindeki Altın-Orda Hanlığı (1241-1502), Timurlular (1405-1507), itikâdî açıdan Şiî mezhebini benimsemiş olan Safevîler (1501-1722) ve Kaçarlar (1779-1925) hakim oldukları bölgeleri uzun yıllar korumaya ve İslâmî öğeleri yerleştimeye çalışmışlardır.

KAYNAKÇA

- Abbâdî, Ahmed Muhtar, *Fi't-Târîhi'l-Eyyûbî ve Memlûkî,* Beyrut 1995.
- Ali, Ali es-seyyid, *el-Kuds fî Asri'l-Memlûkî,* kahire 1986.
- Aseli, Bessam, *Selahaddin Eyyûbî,* Beyrut 1986.
- Ayaz, Fatih Yahya, *Memlükler Döneminde Vezirlik (1250-1517)*, İstanbul 2009.
- Beyyumi, Ali, *Kuruluş Devrinde Eyyûbîler (Selahaddin Eyyûbî Devleti),* trc. Abulhadi Timurtaş, İstanbul 2005.
- Eravcı, Mustafa, "Safevi Hanedanı", *Türkler,* ed. Hasan Celal Güzel vdg., C. VI, Ankara 2002, s. 882-892.
- İbn Batûta, *Seyâhatnâme,* trc. Mehmed Şerif, İstanbul 1133.
- Kafalı, Mustafa, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluşu ve Yükselişi Devreleri,* İstanbul 1976.
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612),* İstanbul 1993.
- Lapidus, İra. M., *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası,* trc. İ. Safa Üstün, İstanbul 1996.
- Mekin, Amid, *Ahbâru'l-Eyyûbiyyîn,* Kahire ty.
- Muhammedoğlu, Aliyev Salih, "İran/Safevilerden Günümüze Kadar", *DİA,* C. XXII, İstanbul 2000, s. 400-409.
- Roemer, Hans, "Timurlular", *İA,* C. XII/I, İstanbul 1979, s. 346-370.
- Saray, Mehmet, "Altın Orda Hanlığı", *DİA,* C. II, İstanbul 1989, s. 538-540.
- Şeşen, Ramazan, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyübiler - Memluklar (1193-1260),* İstanbul 2007.
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin, *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı: XIV. yüzyıl Mısır Tarihine Tarihine Dair Araştırmalar,* İstanbul 1961.
- Yiğit, İsmail, "Memlükler", *DİA,* C. XXIX, s. 94-95.
- _____, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi: Memlukler (648-923/1250-1517),* İstanbul 1991.

ÜNİTE-XI

HİNDİSTAN BÖLGESİNDE KURULAN TÜRK-İSLAM DEVLETLERİ

Özet

Hint coğrafyası, güneyinde Hint Okyanusu, batısında Umman Denizi ve doğusunda Bengal Körfezi'nin bulunan ve deniz kıyısı 7.517 kilometre uzunluktan olan, batısında Pakistan, kuzeydoğusunda Çin Halk Cumhuriyeti, Nepal ve Butan ve doğusunda Bangladeş ve Myanmar ülkeleri ile çevrili olan bölge olup, Sri Lanka, Maldivler ve Endonezya'ya çok yakındır. Hindistan coğrafyası çok kültürlü ve dinli bir bölgedir. Müslümanlar daha ilk zamanlardan itibaren bu coğrafya ile ekonomik ve siyasi münasebetlerde bulunmaya başlamışlardır. Günümüze kadar gelen çeşitli ilmî, dinî, mimarî ve ekonomik faaliyetler ve yapılarıyla bu coğrafyanın gelişmesinde özellikle Müslüman Türk toplulukları büyük rol oynamışlardır. Bu amaçla da bu ünitenin başlığı altında İslamiyet'in Hindistan coğrafyasında yayılış süreci, Hindistan ve civarında kurulan çeşitli Türk-İslam hanedanlıkları ve bunların teşkil ettiği kültürel unsurlar üzerinde durulmaktadır.

A. İslâmiyet'in Hindistan'da Yayılışı

İslamiyetin büyük bir hızla yayılmaya başladığı Hz. Ömer döneminde doğuya yapılan seferlerle Hindistan'ın batısını oluşturan Sind bölgesine kadar ulaştı. Bu ilk seferlerin ardından daha kalıcı fetihler dönemi başladı ve 685 yılında Afganistan'ın başkenti Kabil alındı. Haccâc dönemine tesadüf eden 713 yılında Muhammed b. Kasım es-Sakâfî, Sind bölgesinin tamamını ele geçirdi.

Ülkenin kuzeybatısından yapılan bütün bu seferler geçici oldular ve Hindistan'da idarî bir yerleşimi beraberinde getirmediler; ama halkın İslamlaşması yönünden bir başlangıç oldu. Ayrıca Arap denizcileri Hindistan'ın Uman Denizi sahillerindeki şehirlerle ticari münasebetler kurmuşlar ve onlar da kendi imkânlarıyla daha hicrî 1. asırda İslâm'ın yayılmasında önemli katkıda bulunmuşlardı.

Hindistan'a İslam'ı idarî bir güç olarak yerleştiren hiç şüphesiz Gazneliler'in kurucusu Sultan Mahmud (ö.1032) oldu. 997'de Afganistan'ın Gazne şehrini payitaht merkezi yapan Sultan Mahmud 1001-1026 yılları arasında Hindistan'a toplam 17 sefer düzenledi. Seferlerinin ilkini 15.000 askerle Pencap'a, sonuncusunu ise Gucerat'a yaptı. 1008 yılında bütün Hint rajaları Sultan Mahmud'a karşı birleştilerse de yaptıkları savaşta yenildiler. 12. yüzyılın sonunda Gazneli hanedanına son veren Gûrîler'in kurucusu Afganlı Muîzüddin Muhammed Hindistan'ın Ganj vadisini ve Bangladeş'i ele geçirerek bölgede İslam'ın yayılmasını devam ettirdi.

Kısa zamanda Gazne, Multan, Sind, Lahor ve Delhi gibi önemli yerler onun hâkimiyetine geçti. 1198 yılında 120.000 askerden oluşan ordusuyla 300.000 kişilik Hint ordusunu yendi. Delhi'yi ele geçiren ilk Müslüman devlet adamı oldu ve buraya Hindistan Türk hanedanlarının ilki olan Memlûk hanedanın kurucusu Kutbeddin Aybek isimli komutanını vali tayin etti. Diğer komutanı Muhammed İbn Bahtiyar'ı ise Ganj vadisine gönderdi ve burayı ele geçirdi. Ardından Bihar eyaletine geçerek buradaki Budizm geleneğine yok edici darbeyi vurdu. Bengal'i ise herhangi bir direnişle karşılaşmadan elde etti. 1206 yılında Muhammed Gûrî, Lahor'u ele geçirdikten sonra Gazne'ye dönerken bir İsmâilî tarafından öldürüldü. Erkek çocuğu olmadığı için Türk soylu askerlerine evladı gibi davranıyor ve onları önemli görevlere tayin ediyordu. Bunlardan birisi de Delhi'ye vali tayin ettiği Kutbeddin Aybek idi ve Muhammed Gûrî'nin vefatı üzerine kendi bağımsızlığını ilan etti.

B. Hindistan Türk Sultanlıkları

Gazneli Mahmud ve Muhammed Gûri zamanında Orta Asya'dan getirilen Türk askerleri zamanla Hindistan'ı kendilerine vatan edindiler ve burada asırlarca sürecek olan hanedanlar kurdular. 13. yüzyılın başından 19. yüzyılın sonuna kadar Hindistan'da çok sayıda İslam devleti kuruldu. Bunların ilki Delhi Sultanlığı olup sırasıyla buraya hâkim olan beş hanedanın idaresinde kaldı. Birincisi Memlûk hanedanı olup kurucusu Kutbeddin Aybek idi ve onun kurduğu devlet 1206-1290 yılları arasında hüküm sürdü.

Bangladeş ve Hindistan'ın orta bölgeleri bu dönemde Delhi'ye bağlandı. Kendisinden sonra bu hanedanın diğer iki önemli sultanı 1211-1236 yılları arasında tahtta oturan Şemsüddin İltutmuş ve 1266-1287 yılları arasında hüküm süren Balbân idi.

Delhi'de kurulan bir diğer önemli hanedanlık ise 1175 ve 1192 yılları arasında Gurlu Muhammed önderliğinde Uç, Multan, Peşaver, Lahor ve Delhi gibi merkezlerin ele geçirilmesiyle teşekkül eden Gurlu Hanedanlığı'dır. 1206'da Gurluların ordusunda yer alan Türk bir general olan, Delhi'yi fethetmiş Kutbettin Aybek bağımsızlığını ilân ederek bu hanedanlığın ilk basamağını da teşkil etmiştir. Gurlulara ait yazılı kaynakların birçoğu günümüze dek ulaşamamış olsa da sanat ve edebiyatta oldukça ileri gittikleri tahmin edilmektedir. Horasan'da gördükleri mimarîye ait tarzları hakimiyet kurdukları Hindistan topraklarına uyarlamışlardır.

Delhi'de kurulan üçüncü hanedan ise Celâlüddin Fîrûz'un kurduğu Halacîler olup 1290-1320 yılları arasında 40 yıl Delhi Sultanlığı'nı idare etti. Halacîler, uzun yıllar önce Afganistan'a yerleşmiş bir kabileden gelen Türk kökenli bir topluluk olup, diğer unsurlarıyla melezleşmişlerdir. Halacîlerin üç hükümdarı da güneydeki Hindu topraklarını ele geçirmeye çalışmıştır.

İlk Halaci hükümdarı Firuz Şah, bir grup soylunun desteğiyle son Kölemen hükümdarı Keyûmers'i devirerek başa geçmiştir. Afgan olduğu gerekçesiyle halk arasında sevilmediği için, uzun süre başkente girmeye cesaret edememiş ve Hindu egemenliğindeki Dekkan'a bir sefer düzenleyerek Elliçpur'u ve hazinesini ele geçiren damadı Cuna Han tarafından öldürülmüştür. Bundan sonra Cuna Han, Aleaddin adıyla 20 yıl boyunca otoritesini tesis etmeye çalışmıştır.

Dördüncü Türk Sultanlığı ise 1320'de Celâlüddin Tuğluk tarafından kurulan ve 1412 yılına kadar devam eden Tuğlûk Hanedanlığı'dır. Ayrıca bu döneme tesadüf eden 1350 yılında İbn Battûta da Hindistan'ı ziyaret etmiştir.

1356 yılında Bağdat'taki Abbasi halifesi Hindistan'ın hâkimi olarak Fîrûz Şah Tuğluk'u tanıdı. Güneyde ise Delhi sultanlığına muhalif olan Afgan asıllı Alâeddin Behmân tarafından Behmâniler devleti kuruldu. 1470 yılında Vijayanagara Hindu krallığını yıkarak merkezleri Goa'yı aldılar. Bu devlet 1518'de beş ayrı idareye ayrıldı ve bunlara Dekan Sultanlıkları adı verildi.

1414-1451 yılları arasında Hızır Han Seyyîd'in kurduğu Seyyîdler hanedanı ve son olarak da yine Afgan asıllı Behlûl Lûdî'nin kurduğu Lûdîler hanedanı 1451-1526 yılları arasında bölgeye hakim oldu. Bu döneme tesadüf eden 1486 yılında Keşmir bölgesi de Müslümanlar'ın idaresine girdi.

Delhi'de kurulan bu hanedanlıklar döneminde Hindistan'ın güneyindeki Vijayanaraga isimli Hindu krallığı hariç ülkenin tamamı Müslüman tarafından ele geçirilerek idare edildi. Dekkan, Gucerat, Malva ve Bengal'de kurulan müstakil idareler hariç bugün Pakistan toprakları da dahil olmak üzere hepsi Delhi sultanlığının kontrolündeydi. Bağdat merkezli Abbasî halifeliğine manevî bağlılıkları dışında irtibatları yoktu. Hindistan yerlilerinden İslamiyet'i kabul etmeyen diğer din sahiplerine cizye vermeleri karşılığında inançlarını serbest yaşama hakkı verildi. 1221 yılında Cengiz Han'ın Delhi ve çevresini istilasına karşı korudular; ama 1398 yılında Timurlenk'in bu şehri yağmalamasını engelleyemediler.

Kâbil'i kendisine payitaht yapan ve Çağatay Türklerinden olan Babür Şah'ın kurduğu Babürlüler devleti 1526 yılında son Delhi Sultanı İbrahim Lûdî'nin ordusunu yenerek Hindistan'ın yeni hâkimi oldu. Babür Şah İslam dinine sadakatle bağlılığı kadar Türk kimliğinin yaşatılmasına da öncelik verdi. Bu devlete Mongol veya Moğol denmesi Babür Şah'ın anne tarafından Cengiz soyundan gelmesiyle alakalıdır. Babür'den sonra Hindistan'da hüküm süren sultanlar içinde iki asır Babürlü devletini idare eden Hümâyun (1530-1556), Celâleddin Ekber Şah (1556-1605), Nureddin Cihangir (1605-1627, I. Şah Cihan (1628-1657) ve Nâsırüddin Muhammed Şâh (1719-1748) gibi hükümdarlar öne çıkan isimler olmuşlardır.

Özelikle Ekber Şah kendisinden önce Müslüman olmayanlardan alınan cizyeyi kaldırması ve bir Hindu prensesle evlenmesiyle dikkatleri üzerine çekti. Kurân-ı Kerim, İncil ve Hindu metinlerini Din-i İlahî adıyla birleştirmeye teşebbüs etti. Kendisinden önce mahalli sultanlıkların eline geçen yerlerden Melva (1560), Gucerat (1572), Bengal (1576), Kabil (1581), Keşmir (1586), Bijapur (1589), Sind (1591), Orissa (1592), Kandehar ve Belûcistan (1595) ve son olarak Ahmedinagar'ı (1599) yeniden Delhi'ye bağladı. 1707 yılında Babürlüler devleti her ne kadar parçalanmaya başlamışsa da 150 yıl daha varlığını muhafaza etti. 29 Eylül 1719'da hükümdarlığa geçen Nâsrıüddin Muhammed ile yeniden toparlanan Bâbürlüler, Türkmen Reisi Nâdir Şah'ın 1738'de Kâbil'i ve 1739'da da Delhî'yi işgal edip yağmalamalarına engel olamamışlardır. Bu tarihten sonra da Türkmenler ile mücadele devam etmişse de tam bir netice alınamadığı gibi 1748'de Nâsırüddin Muhammed'in oğlu Ahmed Şâh Dürrânî'nin başında bulunduğu ordusu Abdalîler tarafından hezimete uğratılmış ve Ahmed Şâh bu savaşta ölmüştür. Nâsırüddin'in ölümünden sonra ise Bâbürlüler hızla çöküşe girmişlerdir. II Bahadır Şâh döneminde artan İngiliz baskısı ve 1858'de Şâh'ın Birmanya'ya Rangun'a sürgün edilmesiyle Bâbürler tarihe karışmışlardır.

Osmanlı Devleti ile Babürlüler döneminde sağlanan dostane ilişkiler giderek gelişti ve özellikle İstanbul'dan Hindistan'a giden mimarlar bu ülkede büyük sanat eserlerinin inşasında görev aldılar. Hintli Müslümanlar Osmanlı halifesine bağlılıklarını 20. yüzyıla kadar devam ettirdiler. Özellikle Osmanlı Devleti'nin uluslararası ilişkilerine daima en büyük desteği verdiler. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'na büyük oranda maddi katkıda bulundular. Hatta İngilizlerin buradan Hint Okyanusu'ndaki Moritus adası ve Güney Afrika başta olmak üzere diğer sömürgelerine götürdükleri Hint asıllı

Müslümanlar da güçleri nispetinde yardımda bulundular. Buna karşılık Osmanlı Devleti de onların İngiliz sömürgeciliğinden fazla zarar görmemesi için büyük gayret göstermiştir. Bâbürlülerin kültürel ve ilmî hayata da önemli katkıları olmuştur.

C. Hindistan'da Türk-İslam Hâkimiyeti ve Batıyla Münasebetler

Hint medeniyeti dünyanın en eski medeniyetlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Geçmişte büyük ticaret yollarının kavşağı konumundaydı. M.Ö. dokuzuncu yüzyıla kadar uzanan bir tarihî geçmişe sahiptir. Ancak Hindistan'ın en iyi bilinen tarihi M.Ö. 1000'li yıllarda ülkenin önemli kısımlarını fetheden Müslümanların dönemine rastlamaktadır. Özellikle Orta Asya'dan gelen Türklerin kurdukları ve Gazneliler ile başlayıp Gûrlular ve Delhi Sultanlığı ile devam eden İslâmî dönem Babürlüler ile doruğa ulaşmıştır. Bu dönemde en etkili ikinci unsur Türklerle müşterek hareket eden Afganlılar oldu.

1001 yılından 1858 yılına kadar yaklaşık dokuz asır Hindistan'a hükmeden Müslümanlar bu geniş topraklarda İslâm medeniyetinin önemli örneklerini bıraktılar. Bu dönemde Vijayanâgara gibi Hindu inancına sahip ve belli bir dönem hâkimiyetini devam ettirebilen küçük bir krallık dışında bugünkü Pakistan, Afganistan, Nepal ve Bangladeş isimli ülkeler de dahil tamamı Delhi merkezli Hindistan Türk hanedan devletlerinin idaresinde kaldı.

Tarih boyunca son derece göz kamaştıran bir medeniyete sahip olan Hindistan'a gelen ilk Avrupalılar seyyahlar oldu. 16. yüzyılın başında Afrika'nın güneyindeki Ümitburnu'nu donanmalarıyla dolaşmaya başlayan Avrupalı devletlerden Portekizler, Hollandalılar, Fransızlar ve İngilizliler bu bölgeye akın etmeye başladılar. Kısa zamanda Hindistan'ın sahil şeridinde birbirlerine rakip ticarî koloniler oluşturdular. Ülkede yaşanan iç kargaşaları fırsat bilerek içlerinden kendilerine müttefikler edindiler ve 17 ve 18. yüzyıllarda Hindistan'ı yakından tanıdılar. Özellikle Portekizliler, ülkenin batısındaki Goa limanına daha 16. yüzyılda demir attırdığı donanması sayesinde Uman denizi ve Hint Okyanusu çevresinde yer alan ülkeleri sömürgeleştirmeye başladı.

Her ne kadar Mısır'daki Memluklular bu gelişme karşısında Osmanlılardan aldıkları destekle Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda onların karşısına çıkarak mücadele ettilerse de başarılı olamadılar. 1517 yılında Mısır'ı Memluklulardan alan Osmanlı Devleti derhal onlardan devraldığı donanmayı güçlendirerek Hin Okyanusu'nda Portekizlilerin

karşısına çıktı. Memluklularla başlayan Hindistan ile münasebetler yeni dönemde daha da gelişti ve karşılıklı işbirliğine dönüştü.

Portekizliler Osmanlılar yüzünden bölgede tek güç olma özelliğini kaybettiler. Bunların zafiyetinden istifade eden diğer Avrupalı sömürgeci devletlerden İngiltere ve Fransa ile birlikte Hollanda da bu bölgeye göz diktiyse de bu koskoca ülke ve çevresi İngiltere'nin sömürgesi oldu. İngilizler 1612 yılında ilk ticaret tezgâhlarını Gucerat eyaletindeki Surat'ta kurdular. 17. yüzyıl içinde Doğu Hindistan İngiliz Şirketi (East India Compagny) Bombay, Medras, Kalküta gibi şehirlerde de mahalli idarecilerin himayesinde yeni ticaret tezgâhlarına sahip oldular.

Yine 1835 yılında bu ülke çocuklarına eğitim verme amacıyla okullar açtılar. Bu arada bölgede başka Avrupalı rakip istemedikleri için Hollandalıların daha önce ele geçirdikleri yerleri 1845 yılında onlardan satın aldılar. 1850'li yıllara gelince bu imtiyazlarını ülkeyi sömürgeleştirecek girişimlere çevirdiler. 1858 yılında ise Hindistan'ı sömürgeleri ilan ettiler. Ancak Hindistan halkının çoğunluğunu oluşturan Hindular da ülkenin dokuz asır idaresinde bulunduran Müslümanlar gibi İngiliz sömürgeciliğini hiçbir zaman benimsemediler ve toplam 90 yıl süren bu dönem bağımsızlık hareketlerinin mücadelesiyle geçti. Bu hareketlerin en önemlilerinden birisi 1906 yılında kurulan ve bugünkü Pakistan devletinin Hindistan ayrılarak müstakil devlete dönüşmesini sağlayan İslam Birliği'dir (All Muslim Leauge).

1920'li yıllarda Mahatma Gandi kurduğu Kongre Partisi ile İngiliz sömürgeciliğine karşı bağımsızlık mücadelesi iyice yükselişe geçti. İslam Birliği 1940 yılına kadar Hindu-Müslüman birlikteliğinden yana tavır sergilemişse de Hinduların üzerlerinde büyük bir güç oluşturacaklarından çekinerek Pakistan ve Bangladeş'i içine alan bağımsız bir İslam Devleti kurulmasını sağladı. Ancak Hindistan hemen her tarafında büyük bir Müslüman nüfus vardı ve bunların her iki devlete de gitmeleri mümkün değildi. Bunlar Hindistan Müslümanlarının üçte ikisi yeni devletlerin tebaası olarak ayrılsa da Hindularla birlikte varlıklarını sürdürmeden yana tavır koydular.

D. Kültür ve Medeniyet

M.Ö. 2700 yılında İndüs Vadisi'nde doğan Hint kültürü dünyanın en eski kültürlerinden birisidir. Aryan ırkının M.Ö. 1000'li yıllarda yerleştiği Ganj vadisi, ardından Bengal bölgesi aynı şekilde onların getirdiği kültürden etkilendi. Buda'nın M.Ö. 566'da,

Caynizm'in kurucusu Mahavira'nın 528'de Hindistan'da doğmaları bu ülkenin kültürel zenginliklerinden kabul edilmektedir. Pers imparatoru Birinci Daryüs'ün M.Ö. 518'de İndüs vadisine sefer düzenleyip üç yıl elinde tuttuğu dönemde ve Büyük İskender'in M.Ö. 327'de Pencap'a yaptığı seferlerle Avrupa ve Ortadoğu bölgesi kültürleri Hindistan'da önemli izler bıraktı. M.S. 50 yılında Hrıstiyanlığı yaymak üzere havarilerden Aziz Thomas'ın, 189 yılında ise İskenderiye piskoposu Pantaneus'un Hindistan'a geldikleri ama bu dini yaymayı başaramadıkları bilinmektedir. Farklı milletlerin yaşadığı Hindistan'da çok çeşitli kültürlerin izleri her yerde görülmektedir. Özellikle Babürlüler döneminde yüksek bir seviyeye ulaşan İslam sanatı ülkenin mimarî bakımdan zengin bir kültüre sahip olmasını sağlamıştır. Delhi Sultanlığı döneminde Kutbeddin Aybek'in 1193 yılında inşa ettirdiği Agra'daki Kuvvetül-İslam Camii ve Kutub Minar adıyla bilinen minaresi, Babürlüler döneminde ise Delhi Camii (1644-48), Agra Camii (1648), Hümâyûn Türbesi (1570), Agra'daki Ekber Şah'ın Türbesi (1614), dünya kültür mirasları arasında önemli bir yeri olan ve Şah Cihan'ın Mümtâz Mahal adıyla bilinen eşi Ercümend Banu adına Osmanlı mimarı Mehmed İsa Efendi'ye yaptırdığı Tac Mahal (1630-47), Evrengzîb'in Delhi'de yaptırdığı Muti Mescid (1659) ve Dekkan'da hüküm süren Tippu Sultan için inşa edilen Mümbâz Türbesi bunlardan sadece birkaç tanesidir. Müslümanlar Hindistan'ın her köşesini camilerle, saraylarla, kalelerle ve türbelerle süslemişlerdi.

Hindistan topraklarının İslamlaşmasında büyük rol oynayan Türk-İslam devletleri bölgedeki bu mimârî faaliyetlerinin yanı sıra eğitim alanında da önemli gelişmelere katkıda bulunmuşlardır. Hindistan'a yaklaşık dokuz asır hükmeden Müslümanlar İngiliz sömürgeciliği ile birlikte her ne kadar iktidarı ellerinden kaybetmişlerse de Endülüs'te olduğu gibi tamamen yok edilemediler. Pakistan ve Bangladeş'in ayrılmasından sonra da ülkenin kaderinde söz sahibi olmak için mücadele ettiler. Ne var ki bugün eğitimde, iktisâdî hayatta ve diğer alanlarda geçmişte olduğu kadar ağırlıklarını hissettirememektedirler.

Sonuç

Günümüz Hint coğrafyasına Müslümanların ilk fetih hareketleri Hz. Ömer devrinde başalyıp, Emevilerin en muktedir valisi Haccâc zamanında devam etmiş olsa da kalıcı fetihler Sultan Gazneli Mahmûd devrinden gerçekleşmiştir. O, gerçekleştirdiği on yedi sefer sonucunda Sind, Lahor, Delhi, mutlan gibi önemli mevkileri İslam nüfuzun altına almayı başarmıştır.

Hint coğrafyasıyla M.S. 12. Yüzyıldan itibaren bölgeyle yakından ilgilenmişlerdir. Bu amaçla Ganzeliler, Gurlular, Delhi Sultanlıkları ve Babürler bölgede hakimiyet kurmuşlardır. Osmanlılarında 16. yüzyıldan itibaren yakından ilgilendikleri bu bölge yavaş yavaş İngiliz hâkimiyetine girmi ve 1858 yılında kesin olarak İngiliz sömürgesi olmuştur. Fakat İngiliz sömürgesini kabullenemeyen Müslüman ve Hindular sürekli bağımsızlık hareketlerine girişmişlerdir. Bunlardan en başarılısı Mahatma Gandi'nin hareketi olmuştur.

Hindistan topraklarında hüküm sürmüş olan Türk-İslam devletleri bölgenin İslamlaşmasının yanında, mimarî, ekonomik, siyasi alanda da pek çok önemli girişimlerde bulunmuşlardır.

KAYNAKÇA

- *A Comprehensive History of India: Volume Five the Delhi Sultanat (A.D. 1206-1526),* ed. Mohammad Habib, Khaliq Ahmad Nizami, New Delhi 1982.
- Konukçu Enver, "Bâbür", *Dİ̇A,* C. IV, İstanbul 1991, s. 395-396.
- Konukçu, "Bâbürlüler", *Dİ̇A,* C. IV, İstanbul 1991, s. 400-404.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi,* İstanbul 1985.
- Köprülü, M. Fuad, "Bâbür", *İA,* C. II, İstanbul 1979, s. 180-187.
- Akün, Ömer Faruk, "Bâbür/Sanat ve Fikir Adamı", *Dİ̇A,* C. IV, İstanbul 1991, s. 396-400.
- Kortel, S. Haluk, *Delhi Sultanlarından Halaciler: Alaeddin Muhammed Şah Halacî Devri,* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.

ÜNİTE-XII

AFRİKA’DA İSLAMİYETİN YAYILIŞI VE TÜRKLER

Özet

Bu ünitede İslamiyetin Afrika'daki fetihler yoluyla yayılmas süreci, fetihlerdeki başlıca etmenler ele alınarak, ilk dönemlerde kurulan İslam devletleri ile Türklerin bu sahaya girişi ve Osmanlı hâkimiyeti döneminde Kuzey Afrika Coğrafyası ele alınmaktadır.

A. İslamiyet'in Afrika Coğrafyasındaki Yayılma Süreci

İslam, hicrî birinci yüzyılından günümüze kadar Afrika'da farklı usullerle yayıldı. 11. yüzyılın sonuna kadar kıtanın büyük bir kısmını meydana getiren Mısır, Mağrib, Sudan ve Hint Okyanusu sahilinde yer alan bölgeler İslamlaştı. 12. yüzyıldan itibaren özellikle Murabıtlar devletinin kurulmasıyla başlayan ikinci bir İslamlaşma ile mahalli krallıkların yerini sultanlıklar almaya başladı ve bu değişim 16. yüzyıla kadar devam etti. Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'ya yerleşerek Mısır, Habeş, Trablusgarp, Tunus ve Cezayir eyaletlerini kurması daha ziyade mevcut İslam topluluklarını muhafaza etme amacını taşıyordu. 19. yüzyılın başından itibaren Avrupalılar'ın kıtayı işgal etmeye başlaması sonucu sağlanan seyahat etme kolaylığı ve zorla yaptırılan göçler İslamlaşmaya katkı sağladı. Bağımsızlıkları verilen bölgeler arasında kurulan münasebetler sonucu az da olsa bazı İslamlaşma faaliyetlerine rastlandı.

İslamiyet bu kıtaya ilk defa Habeşistan üzerinden girmeye başladı. Kısa süre sonra Müslümanlar Mısır'ın fethiyle Nil nehri istikametinde güneye, Kuzey Afrika'nın baştan başa geçilmesiyle Atlas Okyanusu sahillerine ve Sahra'yı geçerek orta kesimlerdeki putperest toplumlara ulaştılar.

Arapların Kuzey Afrika'yı fethi sonucunda Berberiler'in tamamının bu dine girmesi Afrika tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. 11. yüzyıldan itibaren Bilâdü's-Sudan denilen ve Sahra'nın güneyinde Kızıldeniz'den Atlas Okyanusu'na kadar uzanan bölgelere bir taraftan Sahra ve Moritanya'dan gelen berberi-zenci Müslümanların başlattıkları İslamlaşma diğer taraftan Habeşistan'dan batısındaki Darfûr'a doğru ilerleyen İslamlaşma Çad gölü havzasında 15-16. yüzyıllarda asırlarda birbirine kavuştu. Bu iki asır Bilâdü's-Sudan topraklarında İslam'ın nüfuz bakımından en geniş yayıldığı dönemdir. Yaklaşık sekiz asır boyunca Afrika kıtasında çok sayıda sultanlık kuruldu ve bunlar hakimiyet alanlarını daima genişleterek kıtadaki putperest kabilelerin büyük bir kısmını

idareleri atında tuttular. Tamamen hükümdarları, aile çevrelerini, alimleri ve tüccarları içine alan bu İslamlaşma tarzı 16. yüzyıla kadar devam etti.

Afrika'daki müslüman sultanlıklar kurdukları münasebetleri neticesinde İslam dünyasının diğer bölgelerinden çok yönlü etkilendiler. Özellikle kıtanın iç bölgelerine doğru yayılmaya başlayan tarikatlar yeni kitlelerin İslamlaşmasına büyük katkı sağladılar. 15. yüzyılda Şazeliye tarikatının Hint Okyanusu sahiline ve adalara nüfuz etmeye başlaması, 16. yüzyılda Kadiriye tarikatının Mısır'dan Sudan ve Sahra bölgelerine inmesi, 18. yüzyılda Ticaniyye, 19. yüzyılda Mehdiyye, Senüsiyye, Mirganiyye, Üveysiyye ve Müridiyye gibi isimlerle tanınan Kadiriyye ve Ticaniyye'nin alt kolları tarikatların tesirleri ile putperestlerin kitleler halinde İslam'a girmesiyle kıtada nüfus bakımından da üstün konuma geldiler. Yine Hint Okyanusu bölgesinde görülen İslamlaşma ise deniz ticareti ile Arap yarımadasında barınamayan mezheplerin bu bölgeye göçlerinin bir sonucudur.

B. Afrika'nın İslamlaşmasında Etkili Olan Başlıca Amiller

1. Tebliğ faaliyetleri

Afrika'da ilk tebliğ faaliyeti Hz. Muhammed'in 615 yılında aralarında kızı Rukiye ile damadı Osman b. Affan'nın da bulunduğu Müslümanlardan bir kısmını Cafer b. Ebi Talib idaresinde Habeşistan'a hicret ettirmesiyle başladı. Hıristiyan bir ülkeye sığınan bu Müslümanların bir kısmı geri dönmüş; ancak yanlarına başka Müslümanları alarak ikinci defa aynı ülkeye hicret etmişlerdir. Mekkeli Müslümanların buradaki tebliğ faaliyetleriyle çok sayıda Habeşli İslam'a girdi. Özellikle Neçaşi Hz. Peygamber'in kendisine yazdığı davet mektubu neticesinde ihtida etti ve Mekkeli müşriklerin baskılarından kaçan bu Müslümanları korudu. Afrika'da bu tarzda İslam'a davet edilen bir çok kral, kabile reisi ihtida etti. Bunlar yeni dinlerini kendi ülkelerindeki putperestlere kabul ettirdiler. 11. yüzyıldan 18. yüzyılın sonlarına kadar Bilâdü's-Sudân'daki krallar Müslüman olunca yoğun gayret gösterdiler. 19. yüzyılda ise kıtanın doğu sahillerinde ve batı bölgelerinde hala putperest kalan kralların bir kısmı sömürgecilik öncesinde İslam'a girdi. Uganda, Madagaskar, Benin gibi ülkelerdeki bu krallar kendileri bu dini kabul ettikleri gibi kabilelerini de İslamlaştırdılar.

2. Fetihler

Hz. Muhammed'in vefatından dokuz yıl sonra 640 yılında Amr b. As komutasında başlayan Afrika'nın fethi kısa zamanda Kuzey Afrika'da İslamlaşmaya büyük zemin

hazırladı. Bu fetihler neticesinde Mısır'daki Hıristiyan Kıptilerin bir kısmı ve Kuzey Afrika'daki Berberilerin tamamına yakını İslam'ı kabul etmek zorunda kaldı. Ukbe b. Nâfi komutasındaki İslam orduları 643 yılında Fizan'ı geçerek Tevarık ve Tibu gibi kavimlerin yaşadıkları büyük Sahra bölgesinin tamamını aldılar.

Bilhassa Cezayir ve Fas topraklarını içine alan Mağribü'l-Evsât ve Mağribü'l-Aksâ diye bilinen bölgede İslam'ın yayılışı ilk Arap fetihleriyle tamamlandı. Amr İbnü'l-Âs'ın 641'de İskenderiye'yle başlayan fetihle aynı yıl Berka ve bir yıl sonra Sirenaika'nın tamamı ele geçirildi. Ukbe b. Nafi komutasına verilen birlikler Tunus'tan (İfrîkıyye) Atlas Okyanusu sahilindeki Sûs bölgesine kadar sınırları genişlettiler. Bütün Kuzey Afrika'dan Bizans'ın idari hâkimiyetine son veren Müslümanlar 670 yılında Kayrevan'ı kurdular.

Afrika'da ikinci fetih hareketi Murabıtlar döneminde başladı. Murabıtlar'ın fetih hareketini Atlas Okyanusu sahilinden güneye doğru yaparak 1076 yılında Gana'ya kadar ulaştılar. Bu fetihler sonucunda Tekrûr ve Mali putperest krallıkları İslam'ı kabul ettiler. Bundan sonraki fetih hareketini ise Osmanlı İmparatorluğu devam ettirdi. Genellikle İslam topraklarını Batılı istilalardan koruma amacı taşıyan Osmanlılar, bölgenin sömürgeye geçişinin geciktirilmesinde ve İslâmî havanın devam etmesinde önemli rol oynadılar.

C. Afrika'da İlk Müslüman Sultanlıklar

İslam'ın Afrika'ya yayılmaya başladığı Mısır'ın fethiyle buradaki Mukavkıs'ın hâkimiyetine son verilerek Mısır, doğrudan İslam topraklarının bir parçası oldu. Kuzey Afrika'da aynı şekilde müstakil idare edilmekten çıkarılıp merkeze bağlandı. Kıtada fetihlerle 11. yüzyılın sonlarına kadar sağlanan bu yayılma daima merkeze bağlı yönetimlere dönüştü ve eski idari sınırlarını muhafaza eden hükümdarlıklar kalmadı.

İslam'ın Mağrib ve Sahra bölgesinde en geniş biçimde yayıldığı dönem 9. yüzyıldır. Endülüs'te büyük bir devlet kuran Müslümanlar, 788 yılından itibaren Fas'taki İdrisiler dışında Sicilmasedeki Midrariler ve Tahert'te kurulan Rüstemiler adlı Harici devletleri (760-909) tam bir İslamlaştırma faaliyeti yürüterek âlimleriyle Trablusgarp'daki Cebel Nefusa'ya, tüccarlarıyla Gao'ya (Mali) ve Nijer nehri istikametindeki bölgeleri nüfuzlarına aldılar. Kayrevan'daki Ağlebiler (800-909) Akdeniz'in önemli adalarından Sicilya'yı 827 yılında fethederek 1091 yılına kadar İslam'ı burada da yaydılar. Maliki mezhebi bu dönemde bütün Mağrib ve Senegal'e kadar uzanan ülkelerde Müslümanların çoğunluğunca kabul edildi.

Habeşistan'da İslam bir güç olarak ilk defa 896 yılında görülmeye başladı. Şava krallığının ardından 1285 yılında İfat (Efvat) Sultanlığı kuruldu. İbrahim-el Gazi tarafından idare edilen Harar Sultanlığı 1529'da Hıristiyan Krallığı'na son vererek bölgede İslam güçlendirildi. 1570 yılında Müslümanlar kuvvetlerini kaybettiler ve Oromo-Barentu krallığı Harar da dahil bütün toprakları işgal ettiklerinde Müslümanlar genelde bölgede güçlü Ortodoks Hıristiyanların idaresine girdiler.

Moritanya'da 10. yüzyılda başlayan İslamlaşma daha ziyade Senhace Berberi kabile reislerinin öncülüğünde gerçekleşti. 15. yüzyıla kadar Beni Hilal ve Beni Süleym'in İfrîkıyye'den uzaklaştırdığı Berberiler'in bir kısmı batı Sahra bölgesini yurt edindiler ve Trarza ve Brakna Beni Hasan Arapları'na itaat etmek zorunda kaldılar. Senegal nehrinin kuzeyinde oturan Senhace'nin önemli kolu Lemtuna gibi Berberi kabilelerin İslamlaşması güney Fas'dan gelen bu Berberiler'in faaliyetlerine bağlıdır. İfrîkıyye'deki Berberiler'in aksine bunlar İbadiliğe rağbet etmeyerek Malikiliğe bağlandılar. Müslüman Fas ile putperest Bilâdü's-Sudan'ın batısı arasında kalan Moritanya'da İslam'ın yayılması tamamınca yön değiştirerek güneye yöneldi. Özellikle dini bilgi ve gayretlerini İslam'ın yayılması için harekete geçiren Moritanyalılar'ın Şingetti şehri önemlidir.

Bilâdü's-Sudan'ın ilk İslamlaşan bölgelerinden Gana sultanlığının toprakları Gao'dan Atlas okyanusu sahiline kadar uzanmaktaydı. Bunun yerini putperest Mali krallığı aldı ve Mense denilen sultanları 13-14. yüzyıllarda başkentleri Niani'yi ve bütün Yukarı Nijer bölgesinin İslamlaşmasında önemli bir merkeze dönüştürdüler.

Senegal'e İslamiyet Güneybatı Sahra'da yaşayan Berberi Senhaceler vasıtasıyla geldi. Batı Afrika'da İslamı kabul eden ilk bölge Tekrur Sultanlığıdır. Müslüman olan kral Var Cabi 432/1040'de vefat etti.

Sultan Hume isminde birisinin Müslüman olmasıyla Çad'da ilk İslamlaşma başlamıştı. Aynı ülkede İdris Elevma (1570-1602) Kanim-Bornu bölgesinin en büyük hükümdarlarından birisi olarak tanındı. İbn Fertuva isimli imamı sayesinde daha fazla tanındı. Zira onu İstanbul sultanlarının dostu olarak tanındı. İslam bunun döneminde devleti idare etmede bir araç oldu. Hacca gittiği esnada Arap ülkelerini gezen İdris Elevma ülkesinde ilk defa tuğladan camiler yaptırdığı gibi Mekke'de de sultanlığının hacılarının kullanması için bir ev inşa ettirdi. Hac dönüşü Mısır'dan ateşli silahlarla barut aldı ve bunları kullanmayı öğretmek için buradaki Türklerden eğiticiler getirdi. Onun zamanında

putperest ahalinin İslamlaşması için kolaylık getirildi. İslamlaşmamak bir yerde devlete karşı gelmek, huzursuzluk çıkarmakla eş tutuldu. Kotoko etnik grubu sultanların prestijine kapılarak İslam'ı kabul ettiler.

Afrika'daki fetihler ve tebliğ faaliyetleriyle kurulan Müslüman sultanlıkların yanında Afrika'daki bir diğer önemli Müslüman güç Türk Hanlıkları olmuştur. Bu amaçla Ahmed b. Tolun tarafından Mısır'da kurulan Tolunoğulları (868-905), yine Mısır'da teşekkül eden İhşîdîler (935-969) bölgede ilk devlet kuran Türk-Müslüman hanedanlıklardandır. Nureddin Mahmûd Zengî'nin 1171 senesinde Fâtımîleri sindirmesi ile bölgede Eyyûbîlerin 1250'ye kadar sürecekleri hâkimiyet dönemi başlamıştır. Eyyûbîler'den sonra, kendisi bir memlûk (kölemen) Kutbettin Aybek 1250'de Mısır'da bağımsızlığını ilan ederek Memlûk Hanedanlığı'nı kurmuştur (1250-1517). Memlûkların 267 yıl devam eden hükümranlıkları döneminde bölgede önemli kültürel, dinî, ekonomik ve sanatsal faaliyetlerde de bulunmuşlardır. Hicaz suyolları ve Dulkadiroğulları meselesi yüzünden Osmanlı hükümeti ile araları açılan Memluklara Yavuz Sultan Selîm önce 1516'da Mercidabık, sonra 1517 Ridaniye seferiyle büyük bir darbe indirerek tarihe karıştırmıştır. Bundan sonra Mısır'a ve Kuzey Afrika coğrafyasına büyük ölçüde hâkim olan Osmanlılar, bölgenin yeniden dizaynında önemli faaliyetlere girişmişlerdir.

D. Osmanlılar ve Kuzey Afrika Eyaletleri

1. Mısır Eyâleti

Yavuz Sultan Selim'in 1517 yılı başında Memlüklü hakimiyetine son vererek Mısır'ı ele geçirmesiyle buraya bağlı bütün bölgeler de doğrudan Osmanlı hakimiyetine geçti. Mısır'da yaşayan Memlüklerin tamamı yeni idareyi tanıyarak tebaası olmayı kabul ettiler. Yeni dönemde müstakil ülke konumunu kaybetti ve burada ilk defa uygulamaya konulan merkeze bağlı sâliyâneli bir beylerbeyilik teşkil edildi. Tecrübeli saray idarecileri, vezirler, mal defterdarları, sabık beylerbeyileri, harem ağaları, silahdarlar ve hazînebaşılar arasından uygun görülenler Mısır beylerbeyi tayin edildiler. İlk beylerbeyi Mısır seferine katılan Vezir-i âzam Yusuf Paşa'dır. Onun kısa sürede azledilmesinden sonra yerine Memlükler ve Araplarla uyumlu bir kişiliğiyle tanınan ve aynı zamanda bir Çerkes Memlükü olan Hayırbey getirildi. Fetihten sonra Memlüklere ait ocağın kaldırılmaması bütün Osmanlı devri boyunca bu eyalette çıkan isyanların ana sebebi olarak gösterilmekteydi.

Mısır eyâleti Afrika ve Arap yarımadasında Osmanlı hakimiyetinin tesisinde ve devam ettirilmesinde çok önemli konumda olduğu için buraya tayin edilen beylerbeyilerinin sorumlulukları ağırdı. Devlet bunlarla sıkı temas halinde bulunmakta ve bütün gelişmeler anında buraya aktarılmaktaydı. Taşranın idaresi kâşif adı verilen memurların elindeydi ve ülke genelinde otuz altı kaşiflik vardı. Anadolu'dan başta kereste olmak üzere Mısır'ın bir çok ihtiyaçları karşılanırken oradan da İstanbul'a özellikle pirinç olmak üzere zahire sevkiyatı yapılmaktaydı. Mısır ayrıca ihtiyaç duyduğu ve daha önce Hindistan ticaretiyle elde ettiği malları Afrika'nın iç bölgelerinden temin etmek zorunda kaldı.

Fransızlar Mısır'ı 1798 yılında işgal ettilerse de 1801 yılında Türk ve İngiliz kuvvetleri karşısında direnemeyip çekildiler. Asırlarca Memlükler ile Osmanlılar arasında mevcut soğukluk kısa zamanda aralarında bir yakınlaşmaya sebep oldu. 1805 yılında Kavalalı Mehmed Ali Paşa vali olunca Mısır ile Osmanlı Devleti arasında yeni bir dönem başladı. Osmanlı Devletine karşı zaman zaman isyan eden Mehmed Ali Paşa en zor zamanlarda yaptığı yardımlar sayesinde bir çok belanın önü alınmasında büyük katkılar sağladı. Yunan isyanı ve Vahhabilerle mücadelesi netice vermiş ve devlet biraz rahatlamıştı. İngiliz işgaline kadar onun Mısır'da kurduğu düzen sayesinde bu ülke tarihinde en fazla Osmanlı Türklerinin damgası taşınır hale geldi. 1841 yılında Sudan bir ferman ile ona tevdi edildi. İsmail Paşa zamanında ise Hidiv adına Sudan bölgesi İngiliz valiler tarafından idare edildi. Bu valilerin Mısır adına da olsa bölgede faaliyet göstermeleri bir çok bölgede Mısır'a karşı cephe alınmasını beraberinde getirdi. Sudan'daki Mehdi hareketi dışında bir zamanlar Mısır ordusunda görevli Zübeyr Paşa'nın adamlarından Rabih b. Fazlullah kumandanının Mısır'da alıkonulması üzerine Çad Gölü bölgesine çekilerek İngilizler'den kurtuldu. Ancak bölgeyi işgal etmek üzere olan Fransızlarla mücadele etmek zorunda kaldı. Bagirmi, Vedây, Kânim-Bornu gibi tarihi sultanlıklara son vererek 1880'li yıllarda kurduğu devleti 1901 yılında Fransızlarla yaptığı savaşta yenilerek öldürülmesi üzerine yıkıldı.

Mehmed Ali Paşa'nın kendi soyundan gelen valiler döneminde Mısır Osmanlılardan her geçen biraz daha uzaklaşarak siyasi ve iktisadi bakımdan adeta Avrupa'ya bağlı hale geldi. Bilhassa İsmail Paşa'nın aldığı borçlar yüzünden ülke çok sıkıntılı anlar yaşadı. İngilizler 1882 yılında Mısır'ı işgal etmekle birlikte Osmanlı hakimiyetine dokunmadılar. 1922 yılına kadar devam eden işgal sona erdirilerek Mısır bağımsız devlet ilan edildi ve Birinci Fuad kral olarak tahta oturdu. 1936 yılında yerine

geçen kral Faruk'un 1953 yılında tahtından feragat etmesiyle birlikte Mısır'daki Türk soylu hakimiyet de son buldu.

2. Cezayir Eyaleti

Osmanlı denizcileri 16. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Cezayir'in civarında görünmeye başladılar. Artan İspanyol tehlikesi karşısında Cezayir şehri yerli ahalisi onlardan yardım talep etti. Türk denizcileri ile anlaşan Kûkû emiri Ahmed İbnü'l-Kâdi bunların Cîcel'e yerleşmelerine yardımcı oldu. Bunlardan aldığı 5.000 kişilik destekle Oruç Reis Cezayir emiri bulunan Selîm Tummî'yi mağlup etti. Şehri ele geçirdikten sonra 1516 yılında kendisini Cezayir hakimi tayin ettiyse de bir müddet sonra epeyce bir bölge Osmanlı hakimiyetine girince mahalli emirler Türkler'in varlığından rahatsız oldular. Gizliden gizliye İspanyollarla birlikte hareket etmenin yollarını aradılar. Cezayir memleketini iki bölgeye ayıran Türkler doğu bölgesinin idaresini Ahmed İbnü'l-Kadi'ye verdiler. Kûkû emiri desteğini çektiği gibi Cezayir ahalisi de Barbaros Hayrettin Paşaya gerekli yardımda bulunmayınca geçici bir süreyle bu eyaleti terk etmek zorunda kaldılar. 1520-1525 yılları arasında Cîcel'de yeniden toparlanana Türkler Tunus hakimi ve bölgedeki İspanyollarla irtibatı devam eden Ahmed İbnü'l-Kâdi karşısında bu defa Benî Abbas emiri Abdülaziz ile birlikte hareket ederek onları yendiler.

Oruç Reis'in 1518'de şehit edilmesinden sonra kardeşi Barbaros Hayreddin Paşa'nın 1529 yılında yaptığı bir seferle Cezayir kesin olarak Türk hakimiyetine girdi. Türklerin Akdeniz'in güneyinde son derece önemli bir noktaya yerleşmeleri Hrıstiyanlık için uzun asırlar devam edecek tehlikeli bir dönemin başlangıcı oldu. Özellikle 1707 yılına kadar İspanyolların ellerinde tuttukları Vehran (Oran) şehri dışında Cezayir'in geri kalan kısımları için emelleri tamamıyla yok oldu. Türk hakimiyetinde burası Akdeniz'in en cazip şehirlerinden birisi haline geldi. Hayreddin Paşa'nın yolundan giden beylerbeyileri Tilimsan'ı da alarak Fas'daki Sadilerin burayı ele geçirmesini engellediler.

Cezayir eyaleti genelde Barbaros Hayreddin Paşanın kurduğu düzenini korumakla birlikte zamanla idaresinde ciddi değişiklikler geçirdi. Buradaki Türk hakimiyeti dört ayrı devreye ayrılmaktadır: Beylerbeyiler devri (1518-1587); Paşalar devri (1587-1659); Ağalar devri (1659-1671) ve Dayılar devri (1671-1830).

Dayılar Cezayir ve çevresini dört Türk kaid tarafından idare ederken eyaletin geri kalan kısımları üç ayrı beylik olarak taksim edilmiş olup bunlar sırasıyla merkezi Maskara ve Vehrân olan Garp beyliği, merkezi Konstantin olan Şark beyliği ve merkezi Medea olan

Titteri beyliğidir. Her beylik ise bir beyin idaresindeki olup bunlarda birer Türk kumandanın tayin edildiği vatanlara ve kabile şeyhleri yönetimindeki bölgelere ayrılmaktaydı.

Cezayir eyaleti beylerbeyi olan Barbaros Hayreddin Paşa döneminden itibaren bilhassa Gırnata'yı İspanyollardan kurtarmak için 1529-1610 yılları arasında bir çok girişimde bulunmuşlardı. Aynı dönemde Fas'taki Sadiler Osmanlılara karşı İspanyollarla işbirliği yaparken Endülüs'teki zor durumda kalan Müslümanlar kurtarılmayı bekliyorlardı. Bu yüzden Türk denizcileri onlarca gemilerle yaklaşık seksen sene on binlerce Müslümanı daima yaşayacakları tarzda Akdeniz'in güney sahillerdeki şehirlere yerleştirmişlerdi.

Cezayir isimli küçücük kasaba devasa bir şehre dönüştü ve on binlerce Türk, Arap, Berberi, Endülüslü Müslüman ile sayıları on binleri bulan Avrupalı Hıristiyan esirleri barındırmaya başladı. 1612 yılında şehirde 12.000 hane ve 60.000 nüfus yaşıyordu. Anadolu'dan buraya asker olarak sevk edilen vasıfsız insanların zamanla buranın en üst tabakasını teşkil edecek görevlere gelme ihtimalleri vardı. Yerli kadınlarla evlilikleri neticesinde kuloğlu denilen yeni bir nesil zuhur etti ve sayıları on binleri bulan bu insanlar bilhassa eyaletin merkez şehirleri dışında kalan bölgelerde milis kuvveti ve vergi tahsilinde önemli görevler üstlenmekteydiler. Zaman zaman valilerle araları açılınca isyan çıkardıkları için eyaletin seçkin görevlerinden mahrum edildikleri dönemler oldu.

Fransızların 1830 yılında burayı işgal faaliyetleri asrın sonuna kadar devam etmiş ve bugünkü ülkenin güney sınırları ise ancak 1918 yılında sömürge idaresine dahil edilebilmişti. Osmanlı Devletinin işgal karşısındaki bütün girişimleri neticesiz kalmış ve çare olarak Tunus ile Trablusgarp eyaletlerini elinde tutmaya daha fazla ağırlık vermeye başladı.

3. Trablusgarp Eyaleti

16. yüzyılın başında Malta şövalyelerinin Trablusgarp'ı eli geçirmeleri üzerine buradan 1519 yılında İstanbul'a gönderilen yerli ahalinin temsilcileri ilk defa Osmanlı Devleti ile irtibat kurarak yardım talebinde bulundu. Divân-ı Hümâyûn Enderûn Ağalarından Hadım Murat Ağa Beylerbeyi unvanıyla emrine verilen bir filo ve 6.000 askerle buraya gönderildi. Murad Ağa yaklaşık otuz sene Tacura'da Trablus'un fethi için hazırlık yaptı. Tacûra'dan Trablusgarp'ı ele geçirmek için devamlı akınlar yapıyordu. Turgut Reis ve Murat Ağa'dan yardım alan Kaptanıderya Sinan Paşa 1551 yılında burayı

ele geçirdi. Burada ilk beylerbeyi tayin edilen Murad Ağa'dan sonra beylerbeyi olan Turgut Reis Trablusgarp'ı gerçek manada Osmanlı eyaleti yaptı.

Trablusgarp tarihinde Turgut reisin dokuz yıllık valiliği en önemli dönemlerden birisidir. Gerçi Fizan'a kadar bugünkü Libya devletinin tamamına yakınını Osmanlı sınırlarına Murad Ağa dahil etmişse de ülke sathına yayılmış kabileleri devlete tabi kılan Turgut Reis olmuştur. Onun hayatı, eserleri ve burada dört asır yaşayacak bir eyaletin temellerini atması hususları üzerinde ciddi araştırmalar gerektirmektedir.

Başlangıçtan İtalyan istilasına kadar bu eyaletin Osmanlı dönemindeki tarihi dört ayrı dönemde incelenmektedir. Osmanlı'nın tam hakimiyetindeki İlk Valiler Dönemi, Dayılar Dönemi (Yeniçeriler) ve Karamanlı Hanedanı Dönemi (1711-1835) ve son olarak merkezi idareye doğrudan bağlandığı İkinci Valiler Dönemidir (1835-1912).

Şehrin surları dışındaki asayiş ve emniyet daha ilk dönemde getirilen askerlerin yerli kadınlarla evlilikleri sonucunda oluşan yeni nesil Kuloğulları tarafından sağlanmaya başlandı. Bunlar daima bir başağanın idaresi altında idare edildiler.

Karamanlı Ahmed Paşa'nın eyaleti ele geçirdiği 1711 yılından 1835 yılına kadar Trablusgarp ve çevresi yarı müstakil bir devlet gibi idare edildi. Osmanlı hakimiyetinin ikinci defa doğrudan İstanbul'dan sağlandığı yeni dönem ise 1912 yılına kadar devam etti ve devletin doğrudan idare etmeye devam ettiği son eyalet burası idi.

Trablusgarp yüzölçümü itibarıyla Anadolu'dan daha büyük topraklarına rağmen nüfusu ve yerleşim yerlerinin sayısı azdı. Fakat Anadolu'daki sıradan bir köy kadar bile büyük olmayan kasabalara önemli güzergahlar üzerinde oldukları için kaymakam veya nahiye müdürü, naib ve diğer memurlar tayin edilirken çok sınırlı sayıda asker bulunduruluyordu. Avrupalı seyyahları bile şaşırtan bu durum daha ziyade ahalinin halifeye bağlılıklarıydı. Bazen İstanbul'dan tayin edilen bir kaymakam veya nahiye müdürü sayesinde hatta doğrudan o mahallin saygın reisine belli bir maaş tahsis edilerek Osmanlı hakimiyeti devam ettiriliyordu. Özellikle Trablusgarp eyaletine bağlı Fizan sancağına bağlı kaza ve nahiyeler bu konuda en uygun örneği oluşturmaktadır.

Günümüzde Çad adıyla bilinen ülkenin kuzeyindeki Tibesti dağlık bölgesinin merkezi Barday'da kurulan Tibu Reşada ve Ayn Galaka merkezli Borku kazaları, Nijer'in kuzey doğusundaki tarihi Kavar sultanlığının merkezi Bilma'da kurulan Tibu Kavar kazası, Büyük Sahra'nın kuzeyinin tamamını kontrollerinde tutan Ezgar ve Haggar Tevarıkları için merkezi Canet kasabası olan Ezgar-Haggar Tevarık kazası kurularak kendilerinin sultan veya reis dedikleri kimseler kaymakam tayin edildikleri gibi herhangi

bir görev verilmemekle birlikte toplumlarını temsil ettikleri için maaşlar tahsis edilmiş ve kendilerine değişik nişanlar ihsan edilerek gönülleri alınmaktaydı.

Yaklaşık dört asırlık bir hakimiyetin ardından Osmanlıların Kuzey Afrika'dan en zor ve en son çekildikleri yer Trablusgarp oldu. Zira dünyada Müslümanların yaşadıkları ülkelerden Avrupalılar tarafından işgal edilemeyen sadece burası kalmıştı. Şayet yapılan antlaşmalar gereği İtalya payına düşen bu toprakları Osmanlı Devleti'nden alacak olursa bu durum herkesi çok üzecekti. Zira bu savaşa onlar için bir ölüm-kalım meselesi haline gelmişti. Bu yüzden savaşın devam ettiği yıllarda başta Anadolu olmak üzere Yemen'den Hindistan'a kadar ve Afrika'nın her tarafındaki Müslümanlar bu savaşta Osmanlı ordusunun kazanması için güçleri nispetinde maddi-manevi yardımda bulunuyorlardı.

İtalyanların Trablusgarp'ı işgali uzun bir hazırlanmanın sonucu gerçekleşmiş ve idare Osmanlı Devleti'nde olmasına rağmen toplumsal hayata yön veren bir çok husus yavaş yavaş onların eline geçmişti. İsmen Osmanlı vilayeti iken aslında bir "İtalyan kolonisine" dönüşmüş ve İtalyan müziği, İtalyan okulları, İtalyan malları, İtalyan posta vapurları, İtalyan kitapları ve gazeteleri" her yerde bulunmaktaydı. Burada Osmanlı'nın varlığı sembol haline gelmişti. İtalyan gemilerinin sıkça ziyaret ettiği Trablusgarp limanına bir yılda gelen üç vapur ise sadece sürgün getirmişti.

4. Tunus Eyaleti ve Tunus Emâreti

1534 yılında son Hafsî sultanı Hasan b. Abdullah'ın Barbaros Hayreddin Paşa tarafından Tunus'tan uzaklaştırmışsa da Türkler bu ilk müdahale ile buraya yerleşemediler. Trablusgarp'ı İspanyollardan alan Turgut Reis güneydeki şehirlerden 1556 yılında Kafsa'yı, iki yıl sonra da Kayrevan'ı aldı. 1574 yılında ise İstanbul'dan Sinan Paşa kumandasında Tunus'a sevk edilen Osmanlı donanması buradaki İspanyol işgaline son verdiği gibi Hafsî hanedanı da ortadan kalktı. Başlangıçta Cezayir'e bağlanan Tunus 1587 yılından itibaren de Afrika'daki diğer Osmanlı eyaletleri arasındaki yerini aldı. Burası o dönemde devamlı olarak Endülüs'ten göç aldı ve sahildeki bir çok şehre yerleştirilen bu insanlar eyalette bahçıvanlık ve sanayinin gelişmesine büyük katkı sağladılar. Eyalet teşkil edilmesinden henüz bir kaç sene geçmeden yeniçerilerin müdahalesi ile seçilen dayılar eyaletin gerçek söz sahipleri oldular. Padişahın buradaki temsilcisi konumundaki valilerin paşa unvanıyla bir makam sahibi olmaktan başka etkinlikleri kalmadı. Korsika asıllı olup paşa tayin edilen Murad Bey (1612-1631) eyaletin idaresini kendisi hayattayken oğluna

devredince Murâdîler adı verilen dönemi başlatmış oldu. 1705 yılında asker ağası Hüseyin b. Ali Türkî eyaleti ele geçirerek Hüseynîler dönemini başlattı.

Tunus Beyleri tarafından bir çok Avrupa devletiyle anlaşmalar imzalanabiliyordu. Hüseynîler döneminde Osmanlı hakimiyeti burada iyice gevşedi. 1827 yılındaki Navarin faciasında Tunus'un bir filosu bulunması ve Kırım harbi için 1855 yılında birlikler gönderilmesi Bâbıâli'ye son dönemde yeniden yakınlaşma başlatıldığını göstermektedir. 1881 yılında Fransızlar buraya 30.000 kişilik bir odu göndererek istila ettirdiler. Bey yine ülkenin hakimi olmaya devam etse de "himaye" adıyla kurulan Fransız idaresini temsil etmek üzere bir büyükelçi sıfatını taşıyan orta elçi bulunuyordu. Eyalet valileri Fransız sivil murakıbların emrinde görevlerini yürüttüler.

5. Habeş Eyaleti

Yemen Beylerbeyi Özdemir Paşa 1554 yılında İstanbul'a çağrılmasının ardından Habeş seraskerliğine tayin edilince Kızıldeniz bölgesinde sefere çıktı. 5 Temmuz 1555 tarihinde Habeş eyaletini kurdu ve önce Sevâkin'i eyalet merkezi yaptı. 16. asır içinde buraya bağlı sekiz sancak bulunmaktaydı. 1557 yılında alınan Masavva bu eyaletin ikinci merkezi olunca Sevâkin ise buraya bağlı bir sancak teşkil edildi. Habeşistan'ın Tigre eyaleti 1558 yılında ve Debârvâ eyaleti 1559 yılında fethedilince yerli halktan çok sayıda putperest ile Hıristiyan, Müslüman oldu. Özdemir Paşa ise 1560 yılında Debârvâ'da vefat edince önce oraya defnedildiyse de daha sonra kabri Masavva'da yapılan türbeye nakledildi. Yerine geçen oğlu Osman Paşa babasının ölümü üzerine kaybedilen toprakları yeniden geri aldı ve bölgede Osmanlı idaresini yeniden kurdu.

Habeş krallığına seyahat etmek isteyenler buradaki Osmanlı Beylerbeyinden izin almak mecburiyetindeydi. 17. yüzyılda ise buranın beylerbeyi tekrar Sevâkin'de oturmaya başladı. Devletin buraya tayin ettiği en üst rütbedeki bu insanlar genelde Mısır'da daha önce sancak beyliği görevi yapmış olanlar arasından seçilmekteydiler. 17. yüzyılda ise İstanbul'daki kapıcıbaşılardan da tayin edilenler olmuş ve her üç yılda bir değişen beylerbeyileri olup eyaleti sâlyâne ile idare etmişlerdi. 18. yüzyılın başından itibaren bu eyalet Cidde sancağıyla birlikte idare edilmeye başladı. Beylerbeyileri görev yerlerine gitmek üzere yola çıktıklarında Mısır'dan kendilerine asker toplama izni verilirdi. Daha sonra Yemen'den de buraya asker ve at sevk edilmeye başlandı. Görev yerlerine ulaşmaları için emniyet ve yol güvenlikleri için Mısır tarafından çavuşlar görevlendirilirdi.

Yemen ve Habeş eyaletlerinin erzak ihtiyaçları da genelde Mısır'dan temin edildiği için zaman zaman saraydan ihtiyatlı davranılması istenmekteydi. Özellikle savaş durumunda Habeş eyaletinin zahire ihtiyacı Said'de kurulan Ömeroğlu vilayeti tarafından karşılanmaktaydı. Yine Mekke şerifliği de Habeş beylerbeyiliğine yardım göndermekteydi. Bilhassa Yemen bir isyanlar ülkesi olduğu için yardımlar genelde Mısır tarafından karşılanmaktaydı. 1573 yılında kurulan İbrim sancağı bilhassa bu sevkiyatta çok önemli görev üstlenmekteydi. 1584 yılında İbrim de bir eyalete dönüştürüldü ise de bir yıl sonra tekrar sancak yapıldı. Bilhassa zümrüt madenleri dolayısıyla buranın önemi küçümsenemeyecek kadar büyüktü.

Osmanlılar kendi idareleri altındaki yerleri iyi muhafaza etmek için kaleler inşa etmekteydiler. Bu amaçla Habeş eyaleti sınırları içinde de Kızıldeniz sahilinde Sevâkin, Masavva ve Debârvâ'da üç kale inşa ettirdi. Daha sonra Bender-i Abdullah ve Harkik (Arkiko) kaleleri inşa ettirilirken 1588-1589 yıllarında ise mevcut yedi kale tamir edildi. Kızıldeniz bir Osmanlı iç denizi haline dönüşünce buradaki güney donanması Hint, Süveyş ve Moha kaptanlığından ibaretti. Habeş eyaletinin sahilleri karakol gemileriyle gözetlenmekte olup beylerbeyinin iznine sahip olmayan gemilere bu karakol gemileri Kızıldeniz'den geçiş izni vermiyorlardı.

Habeş eyaleti 18. yüzyılda önemini kaybetmeye başladı ve Cidde sancağıyla birlikte idare edilir hale geldi. Buradaki idari yapı merkezden gönderilen idareciler yerine yerlilerin ileri gelenlerinin eline teslim edilirken, mevcut memur ve askerler de yerli kadınlarla evlenerek yeni bir neslin doğmasına vesile oldular. Eyalet 1701 yılı öncesi Cidde sancak beyliği ve Mekke Şeyhü'l-haremliği ile birlikte tevcih edilirken bu tarihten sonra Rumeli Beylerbeyi payesi ile Cidde sancağı mutasarrıfı olan Mekke Şeyhülharemliği tarafından idare edilmeye başladı. 1756-1792 yılları arasında vezir rütbesinde 29 beylerbeyi buraya tayin edildi. Son dönemlerinde buraya tayin edilen beylerbeyileri Masavva ve Sevâkin'de oturmayıp yerlerine mütesellimler göndermekteydiler. Memurların ahali üzerinde nüfuzları azalınca yerlerine genelde yerli kadınlardan doğan yeni nesil arasından seçilen naibler tayin ettiler.

Sudan ile Çad devletleri arasında yer alan Kordofan, Darfûr, Sennar ve Func sultanları da zaman zaman Osmanlı Devletiyle yakın münasebetler geliştirdiler. Hint Okyanusu sahillerinde günümüz Kenya ve Tanzanya üzerinden Mozambik'in güneyine kadar uzanan kıyı boyunda kurulan Zengibar Sultanlığı da bölgede Osmanlı Devletiyle bağlarını koparmadı.

Afrika kıtasının hemen her tarafı ile ilgilenmek zorunda kalan Osmanlı Devleti Endonezya topraklarında Hollanda sömürgeciliğine karşı mücadele eden üç bin Müslümanın köleleştirilerek bugünkü Güney Afrika'ya yerleştirilenlerin neslinden gelen insanlara da yardım elini uzattı. Daha sonra İngiltere'nin eline geçen ülkeye bu defa da Hindistan'dan yeni Müslümanlar getirilince önceki gelenlerle bunlar arasında geçimsizlik başladı. Neticede İstanbul'dan ilim sahibi bir kimsenin gönderilmesi talep edildiğinde Ebu Bekir Efendi isimli bir alim bu ülkeye gönderilerek Güney Afrika Müslümanlarına hizmet etti. Ümit Burnu Müslümanları da denilen bu toplumla münasebetler bu ülkenin Cape Town şehrinde bir Osmanlı Mektebi açacak kadar ilerletildi.

Doğu Afrika'da büyük göller bölgesi olarak da bilinen bugünkü Uganda Cumhuriyeti toprakları 1874-1884 tarihleri arasında Mısır Hidivliği idaresine girdirildi. Arnavutluk valisi İsmail Hakkı Paşa'nın özel doktoru olan ve daha sonra onunla birlikte değişik vilayetlere giderek doktorluk yapan Prusya asıllı Mehmed Emin Paşa (Eduard Schnitzer) daha sonra gittiği Mısır Sudan'ın merkezi Hartum'da muayenehane açmıştı. 1878 yılında İbrahim Fevzi Bey'in yerine merkezi Lado olan Hattıistivâ Müdüriyeti valisi oldu. Bu görevde 1890 yılına kadar kalan Emin Paşa buranın Belçika Kralı II. Leopold'un idaresine geçmesinden sonra bölgeyi terk ederek Alman Hariciye Nezaretinin emrine girerek onların sömürge idarelerinin genişlemesine yardımcı oldu.

İslam Afrika kıtasının bir taraftan kuzeydoğu ve güneydoğu taraflarından girerek Atlas Okyanusu ve Hint Okyanusu sahillerinde önemli ticaret merkezleri oluşmasına diğer taraftan da iç bölgelere nüfuz ederek farklı bölgeler arasında büyük kervan yolları ağının kurulmasını sağladı. Sömürgecilikle birlikte binlerce yıl açık kalan bu yollar tarihe karışınca Afrika'ya hayatiyet veren en önemli damarları da kurumuş oldu. Ayrıca Akdeniz ile bağlantıları tamamen kopan bölgelerden başta Amerika kıtası olmak üzere Atlas ve Büyük Okyanustaki adalara milyonlarca Afrikalı köleleştirerek satıldı.

Osmanlı Devleti Afrika'dan çekilmek zorunda kalınca Avrupalılar tarafından kıtayı asırlarca fakirleştirmekle suçlanmışlardı. Kendilerinin ise bu geri kalmışlığa son vererek Afrikalılara medeniyet götüreceklerini iddia ediyorlardı. Oysaki kendileri daha da zenginleşirken milyonlarca insan açlıkla mücadele etmeye başladı. Bugün dünya çapında kalkınmış bir tane Afrika ülkesi gösterilemezken birer Osmanlı eyaleti olan Cezayir, Tunus, Trablusgarp ve Mısır geçen asra kadar Avrupalılara karşı koyabilecek güçte adeta müstakil devletler konumundaydılar.

Sömürgecilikle birlikte Avrupalıların Afrika'daki işgallerine kadar bu eyaletler genelde sınırlarını muhafaza ederek Osmanlı idari yapısı içinde yerlerini korudular. Ayrıca Biladü's-Sudan tabir edilen Kızıldeniz'den Atlas Okyanusuna kadar uzanan Büyük Sahra çölünün güneyinde yer alan bölgede kurulu Func, Dâr-Fûr, Bagirmi, Vedây, Kânim-Bornu, Kano, Songay irili ufaklı bir çok müslüman sultanlıkla yakın münasebetler geliştirildi. Günümüzde bu bölgede Çad, Orta Afrika, Kamerun, Nijer, Nijerya, Mali, Senegal, Gambiya, Gine, Gine Bisau, Fildişi Sahili, Burkina Faso, Gana, Benin, Togo, Liberya, Sierra Leone isimli ülkeler yer almaktadır. Tarih boyunca Habeşistan olarak bilinen bölgede ise Sudan, Etiyopya, Eritre, Somali, Cibuti, Uganda devletleri bulunurken özellikle sömürgecilik öncesi etkili konumdaki Zengibar Sultanlığının sınırları da Kenya, Tanzanya, Malavi, Mozambik, Ruanda, Burundi ve Kongo'ya kadar uzanmaktaydı.

Osmanlılar kıtadan ayrıldıkları son güne kadar yerli ahali arasındaki dini dokuya müdahale etmediler. Hatta kendileri Hanefi mezhebinden oldukları halde bu kıtada yaygın Maliki ve Şafii mezhebine mensup Müslümanlarla herhangi bir meseleleri olmadı. Anadolu'dan getirilen Türk soylular için Hanefi müftü tayin edilirken yerli halka kendi mezhepleri olan Maliki müftüler görevlendiriliyordu. Tarikatlar konusunda da epeyce hoşgörülü tavır takınarak faaliyetlerini desteklemişler ama Avrupalıların yaptıkları gibi şeyhleri ve müritleri ağır cezalara uğratmamışlardı. Osmanlı Devletinin tarihe karışmasından sonra bütün bir İslam medeniyetini kendi istedikleri istikamette değiştirerek yeni bir yön vermeye başladılar.

Aşırı derece Osmanlı aleyhinde yürütülen propagandalar neticesinde Osmanlı padişahının hakimiyetini değil halifelik unvanını dahi reddeder hale gelen Afrikalı müslümanlar Türklerden tamamen uzaklaştırıldı. Milliyetçilik akımları yaygınlaştırılarak Osmanlılar Almanya'nın kuklası gibi suçlandılar.

Osmanlı Devleti Afrika'daki batılıların bilhassa Müslüman bölgeleri sömürgeleştirme faaliyetlerine bizzat engel olmaya çalışıyor ve Roma, Paris ve Londra gibi önemli başkentlerdeki sefirlerini gelişmeler konusunda devamlı teyakkuzda tutuyordu. Bilhassa Başbakanlık Osmanlı Arşivinin Hariciye-Siyasiye kısmında zengin belgeler bulunmaktadır. Afrika'daki bütün topraklarını kaybeden Osmanlı Devleti bu defa tehlikeyi Anadolu topraklarında da yaşamaya başladı. Asırlarca dünya Müslümanlarının çoğunluğu tarafından halife olarak kabul edilen Osmanlı padişahının yaşadığı İstanbul ve Anadolu'nun işgal ordularından kurtarılması için yardım kampanyaları başlatıldı. Bu yardımlar Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması esnasında da devam etti. Birçok Müslüman

topluluk tarafından maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyenler içinde Fransız, İngiliz ve İtalyan sömürgelerinden çok sayıda kimse vardı. Hatta hiç bir zaman Osmanlı hakimiyetine veya nüfuz alanına girmeyen Madagaskarlı Müslümanlar bile kendi aralarında topladıkları paraları Ankara'ya getirip teslim ettiler. Paris'te yayımlanan *Echos de l'Orient* dergisinde bunların isimleri liste halinde bulunmaktadır.

Sonuç

İslamiyet bu kıtaya ilk defa Habeşistan üzerinden girmeye başladı. Kısa süre sonra Müslümanlar Mısır'ın fethiyle Nil nehri istikametinde güneye, Kuzey Afrika'nın baştan başa geçilmesiyle Atlas Okyanusu sahillerine ve Sahra'yı geçerek orta kesimlerdeki putperest toplumlara ulaşmışlardır. Arapların Kuzey Afrika'yı fethi sonucunda Berberiler'in tamamının bu dine girmesi Afrika tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuş İslamiyet'in yayılışı bölgede giderek artmıştır.

Müslümanların Habeş eyaletine hicretleri sonrasında başlayan tebliğ faaliyetleri, Müslüman fatihlerin gerçekleştirdikleri fetihler ile Afrika'da İslamiyet yayılma göstermiştir.

İslam'ın Maprib ve Sahra bölgesinde en geniş biçimde yayıldığı dönem 9. yüzyıl olmuştur. Endülüs Emevileri, Rüstemîler, İdrisîler, Ağlebîler Kuzey Afrika'da; Harar Sultanlığı Habeşistan'da; Senhace Berberîleri Senegal ve Moritanya'da; Tolunoğulları, İhşidîler, Eyyûbîler, Memlûkîler ise Mısır ve çevresinde İslam'ın yayılmasında ön ayak olmuşlardır.

Osmanlıların 1516 ve 1517 seferi sonrası Memlûkîleri ortadan kaldırmasıyla Kuzey Afrika'da bu tarihten itibaren Osmanlı hakimiyeti gitgide yayılmaya başlamıştır. Osmanlılar daha çok var olan İslam topluluklarını muhafaza etme amacını taşımıştır. Osmnalılar döneminde Tunus, Mısır, Trablsugarb, Habeş ve Cezayir eyaletleri bölgede kurulmuş olan eyaletlerden olmuştur. Bu bölgeler Osmanlı'dan sonra kendi bağımsızlıklarını ilan edrek sömürgeci güçlere karşı direnmeye çalışmışlardır.

KAYNAKÇA

- Ali Rıza Paşa, *Mirâtü'l-Cezâyir*, İstanbul 1293.
- Çetin, Atillâ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği*, İstanbul 1998.
- İbn Batûta, *Seyahatname*, İstanbul 2004.
- İbn Haldûn, *Mukaddime*, Istanbul 1986, I, 418.
- Karasapan, Celâl Tevfik, *Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*, Ankara 1960.
- Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Rabih b. Fazlullah'ın Kurduğu Son Biladu's-Sudan Devleti ve Fransa'yla Mücadelesi", *Osmanlı Araştırmaları*, XX, 9-35, (2000).
- Kavas, Ahmet, "Büyük Sahra'da Gat Kazasının Kurulması ve Osmanlı Tevarik Münasebetleri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 3, 171-196 (1999).
- _____, "Fransa'nın Kuzey ve Bati Afrika'da Uyguladığı İslam Siyaseti: Sultan Reşad'ın Yayınladığı Cihad Çağrısının Reddi Meselesi", *Dini Araştırmalar*, sayı: 6, s.23-50 (Nisan 2000).
- _____, "Kuzey Afrika'da Bir Osmanlı Nesli: Kuloğulları", Osmanlı Araştırmaları, XXI, s.31-67, (2001).
- _____, "Osmanlı-Tîbû Münasebetleri: Büyük Sahra'da Reşâde (Çad) ve Kavar (Nijer) Kazalarının Kurulması", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 4, 69-104 (2000).
- _____, "Osmanlı Devleti'nin Müslüman Harar Emirliğiyle Münasebetleri ve Hrıstiyan Habeşistan (Etiyopya) İmparatorluğu İle Yakınlaşmasına Etkisi", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç,* Ankara 2001, s. 443-464.
- _____, "Afrika", *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar*, İstanbul 1998, s.131-152.
- Kuran, Ercüment, *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)*, İstanbul 1957.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti,* Ankara 1976.
- Şeşen, Ramazan, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983.

ÜNİTE-XIII

DOĞU AFRİKA SULTANLIKLARI

Özet

Bu ünitede Güney Arabistan'la bağlantılı olarak Habeşistan ve çevresinde İslamiyet ve çeşitli devletlerin yayılışı, Nübya ve Sudan'daki sultanlıklar, Tanzanya ve çevresindeki siyasî ve dinî gelişmeler, Kilve Sultanlığı tarihi ile bölgelerin ekonomik ve kültürel tarihleri üzerinde durulmaktadır.

A. Habeşistan: Etiyopya ve çevresi

1. Ülkenin Tarihi ve İslamiyet'in Yayılışı

Arap yarımadasının güneybatı ucundan bugünkü Afrika'nın yüksek ovalarına göçen Sami soylu bir kabilenin ismi olan "Habeşen" kelimesi zamanla bu ülkenin adı oldu. İslam kaynakları bu ülkeden "Bilâdü'l-Habeş" diye bahsederken Osmanlılar ise "Habeşistan" demeyi tercih ettiler. 16. yüzyılda bu bölgeye gelen Portekizliler tarafından bu isimlendirme biraz farklı söylenerek önce Abexim, ardından Abyssini şeklinde telaffuz edildi ve 1941 yılına kadar ülke bu isimle tanındı. Halen devletin adı olan Etiyopya ise Yunanca "Aithiopes" kelimesinden gelmekte olup "yanık yüzler" demektir. Ülke tarihinde Habeş denildiğinde genelde Etiyopya'nın merkezindeki yaylanın bulunduğu kuzeydeki Tigre, ortasındaki Amhara ve güneydeki Şeva bölgeleri anlaşılmaktaydı. İdare genelde ya Amhara'da veya Şeva'da olurdu. Geçmişte Habeş hâkimine "kralların kralı" anlamında "Necaşi" denmekteydi.

2. Aksum Krallığı ve Habeşistan'a Hicret

Hazreti Süleyman ile Sebe kraliçesinin soyundan geldiklerini iddia eden bir hanedan tarafından 325 yılında Aksum Krallığı kuruldu. Bir müddet sonra bu bölge hıristiyanlaşarak İskenderiye'deki Sen Mark Kilisesi'ne bağlandı. 525 yılında Zû Nüvâs isimli Yahudi kralının zulmüne karşı Necran Hrıstiyanları'nın yardım talep etmeleri üzerine Etiyopya Kralı Kalep Yemen'e geçti. Kendilerine bağladıkları Sana'da bir de kilise inşa ederek buranın Mekke'nin yerini alacak bir merkeze dönüşmesi için uğraştılar. Ancak Araplar'ın tepkisi üzerine bu defa 570 yılında Ebrehe komutasında bir ordu düzenleyerek Mekke'ye yürüdüler. Fillerin de kullanıldığı ve büyük bir hezimetle sonuçlanan bu sefer İslam kaynaklarında "Fil Vakası" olarak bilinmektedir.

Hz. Peygamber'in risalet görevi sırasında Mekkeli müşriklerin zulmünden kaçan ve Habeş topraklarına sığınan Müslümanlar Habeş kralı Ashama b. Ebcer tarafından himaye

edilmiştir. Hatta bu kral, Hz. Peygamber'in risaletini takrir ederek Müslüman olmuştur. Bundan sonra da Müslümanların Habeş topraklarıyla münasebetleri artarak devam etmiştir.

İslam'ın Arap yarımadasının tamamında yayıldığı bir dönemde Müslüman Araplar eskiden beri irtibatlı oldukları Kızıldeniz'in diğer yakasında da bu dini yaymak istediler. Önce bugün Eritre sınırlarındaki Masavva liman şehri açıklarındaki Dehlek adalarını 700'lü yılların başında ele geçirdiler. Buradan itibaren Aksum Krallığı'nın denizle irtibatını kesmeyi başardılar ve bu devletin dış dünyayla eskiden beri var olan tarihi bağlantılarını kopardılar. Gittikçe zayıflayan bu krallığı, ülkenin orta kesimindeki ovayı yurt edinen Zagve hanedanı 10. yüzyılda yıkıp iktidarı ele geçirdi. Müslümanlar Babülmendeb boğazının güneybatı kıyısındaki Zeyla iskelesini ele geçirdiler. Burasını Afrika boynuzunun en önemli ticarî ve ilim merkezi haline getirdiler. Buranın kıtanın iç kısımlarına ticaret kervanları göndererek nüfuz etmeye başladılar.

3. Habeşistan'da Kurulan İslam Devletleri

Geçmişte Habeşistan olarak isimlendirilen bölgede bugün Etiyopya, Eritre, Cibuti ve Somali devletleri yer almakta olup buranın genelde Kızıldeniz sahil şeridinde sırasıyla Şeva, İfat, Hedeya, Fetecer, Davaro, Bali, Mara, Adel ve Harar adında İslam devletleri kuruldu. Bunlar içinde en güçlüleri Şeva, İfat, Adel ve Harar sultanlıkları oldu. Bunlar içinde en güçlü ve en uzun ömürlü olanı sonuncusu olup 16-20. yüzyıllar arasında varlığını sürdürdü.

a. Şeva Sultanlığı

Habeşistan topraklarında 896 yılında kurulan ilk İslam devleti olup bugünkü Etiyopya'nın kuzeydoğusunda Eritre'ye bitişik bölgeden Somali'nin batısına kadar uzanan sahil şeridinde hüküm süren bir devlet olup merkezi Veleleh (Walalah) idi. Bu isimle kurulan devlet başlangıçta İslam devleti iken daha sonra Hıristiyan Habeş krallığına da isim oldu.

b. İfat (Evfat) Sultanlığı

1285 yılında Sultan Ömer Veleşme tarafından kurulan İfat sultanlığının sınırları epeyce genişledi. Mısır'da Memlûk sultanının Kıptiler'e karşı baskı uyguladığını bahane eden Habeş kralı Amda Siyon kendi topraklarından geçen Müslümanlara eziyet etmeye başladı. Bunun üzerine İfat Sultanı Haküddin Habeş krallığına karşı saldırıya geçtiyse de 1328 yılında bozguna uğradı ve kendisi dahil pek çok Müslüman öldürüldü. Amda Siyon

vergi vermeleri karşılığında himayesine aldığı bu İslam devletinin başına sultanın kardeşi Sabrüddin'i geçirdi. Fakat onun Tana gölünün kuzeyindeki bölgede yaşayan ve Yahudiliği benimseyen düşmanlarıyla işbirliği yapması üzerine bunlarla yaptığı savaş sonrasında galip gelerek bu devletin başına önce Cemalüddin'i, ardından Nasrüddin'i geçirdiyse de buranın payitaht merkezi olan Zeyla ve camilerini tamamen yıktı.

1415 yılında İfat Sultanı Sadüddin Habeş kralı Birinci Yeşbak'a karşı yaptığı savaşı kaybedince devleti parçalandı ve Müslümanlar vergi vermek şartıyla Habeş Krallığının idaresine geçtiler.

c. Adel Sultanlığı

1288 yılı öncesinde Adel Sultanlığı Habeş Krallığına bağlı iken İfat Sultanlığı'na tabi oldu. İfat Sultanlığının yıkılmasından sonra buradan ayrılan ve Sultan Sadüddin'in soyundan gelen Müslüman Veleşme ailesi bugünkü Harar şehrinin güneydoğusundaki Dakkar'da Adel Sultanlığını kurdu. 1445 yılında Habeş krallığının merkezi Daouaro'yu aldılarsa da Zara Yakub isimli kral burayı geri alarak Adel Sultanını da şehit etti.

d. Harar Sultanlığı

Adel Sultanlığı'nda imam ve komutan olarak görev yapan Ahmed b. İbrahim el-Mücâhid (el-Gâzi) Zeyla'da doğdu. Eğitimini tamamladıktan sonra Zeyla valisi Mahfuz'un kızı ile evlendi. 1517 yılında Habeş Kralı Lebna Dengel ile yaptığı savaşta Mahfuz ölünce Adel Sultanlığı zor durumda kaldı. Bunun üzerine bu sultanlık üzerinde iddia edenleri bertaraf eden Ahmed el-Mücahid 1520 yılında sultanlığın merkezi olan Harar şehrine geldi ve kendisine karşı mücadele ettiği Sultan Ebu Bekir'i tahtından indirerek yerine buranın emiri oldu. Eskiden bu tarafa Habeşistan kralı Lebna Dengel'e vermek zorunda kaldıkları vergiyi vermeyi reddettiği gibi Osmanlı Devleti'nden aldığı ateşli silahlarla 1529 yılında Shimbra Kure savaşında Habeş kralının ordusunu yendi ve bugünkü Etiyopya'nın yüksek ovalarının bulunduğu bütün bölgelerin idaresini ele geçirdi. Hint Okyanusu'na büyük önem veren Portekizliler onun bu başarısını yok etmek için Habeş kralına 400 silahşör gönderince Osmanlı Devleti de Harar emirine 900 silahşör gönderdi. Oldukça güçlenen Sultan Ahmed 1542 yılında düşmanlarını yendiği gibi Portekiz komutan Christovão da Gama da savaş esnasında öldürüldü. Ancak bir yıl sonra Tana Gölü yakınındaki Vayna Daga Savaşında Müslümanlar yenildiği gibi sultanları da şehit edildi. Onun bu savaşta ölmesi Habeşistan'ta İslam'ın yayılmasına büyük bir darbe vurdu. Bundan sonra Harar

şehri bir müddet önemini yitirdi ve Müslümanlar payitaht merkezini 1577'de Denakil bölgesindeki Aussa'ya aldılar.

1517 yılındaki Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferiyle Kuzey Afrika'ya adım atan Osmanlılar, 1550'den itibaren Habeş bölgesi ile yakından ilgilenmiş, 1555'te Habeş Eyaleti kurularak bölgede Osmanlı hakimiyeti pekiştirilmiştir. Modern dönemde başlayan sömürgecilik hareketi bölgedeki Osmanlı hakimiyetini sarsmıştır. Süveyş Kanalı'nın 1869'da açılmasının ardından İngiliz, Fransız ve İtalyan güçleri bölgede sömürge oluşturmak adına mücadeleye girişmişse de 1895 senesinde İtalyanların Habeşliler karşısında aldığı ağır mağlubiyet sonrası Batılı güçler, bölgenin bağımsızlığını tanınmak zorunda kalmışlardır.

B. Nübya ve Sudan

Sudan'ın İslamlaşması hicri birinci asırdaki göçler, ticari münasebetler ve tasavvufi hareketlerle gerçekleşti. Hulefâyı Râşidîn, Emevi ve Abbasi dönemlerinde bazı Arap kabileleri önce güney Mısır'a göç etmişler ardından Nil nehri boyunca güneye ilerleyerek bölgenin Araplaşmasını da sağladılar. Mısır'daki Tolunoğulları, İhşitler, Fâtımîler ve Eyyûbiler dönemlerinde de Nûbe bölgesine seferler düzenlendi. Fâtımî ordusunda çok sayıda Sudanlı ve Türk askeri bulunuyordu ve aralarındaki rekabet zamanla kavgaya dönüştüğü için Sudanlılar yenilerek Yukarı Mısır'daki Said bölgesine çekildiler. Selahaddin Eyyûbî'nin askerleri Sudanlıları yenmiş ardından kardeşi Tûrânşâh Eyyûbî Nûbe'yi alarak Mısır'a dahil etmişti. Sudan'da İslam'ın daha geniş kesimlere yayılması Memlûkler dönemine rastlar ve 1320 yılından itibaren hıristiyan krallıklardan Dongola, Mukurra ve Nûbe ele geçirildi. 1504 yılında Alve krallığı yerine Func krallığı kuruldu ve kral Amara Dunkus 1523 yılında ilk müslüman sultan oldu. 1517 yılında Mısır, ardından Hicaz ve Yemen'in Osmanlı idaresine girmesinin ardından Kızıldeniz sahilindeki limanlardan Sevakin ve Masavva'nın da kurulan Habeş eyaletine bağlanmalarıyla bugünkü Sudan'ın önemi daha da arttı.

1. Sudan'da İki Mahalli Sultanlık: Func (1504-1821) ve Dârfûr (1650-1916)

1504 yılında Arapların da desteğini alan Funclar merkezi Sinnâr olan hanedan devletlerini kurmuşlardı. Kızıldeniz sahilini Habeş eyaleti adı altında idaresinde tutan Osmanlı Devleti bu sultanlığın topraklarına ciddi bir müdahalede bulunmamışsa da 1821 yılında Kavalalı Mehmet Ali Paşa burayı ele geçirmiş ve bu hanedana son vererek Sinnâr yerine kurduğu Hartum'u merkez yaptı. Mâlikî mezhebini benimseyen ve çok sayıda

medrese açan bu hanedan İslâm'ın Sudan ve Habeşistan'da yayılmasına büyük katkı sağladığı gibi Osmanlı Devleti'nin İslâm'ı tebliğ etmek üzere gönderdiği Şeyh İdrîs b. Muhammed Ahmed ile Şeyh Hasan Veddû Hasûne gibi alimlere araziler tahsis edip ihsanlarda bulunmuştu. Hicaz'da ve Ezher'de İslami ilimleri tedris eden Funclular geri döndüklerinde Sinnâr'ı önemli ilim merkezi yaptılar. Dârfûr sultanlığına ise 1640 yılında Süleyman Sulang önderliğinde Sudan'ın batısındaki Cebel Merra'da Fûr kabilesi, Nûbeliler, güneyliler ve Araplar tarafından kuruldu. Çok sayıda cami inşa eden sultanlık dini eğitime önem veriyordu. Zübeyr Paşa 1875 yılında burayı Mısır adına idareye dahil etti. 1898 yılında tahta oturan son Darfur sultanı Ali Dinar başlangıçta karşı çıktığı Mehdi hareketine daha sonra katıldıysa da kendisini Sultan olarak tanımaları karşılığında İngilizlere direnmekten vazgeçti. Fakat I. Dünya Savaşı'nı bir kurtuluş vesilesi kabul edip İngiliz idaresine 1916 yılında açtığı savaşta şehit edildi.

2. Mehdi dönemi (1881-1899)

1848 yılında Dongola'da doğan Muhammed Ahmed Samaniye şeyhi Muhammed Şerif Nuruddâim'in öğrencisi olmuşsa da kısa zamanda hocasına cephe aldığı gibi kendini de Mehdi ilan ederek Sudan'daki Türkiye dönemini yıkmak için mücadeleye girişti. 1885 yılında Hartum ve ülkenin büyük bir kısmı eline geçiren Mehdi, Asr-ı Saadet dönemine benzer bir devlet kurmayı hedeflediyse de zaferini henüz tatmadan yakalandığı tifüs hastalığından aynı yıl içinde vefat etti. Yerine geçen halifesi Abdullah et-Tayşî 1899 yılında İngiltere karşısında giriştiği savaşta öldürülünce Mehdi'nin oğlu Abdurrahman (ö.1959) hareketin önderi olmuştur. Fakat bu tarihten itibaren ciddi bir nüfuzu kalmadı.

C. Zengibar Sultanlığı ve Tanzanya

Ülke tarihi iki kısımda incelenmekte olup birincisi Afrika'nın kara tarafında, ikincisi ise Hint Okyanusu adalarından Zengibar, Kilve, Pembe ve Mafya adalarında yaşananları ihtiva etmektedir. Sömürgecilik öncesinde sahil şeridindeki yerleşim noktaları ve adalar daha ziyade bu mahallerin adıyla Kilve Sultanlığı ve Zengibar Sultanlığı gibi isimlerle biliniyordu. 17-20. yüzyıllar arasında Zengibar adasının adı kara kısmını da içine alacak şekilde genişletilerek sahil şeridi ve karşısındaki adacıkların tamamı Zengibar Sultanlığı olarak isimlendirildi. İlk dönem Müslüman coğrafyacılardan Mesûdî, İdrîsî, Yakût, İbn Battûta ve İbn Said gibi eser sahibi olanlar bölgeye "siyâhiler ülkesi" manasında "Bilâdüzzünûc" demekteydiler. Bugün ülkeye isim olan Tanzanya isminin teşekkülü ise yeni olup 19. yüzyılın sonunda Almanlar tarafından tarihi Zengibar Sultanlığı

adının yerine kullanıldı. Kısa zamanda işgal ettikleri ülkenin kara kısmına batısındaki büyük gölün adı olan ve yerli dilde "su yatağı" anlamına gelen "tanganyika" adını verdiler. Tanzanya Federal Cumhuriyeti'nin bugünkü adı büyük gölün ilk üç harfi olan "tan" ile Avrupalıların Zanzibar şeklinde telaffuz ettikleri adanın isminin ilk üç harfini oluşturan "zan" hecesinin bir araya getirilmesiyle "tanzania" şeklinde türetildi.

Tanzanya tarihinin iyi bilinebilen ilk dönemleri İslamiyetin bölgede yayılmasıyla birlikte başlamakta olup yedinci yüzyıldan öncesine ait müşahhas bilgi bulunmamaktadır. Arap yarımadasından gelerek Doğu Afrika sahillerine yerleşen ilk Müslümanlar bu bölgeyle Ortadoğu arasında ciddi ilişkiler kurulmasına öncülük ettiler. Bunları İran'ın Şiraz bölgesinden gelen Müslümanların göçleri takip etti. 1328 yılında İbn Battûta Tanzanya'nın güney bölgesinde yer alan Kilve adasına kadar geldi ve Müslümanların bu bölgede tesis ettikleri medeni hayat karşısında büyük bir hayranlık duyarak sahil şeridinde kırka yakın hüküm süren küçük sultanlık olduğunu bizzat müşahede etti.

1492 yılında Endülüs'teki son Müslüman hakimiyeti olan Gırnata'daki Nasrî hanedanının düşüşüyle birlikte İspanyollar Kuzey Afrika'daki İslam şehirlerini birer birer işgal ederken Portekizliler de 1500-1505 yılları arasında Afrika'nın batısını dolaşarak Doğu Afrika sahillerindeki Mozambik'ten başlayarak Kilve, Mombasa ve Aden körfezindeki Zeyla'yı ele geçirip yakıp yıktılar ve Müslüman halkının büyük bir kısmını öldürdüler. Osmanlı Devleti'nin 1517 yılında Mısır'daki Memlük hanedanına son vermesi sonrasında Portekizlileri önce Kızıldeniz'den çıkarması, ardından 1580'li yıllarda Mombasa'yı da alarak kısa bir süreliğine de olsa vali Hasan Paşa tarafından Yemen eyaletine bağlaması bölge Müslümanları için bir kurtuluş umudu olmuştu. Ancak Portekizlilerin Hindistan'ın batısındaki Goa limanındaki donanmasını buraya sevk ederek 1589 yılında geri almaları üzerine Osmanlı hakimiyeti genelde Somali'nin Aden körfezi sahilindeki yerleşim yerlerindeki nüfuzuyla sınırlı kaldı. Doğu Afrika sahillerinde varlıklarını sürdürme mücadelesi veren Müslümanlar yaklaşık iki asır Portekiz işgali altında yaşadılar. Müslümanların hiç beklemedikleri kadar güçlü donanmayla gelen Portekizlerin ateşli silahlarla yaptıkları saldırılar üzerine kısa zamanda bunlarla rekabete girdiler ve iç kısımlarda etkili olabilmek için Ruvuma, Ruaha, Wami ve Pangani nehirleri yoluyla ilerlediler. Özellikle Nyamvezi, Sukuma ve Yao etnik gruplarının kullandıkları yolları kullanarak iç bölgelere ulaşmayı başladılar. Daha da önemlisi Arap tacirlerin yerli kadınlarla evliliklerinden doğan çocukları iç bölgelere yerleşmeye kolayca öncülük etmeleridir.

Uman'da iktidarı elinde tutan Bûsaîd hanedanı 14 Eylül 1806 tarihinde Zengibarı kendi idari bölgesine aldı. 1811-1820 yılları arasında Zengibar'da köle pazarları kurulunca kara tarafının iç kısımlarında köle ticareti yoğunlaştı. 1837 yılı gibi oldukça erken sayılabilecek bir dönemde Zengibar adasında Amerika Birleşik Devletleri bir konsolosluk açtı. 1840 yılında Uman sultanı ülkesinden ayrıldı ve Zengibar adasına gelerek burasını başkent yaptı. Aynı yıl Tanzanya'nın güneybatı bölgesine Güney Afrika'da Ngoni kabilesi mensupları gelip yurt edindiler. Amerikalılardan dört yıl sonra İngilizler 1841'de Zengibar'a bir konsolos tayin ettiler. 1844 yılında Fransa, 1859 yılında ise Kuzey Avrupa ve Baltık şehirleri tüccarlarının kurduğu Hans Birliği ile Zengibar Sultanlığı ticaret anlaşmaları imzaladı. Özellikle 1845-1897 yılları arasında imzalanan anlaşmalarda Zengibar Sultanlığı ile Avrupa devletleri arasında köle ticaretinin yasaklanması, köle pazarlarının kapatılması, köleliğin tamamen yasaklaması gibi konular yer almaktaydı. Uman Sultanlığı ile yaşanan sıkıntılı dönem sürecinde İngiltere 6 Nisan 1861'de ve Fransa ise 1862 yılında Zengibar Sultanlığını bağımsız bir devlet olarak tanıdılar.

İngiltere 1890 yılında Zengibar adasını işgal etti. Dönemin sultanı her ne kadar tahttan indirilmediyse de siyasi ve ekonomik kararları ona danışmadan alıp uyguladı. 1930'larda Zengibar'da yaşayan Hint ve Arap asıllılar ile Afrika kökenliler arasında çıkan kavgaları bahane eden Sultan Halife b. Harub İngiliz kanununu kabul edip uygulamak zorunda kaldı. 1960 yılında sultan ölürken aynı yıl İngiliz sömürgeciliği de bitti. Fakat 9 Aralık 1963'te çıkan siyasi karışıklıkla Zengibar bağımsızlığını elde ederken yerine geçen sultan da tahtından oldu. 1806-1963 yılları arasında varlığını sürdüren Busaid hanedanlığının kurucusu Seyyid Said b. Sultan ve oğlu Seyyid Macid 1856 yılında yerine "hami" olarak geçmiş ama 1861'de kendisini sultan ilan etmişti Böylece Zengibar federal cumhuriyet içinde kalana kadar burada 157 yıl boyunca birisi "hami", 14'ü "sultan" olmak üzere Bûsaid hanedanı adına 15 hükümdar tahta geçti. Tanzanya devlet başkanına yakın tavır sergileyen Afrika kökenlilerin ve Şiraz asıllıların müşterek partisinin başkanı Şeyh Abid Amani Karume iktidarı ele geçirdi. 12 Ocak 1964'te Zengibar Halk Cumhuriyeti ilan edildi. Ancak yaklaşık üç ay sonra 26 Nisan günü Tanganyika ile birlik oluşturdu. 1964-2009 yılları arasında federal yapının ada kısmında altı kişi devlet başkanlığı yaptı.

Tanzanya'da İslamiyetin yayılışı ilk dönem İslam tarihçilerine göre yedinci yüzyıla kadar götürülmektedir. Hatta Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan zamanında buralardaki Müslümanların varlığından bahsedilmektedir. Ne var ki Müslümanların buradaki varlıkları ile ilgili yazılı kaynaklarda yok denecek kadar az bilgi bulunması bir yana son asırda

yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen verilerle de ilk dönemler pek aydınlatılamamaktadır. İbn Battûta seyahatnamesi ve Kilve tarihi ile ilgili küçük eser dışında 19. yüzyıla kadar bölge tarihi hakkında ayrıntılı bilgi veren fazla kaynak bulunmamaktadır. Şafii mezhebine bağlı Sünni Araplar'dan sonra Şiraz'dan gelen Şii İranlılar dini bakımdan bölgede fazla etkili olamadılar. Uman asıllı Busaid hanedanı her ne kadar Hariciliğin İbadi koluna mensup olsalar da idareleri altındaki çoğunluğu Şafii Müslümanları kendi mezheplerine geçmeye zorlamadılar. Hatta kendileri onlarla zaman zaman yakın temasa girerek Sultan Bergaş gibi hanedan mensuplarından Kadiriye tarikatını benimseyenler oldu.

D. Kilve Sultanlığı

Tanzanya devletinin Hint Okyanusu sahilinde küçük bir ada olan Kilve Kisivani ve kuzeyinde yer alan yarımadadaki Kilve Masoko ile buranın 29 km. yukarısındaki Kilve Kivinji'den ibaret üç yerleşim mahallinin adıdır. 648 yılından itibaren Arap yarımadasından ayrılarak Doğu Afrika sahiline gelen müslümanlar Mogadişu, Sofala, Melinde, Mombasa, Brava ve Zengibar şehir devletlerini kurarlarken, 975 yılında İran'dan gelen Şirazlılar Kilve adasına yerleştiler. Şiraz emiri Hüseyin b. Ali yedi oğlu ile akrabalarını ve ileri gelen adamlarını yanına alarak yedi gemiyle kendilerine uygun yerleri yurt edinmek üzere ülkeden ayrıldılar. Bunların bir kısmı Şii olmaları sebebiyle ilk geldikleri Mogadişu'da istenmedikleri için daha güneye doğru ilerlediler. Annesi Habeşistanlı olan Ali b. Hüseyin anneleri Şirazlı olan diğer kardeşleri tarafından dışlanınca kendi ailesi ve adamlarıyla birlikte arazisinin verimliliği ve sularının bolluğu karşısında hayrete düştüğü Kilve Kisivani adasına yerleşmeye karar verdi. Adada yaşayan yerli putperestlerin dışında küçük bir müslüman topluluk vardı ve bunlar bir de mescit inşa etmişlerdi. Adada yaşayan Muriri Veberi isimli bir müslüman buranın zenci sahibi Emûlî ile Ali b. Hüseyin'i tanıştırdı ve onun sayesinde beraberinde getirdiği kumaşların karşılığında adayı satın aldı. Ayrıca Emûlî'nin kızıyla evlendi.

Kilve Kisivani'nin kuzey kısmına yerleşen Ali b. Hüseyin ve adamları yerlilerden ve diğer komşu şehir devletlerden gelebilecek saldırılara karşı suların çekildiği anlarda yürüyerek geçilebilen ada ile sahil arasındaki kanalı derinleştirdiler. Şirazlılar denilen bu yeni toplum Doğu Afrika'da kendi medeniyetlerinin bir merkezini burada kurarak bölgede İslam'ın yayılmasına katkı sağladılar. Ali b. Hüseyin'den sonra kendisiyle aynı adı taşıyan

oğlu Ali sultanlığın sınırlarını genişletmek amacıyla çevreye seferler yaptı ve Mafya adasını ele geçirdi. Kilve'yi bölgenin en güçlü şehirlerinden birisi yaparak Hint Okyanusu ticaret ağının en büyük limanına dönüştürdü. Zengibar gibi diğer önemli adalarla münasebetler geliştirildi. Putperestlerin baskısından kurtulmak için Zengibar'a giderek topladığı kuvvetlerle geri dönüp burayı eski gücüne kavuşturdu. Sultan Davud b. Süleyman (1130-1170) tarafından Mogadişu'nun altın ticareti yaptığı bugünkü Mozambik sınırları içinde kalan Sofala'nın ele geçirilmesinden sonra Kilve bolluk ve refaha kavuştu. Çünkü Zimbabve ve Mutapa'dan o asırlarda yılda on ton altın elde ediliyordu. Adada bu dönemde metal paralar basıldı. Ali b. Hüseyin'in kurduğu Kilve sultanlığının sınırları yaklaşık bir asır sonra kuzeydeki Pemba adasından güneydeki Sofala'ya kadar iniyordu. Sahildeki yaklaşık otuz beş şehir devletinin en güçlüsü olan ve merkezi Kilve olan sultanlığa Zenci Devleti veya Zenci İmparatorluğu adı da verilmektedir. Süleyman b. Ali zamanında Mogadişu hariç bütün sahil şehirleri bu devletin içinde yer alıyordu.

Avrupalılar içinde ilk defa Portekizli seyyahlar Kilve'ye gelmeye başladılar ve 1498 ve 1502 yıllarında iki defa Vasco da Gama, 1500 yılında Pedro Alvares Cabral burayı ziyaret ettiler. Etiyopya-Arabistan bölgesi valisi tayin edilen kral naibi Francisco d'Almeyda 1505 yılında 500 kişilik bir kuvvetle bu adaya çıktı. Özellikle hanedan içindeki iktidar mücadelesi ve diğer şehir devletlerin kuvvetlenmesiyle iktisadi ve idari bakımdan zayıflayan Kilve kolayca işgal edildi. Portekizliler 1513 yılında adayı tamamen harabe haline getirdiler. Sultan İbrahim onların adadan ayrılmalarından sonra tekrar idareyi ele geçirdiyse de Portekizlilerle işbirliği yapan Muhammed Rukneddin'i öldürmesi üzerine kral naibinin gönderdiği Gonçalo Vaz de Goes tarafından cezalandırıldı. Bu defa Muhammed'in oğlu Ali Hüseyin sultan tayin edilmişse de bu da istenilmeyen davranışlarda bulunduğu için Mombasa götürülerek orada öldürüldü.

Portekizlilerin yaklaşık iki asır süren Hint Okyanusundaki hakimiyetleri Kilve ve diğer şehir devletlerinin başkaldırı ve direnişlerle geçti. İşgal esnasında bütün önemli merkezlerin yakılıp yıkılması sonucunda bölgede bilhassa ticari hayat eski canlılığını kaybetti. Osmanlı Devleti bu şehir devletlerinin Portekiz işgalinden kurtulması için 1585 ve1588 yıllarında iki defa donanma göndermişse de başarılı olunamamıştı. Kilve'deki tüccarlardan birisinin putperest Zimba kabilesinin 1588 yılında adaya çıkmasına yardım etmesi yüzünden binlerce müslüman öldürüldü. Uman'da tahtı ele geçiren Yarubi hanedanı 1652-1688 ve 1696-1698 yılları arasında Doğu Afrika sahilini Portekizlerden kurtarmak için savaşlar yaptı. Özellikle Yarubi hanedanının üçüncü hakimi Seyf b. Sultan 1698

yılında yaptığı saldırı ile şehir devletlerinden Mozambik hariç tamamını ele geçirdi ve buraların idaresi için Nasır b. Abdullah el-Mazrûî'yi vali tayin etti. 1724 yılında Luis Mello de Sampayo komutasındaki Portekizler Kilve ve Patta'yı ele geçirdilerse de 1744 yılında Ahmed b. Saîd el-Hinâvî buraları tekrar kurtardı.

Almanya I. Dünya Savaşı'nın ardından Doğu Afrika'daki topraklarını İngiltere'ye devretmek zorunda kalınca Kilve 1916 yılında İngiliz sömürgesi oldu. 10 Aralık 1963 tarihinde bağımsızlığına kavuşan Zengibar'ın sınırları içinde kaldı. Zengibar'ın 26 Nisan 1964 tarihinde Tanzanya ile birleşmesi sonucu Tanzanya Birleşik Cumhuriyeti sınırlarında kalan üç Kilve de günümüzde Lindi vilayetine bağlıdır. Günümüzde Kilve adasında 5.000 (1997) kişi yaşamaktadır.

Sonuç

Bugunkü Etiopya, Sudan ve Somali devletlerinin kurulmuş olduğu toprakları kapsayan Habeşistan'ın çok eski yıllara uzanan bir tarihi vardır. Güney Arabistan ile sıkı bağları olan bölgede 325 yılında Aksum Krallığı kurulmuştur. 525 yılında Güney Arabsitan'daki Zû-Nüvas'ın Yahudiliği benimsetmek amacıyla halka yaptığı zulüm sonrası bölgeye akın eden Habeş Krallığı, Yemen ve çevresini kendisine bağlamış ve burada vali Ebrehe büyük bir kilise inşa ederek Mekke'de bulunan Kâbe'nin etkinliğini kırmak istemiştir. 570 senesinde gerçekleşen "Fil Vakası"nın ardından Arap yarımadasında Hıristiyanlık Yemen bölgesinde sıkışıp kalmıştır. Hz. Peygamber döneminde gerçekleşen ilişkiler sonrasında Habeş topraklarında İslamiyet yayılmaya başlamıştır. Hulefâ-yi Raşidîn, Emevi ve Abbasiler zamanında fethedilen Mısır'ın ardından Güney Afrika bölgesine doğru ilerleyen Müslüman Araplar Nûbe ve Sudan çevresinin İslam'la tanışmasına yardımcı olmuşlardır. Sudan'da İslamiyet'in esas yayılışı Memlûkîler döneminde gerçekleşmiştir. Memlûkîlerin sonlarına doğru merkezi Sinnar olan Func ve aynı merkezle anılan Darfûr sultanlıkları bölgede etkin olan diğer güçler olmuştur. 1881 yılında kendisini Mehdi ilan eden Muhammed'in bölgede kurmuş olduğu hakimiyet uzun süreli olmamıştır. Osmanlılar Habeş eyaletini kurduktan sonra Sudan ile yakından ilgilenmişlerse de Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 1821 seferi haricinde herhangi bir istila hareketine girişmemişlerdir. Aynı zamanda bu bölgede Şeva, İfat, Hedeya, Fetecer, Davaro, Bali, Mara, Adel, Harar Zengibar ve Kilve gibi sultanlıklar da kurulmuştur.

ÜNİTE-XIV

KUZEY, ORTA VE BATI AFRİKA SULTANLIKLARI

Özet

Bu ünitede genel siyasi tarihçeleriyle Mali, Nijerya, Senegal, Fas ve Cezayir'deki İslam devletleri ve bölgede islamın yayılış biçimleri hakkında bilgi verilerek günümüzdeki İslam devletlerinin temelini oluşturan bağımsızlıklarını kazanma süreçlerini de ana hatlarıyla yer verilmektedir.

A. Mali

M.Ö. 7.000 ile M.Ö. 3.000 yıllları arasına ait olduğu tahmin edilen Edrâr bölgesindeki mağarada rastlanan kaya gravürleri ülkedeki ilk insan izleri kabul edilir. M.S. X. asra kadar bugünkü Mali Cumhuriyeti ile Moritanya Sultanlığı arasında kurulan ve Vagadu adıyla da bilinen Gana krallığı Batı Afrika'da kurulan ilk devlettir. Toplam kırk dört kralın hüküm sürdüğü bu krallık hakkında VIII. yüzyıldan itibaren Müslüman tarihçiler ve coğrafyacıların kitaplarında epeyce bilgi bulunmaktadır.

1. Mali İmparatorluğu

Bugünkü Mali Cumhuriyeti'ne adını veren bu imparatorluk, XIII. yüzyılın başında Batı Afrika'da Gana'dan sonra kurulan ikinci büyük devletti. Dokuzuncu asırdan itibaren İslâm kaynaklarında Mâlli adıyla ismi geçen küçük bir krallıktı. Burayı büyük bir krallığa çeviren ise Suncata Keyta'dır (Soundjata Keita). Mali'nin kelime manası "Nil aygırı" veya "Kralın yaşadığı yer" demek olup, hakimlerine kral, sultan, hükümdar manasına "mensâ" deniyordu. Suncata'nın mahalli Sûsû Karllığına karşı yaptığı ve zaferiyle sonuçlanan 1235 yılındaki Kirina Savaşı imparatorluğun kuruluş tarihi olarak kabul edilir. Ondan önceki Mali krallarının da Müslüman olduğu bazı İslam âlimleri tarafından zikredilmektedir. Mali Sultanlığının sınırlarını Afrika içlerinden Atlas Okyanusu sahillerine kadar genişletti. 1255 yılında ölünce yerine sırasıyla oğullarından Memluklu Sultanı Zâhir Baybars zamanında hacca giden Mense Vâlî (1255-1270), Mense Vâtî (1270-1271) ve Halîfe (1274-1275) geçti. Bu sonuncu azatlı köleler tarafından tahtan indirilip yerine yeğeni Ebubekir (1275-1285) tahta çıkarıldı. Daha sonra iktidar bir müddet azatlı kölelerden vezir Sakura'nın eline geçince Mali Sultanlığı yeniden canlandıysa da 1300 yılında yaptığı hac seyahati dönüşünde yolda öldürülünce sultanlık yeniden Suncata'nın soyundan gelenlerce idare edildi. Sırasıyla Gao (1300-1305), Muhammed (1305-1310) ve II. Ebubekir (1310-1312) tahta geçtiler.

II. Ebubekir deniz ulaşımına çok önem veriyordu ve bu sebeple bir donanma hazırlatarak Atlas Okyanusuna açılmasını emretti. Fakat bu donanmanın fırtınaya yakalanarak battığını geriye dönebilen sadece bir gemiden öğrenebildi. Bunun üzerine iki bin gemiden oluşan yeni bir donanmayı hazırlayıp başında bizzat kendisi olduğu halde okyanusa tekrar açıldıysa da bir daha ondan haber alınamadı. 1323-1325 yılları arasında Mekke'ye yaptığı hac seyahati dillere destan olduğu gibi dönemin bütün tarihçileri kendisinden övgüyle bahsettiler. Tassadduk etmek üzere götürdüğü altınları Mısır ve Hicaz'da dağıtınca uzun yıllar bölgede onun cömertliği untulmadı. Çünkü kutsal topraklara götürdüğü on iki ton ağırlığındaki 20.000 parça altını yüzlerce kölesine taşıtmıştı. Yolculuğu esnasında ülkesinin sınırları içinde uğradığı her mahalle büyük bir camii inşa ettirdi. Hac seyahati dönüşünde beraberinde Endülüslü mimar ve şair Ebû İshâk es-Sâhilî el-Gırnâtî'yi getirerek tarihi Timbüktü şehrindeki Cingareybîr Büyük Camii'ni inşa ettirdi. Vefatından sonra yerine geçen Mensâ Süleyman da (1342-1360) onun gibi Mali Sultanlığına müreffeh bir dönem yaşatmış, meşhur seyyah İbn Battûta 1352 yılında Mali'ye gelmiş ve bizzat sultan tarafından misafir edilmişti. Ancak ondan sonra tahta geçenler zamanında buraya bağlı krallıklar birer birer bağımsızlıklarını alarak müstakil hale geldiler. Özellikle merkezi Gao'da olan Songay krallığı kısa zamanda büyüyerek bölgenin en güçlü sultanlığı Mali'nin yerini aldı.

2. Songay Sultanlığı

Songay sultanlığının başlangıcı kabul edilen M.S. VI. yüzyıldaki Kanta-Sorko krallığı VII. yüzyılda yıkılarak krallarına "dia" denilen yeni bir hanedan kuruldu ve payitaht merkezi Kukya'dan Gao'ya taşındı. Bu yüzden sultanlığın bir diğer adı da Gao Krallığı'dır. IX. ve X. yüzyıllarda Kuzey Afrika; XI-XIII. yüzyıllarda ise Murabıtlar devletiyle yakın münasebetler kurulduğundan İslam giderek yayıldı. Toplam 32 Songay kralının ilk ondördü animist iken sonrakiler müslüman olup uzun süre Mali imparatorluğuna tabi kaldılar. 1275 yılında Ali Kolon Songay tahtını ele geçirince sultanlarına "sunni" denilmeye başlandı. 1433 yılında Tevarıklar'ın eline geçen Songay'ı 1464 yılında Sunni Ali Ber yeniden ihya edip eski Mali Sultanlığı'nın sınırlarını içine alacak şekilde genişletti. Sunni Ali Ber'in ardından Muhammed Sylla, Askiya Davud krallığa geçmişlerdir. 1591 senesinde Fas Sultanı Ahmed el-Mansûr tarafından da yıkılmıştır.

3. Timbüktü Paşalığı

Merâkeş Sultanı Ahmed b. el-Mansûr ez-Zehebî, bölgenin yeni idari merkezi olarak 1591'de Timbüktü'yü belirledi ve buraya Kuzey Afrika'daki Osmanlı idaresinden etkilenerek Timbüktü Paşalığı adını verdi. İlk paşalar Merâkeş asıllı iken bir müddet sonra ordudaki askerlerin yerli kadınlarla evliliğinden doğan ve "arma" denilen yeni bir nesil oluştu. Armalar iktidarda söz sahibi olduktan bir müddet sonra paşalığın idaresini ele geçirdiler. 1833 yılında kadar toplam 967 paşanın burada hüküm sürdüğü rivayet edilir.

4. Masina Devleti

Merkezi Hamdallayi şehri olan devletin ilk kurucusu Şeyhu Ahmedu olup kendisine "imam" demekteydi ve yüz alimden oluşan bir meclisi vardı. Timbüktü ve Cenne gibi tarihi şehirleri idaresine aldı. Vefatından sonra yerine oğlu Ahmedu Şeyhu, sonra torunu Ahmedu-Ahmedu geçti. Yeni dönemde 500.000 kişilik ordusu olmasına rağmen bütün Batı Afrika'yı sömürgecilik öncesinde tek bayrak altında toplamayı başaran Senegal asıllı el-Hâc Ömer'in ordusu karşısında 10 Mart 1861 tarihinde yapılan savaşta yenildi ve toprakları Tukulör Devleti'nin sınırlarına katıldı.

5. Tukulör Devleti

Tukulör etnik grubuna mensup el-Hâc Ömer el-Fûtî eğitimini tamamladıktan sonra Nijerya ve Çad üzerinden hac için Mekke'ye gitti. Burada Ticâniye tarikatına intisap etmiş ve Batı Afrika'ya dönüşünde bu tarikatın yayılması için büyük bir mücadele başlatmıştı. Başta tasavvuf olmak üzere bölge tarihi hakkında kaleme aldığı eserleri üzerinde bugün dahi ilmî araştırmlar yapılmaktadır. Mahalli idareler dışında Mali ile Senegal'in ortak sınırı etrafında Fransızlara karşı mücadele ettiyse de onların üstün savaş imkanları karşısında Afrika'nın içlerine doğru çekilerek geniş bölgeleri hakimiyetine aldı. 1861 yılında Masina devletini ele geçirdi. Oğlu Amadu Seku Tall'i buranın merkezi Hamdallayi'ye bıraktıktan sonra kendisi yeni seferler düzenleyip bir çok yeri idaresine aldı. Nijer nehri havazasındaki putperestlerin çoğunu müslümanlaştırdı. Yanındaki üç oğlu ile birlikte Mali'nin Bandiagara bölgesinde bulunduğu esnada 12 Şubat 1864 tarihinde bir daha kendilerinden haber alımamak üzere ortadan kayboldu.

6. Sömürgecilik ve Bağımsızlık

Fransızlar XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren adım adım Senegal'den başlattıkları Batı Afrika'nın işgalini Nijer Nehri havzasına doğru genişlettiler. 1878 yılından itibaren ise iç bölgelere girerek yeni yerleri işgal ettiler. Nihayet 1883 yılında

bugünkü başkent Bamako'yu, 1898 yılında Segu ve Sikasso şehirlerini, 1900 yılına kadar da Mali'nin doğusundaki Timbüktü, Gao, Bourem ve Mopti gibi önemli mahallerin hepsini işgal edip sömürgeleştirdiler. Kendilerine karşı yurtlarını savunan mahalli önderlerin çoğunu ya savaş meydanlarında öldürdüler veya sağ yakaladıklarını kendilerine zarar veremeyecekleri uzak sömürgelerine sürgün ettiler. 1885-1887 yıllarında Mali'nin batısında işgale karşı büyük direniş gösteren Mamadu Lamine savaş meydanında öldürüldüğü gibi ordusu dağıtıldı. Güneyde ise büyük bir alim ve devlet adamı olan Samory Toure işgal öncesi 1891-1898 yılları arasında Mali, Burkina Faso, Fildişi Sahili ve Gine'yi içine alan geniş toprakları idaresine almıştı. Fakat o da Fransızlar karşısında yenildi ve gönderildiği sürgündeyken vefat etti. Mali ve çevresine Yukarı Nehir (1880), Fransız Sudan'ı (1891), Senegambiya-Nijer (1902) ve Yukarı Senegal-Nijer (1904) gibi farklı isimler veren Fransızlar 1920 yılında Bamako'yu Mali'inin başşehri ilan ettiler. Sömürge valisi buradaki Kuluba (Koulouba) tepesinde inşa edilen vilayet sarayında ikamet ediyordu. Günümüzde bu bina Mali Devletbaşkanlığı Sarayı olarak kullanılmaktadır. Fransa'nın Mali'deki sömürgeciliği 1960 yılına kadar yaklaşık altmış sene devam etti. Fransızlar Batı Afrika'daki sömürgelerine bağımsızlık verirken 1895 yılında Fransız Batı Afrikası adıyla kurulan ve bölgedeki sekiz ülkeyi içine alan bu federasyonu 17 Ocak 1959 yılında lağvettiler. Mali ise Burkina Faso ve Senegal ile yeni bir federasyon oluşturmaya çalıştıysa da kısa süre sonra diğerleri ayrılınca 20 Ağustos 1960 yılında kendisi de bağımsızlığını ilan etti.

B. Nijerya

Nijerya, Batı Afrika'da, Gine Körfezi kıyısında, Benin ile Kamerun arasında yer alan bir ülkedir. Başkenti Abuja, en büyük şehri ise Lagos'tur. Yüzölçümü 923.773 km^2'dir.

13. yüzyılda kuzeyindeki güçlü Mali Sultanlığı'nın ve onun yerine 15. yüzyılda kurulan Songay Sultanlığı'nın idaresine giren Hevsa devletlerinde yaşayanların tamamına yakını İslam dinini kabul ettiler. Bu devletler Songay Sultanlığı'nın zayıfladığı ve özellikle 1591 yılında merkezi şehirleri Timbüktü Fas Sultanı Ahmed el-Mansur tarafından alındıktan sonra 16. yüzyıl sonunda müstakil hale geldiler. 19. yüzyılın başına kadar Sahraaltı Afrika bölgesinde oldukça mimaride, ilim ve irfanda, özellikle devlet idaresinde ileri seviyede bir İslam medeniyeti tesis ettiler. Nijerya'nın kuzeydoğusunu payitaht merkezi edinen Bornu Sultanlığı ise özellikle sultanları İdris b. Ali Elevma döneminde en

güçlü dönemini yaşadı. 1510 yılında Trablusgarp şehri İspanyollar tarafından alınmadan önce Bornu'nun Akdeniz sahillerindeki Müslüman emirliklerle yakın temasları vardı. Endülüs'ün düşmesinden sonra bütün Kuzey Afrika'yı işgal etmeye başlayan İspanyollar Trablusgarp'ı alınca Afrika'nın iç kısımlarıyla temaslar az da olsa devam etmişti. Ancak 1551 yılında Osmanlı Devleti bugünkü Libya topraklarını İspanyollar'dan kurtarınca Bornu Sultanlığı'nın temasları burada kurulan eyalet ile sınırlı kalmadı ve İstanbul ile doğrudan temaslar kuruldu. Bir taraftan Bornu'dan gelen elçiler İstanbul'da en güzel şekilde kabul edilip ağırlanırken ve de her türlü yol güvenceleri sağlanırken, diğer taraftan da Osmanlılar Bornu'ya elçiler gönderdiler.

Kânim-Bornu Sultanı Dûneme b. Muhammed Trablusgarp'ı İspanyollar'dan alan Turgut Reis'e 1555-1556'da bir sefir gönderince bir dostluk ve ticaret antlaşması imzalandı. Bilâdüssudan bölgesinin en güçlü sultanları arasında yer alan Kânim-Bornu sultanı İdris b. Ali Elevma'nın (1564-1596) gerek ülkesinin topraklarını genişletmesi gerekse o dönemde İslam dünyasının iki güçlü devleti Osmanlı hanedanı ve Fas'taki Sa'dîler hanedanı ile kurduğu münasebetleriyle bilinmektedir. Osmanlılar'dan temin ettiği ateşli silahlarla bölgede gücünü artırarak bugünkü Çad ve Nijer devletlerinde yaşayan Tibû ve So kabilesinin yurtları ile Nijerya'daki Hevsa topraklarından Kano'yu aldı. Bu savaşları esnasında Osmanlı Devleti'nden yeniden ateşli silahlar istediyse de bu mümkün olmayınca Kano'yu bırakmak zorunda kaldı. Daha önce Kânim-Bornu sınırları içinde yer alan Fizan bölgesi 1571 yılında Trablusgarp eyaleti sınırlarına alınınca İdris b. Ali Elevma ile Osmanlı Padişahları arasında başlayan münasebetlerde bir kopuş yaşandı. 1574 yılında Sultan İdris Osmanlı Padişahı III. Murat'la görüşmesi için beş kişilik bir heyetin başında el-Hac Yusuf'u elçi olarak İstanbul'a gönderdi. 1579 yılına kadar burada kalan heyettekiler Sahra bölgesinde hac ve ticaret kervanlarının emniyet ve asayişlerinin sağlanmasını, seyahatleri esnasında ölenlerin mallarının mirasçılarına iade edilmesini istediler. Heyettekiler ülkelerine dönmek için İstanbul'dan ayrılınca Tunus ve Mısır beylerbeyi ile Fizan beyine elçinin seyahati hakkında bilgi verildi. Kânim sultanına ise iki nâmeyi hümayun gönderildi.

Genelde Osmanlı devlet idaresini kendilerine örnek alan Fas Sultanları da İstanbul'un Kuzey Afrika'daki bu gelişmesi karşısında tek çare olarak Sahraaltı Afrika'ya sahip olmak istediler. Bugünkü Mali topraklarındaki Songay Sultanlığı Fas'ın bu niyetini sezdiği için Osmanlı Devleti'ne yaklaştı. Ancak Sultan Elevma Fizan'dan sonra Songay'ın da Osmanlıyla yakın temas kurmasını istemediği için Fas tarafını tutmaya başladı ve

nitekim 1591 yılında Songay Sultanlığı yıkılarak yerine Fas'ın idaresinde Timbüktü Paşalığı kuruldu. Bilâdüssuudan'ın tek büyük devleti olarak Kânim-Bornu kalınca çevredeki bir çok ülkeden alimler Songay'ın merkezi Timbüktü yerine Bornu'ya akın etmeye başladılar. 1636 yılında Trablusgarp beylerbeyi Mehmed Sakızlı (1633-1649) Bornu Sultanı Ömer'e bir mektup yazarak Fizan beyiyle bölgenin emniyet ve asayişinin teminini birlikte yürütmelerini istedi.

Avrupalılar için Osmanlılar yüzünden Kuzey Afrika sahillerinden kıtanın içerisine geçiş yolu kalmadığı için batı tarafını dolaşmaya başladılar. Önce Portekizliler'in 1486'da Benin krallığıyla başlattıkları temasları, 1553 yılında İngilizler'in onlara ait yerleri almalarıyla son buldu. Bu defa İngilizler Benin krallığı ile temasa geçtiler onunla anlaşarak Nijer Nehri'nin Atlas Okyanusu'na döküldüğü delta çevresinden köle toplayıp Amerika'daki çiftliklerine taşımaya başladılar. Bu yüzden Nijerya sahilindeki bu bölgeye "Köle Sahili" adını verdiler. 19. yüzyılda hurma yağı önemli bir ticaret malı haline gelince Avrupalılar bu defa köle ticareti yanında aynı bölgeden yağ almaya başladılar. Daha önce "Köle Sahili" dedikleri buraya "Yağ Sahilleri" adını verdiler. 1861 yılında İngiltere Lagos adasını alarak burada kendi sömürgesini kurdu. 1886 yılında ise Kraliyet Nijer Şirketi kurularak bölgenin idaresi buna verildi, 1900 yılına gelindiğinde ise artık Nijerya sahilleri İngiltere'nin tamamen eline geçmişti. Bundan böyle Avrupa ihtiyaç duydukları birinci derecede önemli kaynakların tamamını bu bölgeden temin etmeye başladılar.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında bütün Afrika'da başlayan istiklal mücadeleleri Nijerya'ya sıçradı ve kuzeydeki Hevsa ve Fulani Müslüman toplumun kurduğu Kuzey Halk Kongresi, güneydoğuda etkili etnik grup olan İbolar'ın Nijerya Vatandaşları Milli Sözleşmesi ve güneybatıda Yorubalar'ın kontrolündeki Aksiyon Grubu ülkenin siyasi hayatına yön vermeye başladılar. İngiltere hemen harekete geçerek yeni bir anayasa hazırladı ve kuzey, güney ve doğu bölgelerine belli bir seviyede otonomi verdi.

İngiltere 1 Ekim 1960 tarihinde Commonwealth içinde kalmak şartıyla Nijerya'nın bağımsızlığını tanıdı. Daha önce Nijerya'ya bağlanan Kamerun'un batı bölgesinin kuzey kısmı aynı konumunu sürdürme kararı alırken güneyi Fransız sömürgesi olan Kamerun'a bağlandı. Ebubekir Tafava Baleva kuzey ve doğu bölgeleri adına kurulan koalisyonda başbakan sıfatıyla ülkeyi idare etmeye başladı. Nijerya 1963 yılında cumhuriyet idaresine geçti. Nijerya'da 1990 yılında sivil iktidara dönüş süreci başladı ve 1992 yılında milletvekilliği, 1993'te de devlet başkanlığı seçimleri yapıldı. Zengin işadamı Moshood Abiola seçimleri kazanınca Babangida sonuçları kabul etmedi ve seçimleri iptal etti. Bunun

üzerine savunma bakanı Sani Abaşa askeri darbeyle geçici hükümeti görevden alıp ülkede siyasi hayatı yeniden durdurdu ve pek çok siyasetçiyi hapse attı. 1998 yılında yapılan seçimlere tek aday olarak giren Sani Abaşa kazanmışsa da ani ölümü üzerine ülke yeniden bir kriz dönemine girdi. Yerine geçen Abdüsselam Ebubekir demokratikleşmeyi hızlandırdı ve siyasi mahkûmları serbest bıraktı. 1999 ve 2003'te yapılan seçimleri eski asker ve devlet adamı Olesogun Obasanjo kazandı ve halen yerine göre devlet başkanlığı, yerine göre de başbakanlık görevlerini yürütmektedir, devlet başkanlığı yardımcılığında ise Atiku Ebubekir bulunmaktadır.

C. Senegal

XIII. yüzyılda bugünkü Senegal topraklarında on krallık hüküm sürmekteydi. Bunların en büyüğü Ndiadian Ndiaye isimli kralın idaresindeki Volof etnik grubuydu ve bölge bu isimle biliniyordu. Bu krallık 1549 yılında yıkıldı. Senegal adı ise bu ülkeyi müslümanlaştıran Berberi kabilelerinden Senhâce'ye dayanor. Bu kabilenin adı biraz değiştirilerek Senegal şeklinde söylenmiştir. Bölgeye XV. yüzyılda gelen Portekizliler Senhace kelimesini Canaga, XVI. ortalarında buraya sıkça uğrayan Fransızlar ise Senegal şeklinde telaffuz ettiler. Ülkenin ikinci büyük liman şehri olan Saint-Louis'nin adı da yerli dilde Ndar olup 1659 yılında Fransızlar tarafından değiştirilmişti.

Senegal, II. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar Batı Afrika'nın en güçlü devleti olan Gana Krallığı sınırları içinde yer aldı. Bu krallığın zayıflamaya başladığı IX. yüzyılda burada Tekrûr krallığı kuruldu. Günümüzde Moritanya ile aralarında sınır oluşturan Senegal Nehri üzerinde bulunan bir adacık üzerindeki zaviyede biraraya gelen müslümanların başlattığı tasavvufî hareket kısa zamanda Murâbıtlar devletinin doğmasına sebep oldu. Öyleki bütün Kuzey Afrika ve Endülüs'ü 1060-1147 yılları arasında idaresine aldı. İşte bölgede kurulan bu ilk İslam devleti 1080 yılında Senegal'in yerli ahalisinin önemli bir kısmını da Müslümanlaştırıldı.

1. Futa Toro

Fûlâni etnik grubunun IX. yüzyılda kurduğu bir krallıktır. Tekrûr sultanlığı da denilen bu krallığın ilk kralı Vâr Câbi (Wâr Djâbi) olup 1040 yılında İslam'ı kabul etti. Mali'den gelen Fûlâni asıllı bir kişinin 1512 yılında burada kurduğu hanedan ise 1776 yılına kadar hüküm sürdü. Ardından "imam" manasına yerli dilde "almami" denilen din alimleri burayı 1889 yılına kadar idare ettiler. Batı Afrika'nın XIX. yüzyılda İslamlaşmasında Futa Toro'nun büyük bir yeri vardır. Özellikle burada doğan el-Hâc Ömer

Fûtî'nin sömürge öncesi İslam adına bütün Batı Afrika'yı tek idare altında toplaması bölge tarihinin en önemli gelişmelerinden birisidir.

2. Kayor Krallığı

XIX. yüzyılda Batı Senegal'deki toprakları elinde tutan Volof etnik grubunun kurduğu Kayor Krallığı diğer putperest krallıklar içerisinde en güçlü ve düzenli olanıydı. Yerli dilde "damel" denilen hakimi ileri gelen aileler tarafından seçilmekteydi.

3. Sine ve Sâlum Krallıkları

Serer etnik grubunun yaşadığı topraklarda kurulan iki putperest krallık olup başlangıçta kralların bütün önemli işlerini Müslüman din görevlileri olan marabular yerine getiriyorlardı

4. Tekrûr

El-Hâc Ömer'in XIX. yüzyıl ortalarında kurduğu imparatorluk çapında bir devlet olup bugünkü devletlerden Senegal, Mali, Gine, Burkina Faso ve hatta Nijer'i kısmen içine alacak kadar geniş toprakları idaresi altına almıştı. Bölgedeki pek çok mahalli krallığı yıkarak topraklarına kattı. Bir taraftan Fransız sömürgeciliğinin yayılmasına karşı savaşan el-Hâc Ömer diğer taraftan bölgedeki küçük sultanlıkların tamamını tek idare altında toplamayı başardı. Fakat Senegal bölgesindeki mücadelesi 1859 yılında kıtanın iç taraflarına çekilmek zorunda kalınca son buldu.

5. Sömürgecilik ve Bağımsızlık

XV. yüzyılın ortalarında Portekizliler Senegal'in batısındaki Yeşil Burun ve Gorée Adaları ile kara tarafında Rufisque ve Joal'de ilk ticaret tezgahlarını kurdular ve XVI. yüzyıldan itibaren buradan köle ticaretini başlattılar. Onları 1617 yılında Hollandalılar takip ettiler ve ele geçirdikleri Gorée adasına iki kale inşa ettiler, fakat bir müddet sonra burası ellerinden çıktı. 1626-1659 yılları arasında Fransızlar eski adıyla Ndar adasına, yani bugünkü Saint-Louis liman şehrinin olduğu yere çıkıp işgal ettiler. 1815 yılındaki Viyana anlaşmasına kadar İngiltere ve Fransa arasında bir çok defa Gorée adası ve Saint-Louis el değiştirdi.

30 Mayıs 1814 tarihli Paris Antlaşması'yla Senegal diğer Avrupalı sömürgeci devletler tarafından Fransız sömürgesi olarak tanındı. Hatta 1815 yılında bu ülke topraklarından yapılan ticaretin tekelini eline geçirdi. 1848 yılında köle ticaretini yasaklayana kadar Fransa bu ülke topraklarından Amerika kıtasındaki topraklarına köle

taşımaya devam etti. 1854-1865 yılları arasında bu sömürgeye vali tayin edilen Faidherbe isimli Fransız ilk defa iç kısımlara da nüfuz ederek Volof ve Kayor krallıklarını işgal etti. 1862 yılında Dakar şehrinin planları çizilerek burada modern bir şehir kurulmasına başlandı.

Sömürgeci Fransız birlikleri yavaş yavaş Afrika içlerine ilerlemeye başladıkları için artık burada kalıcı bir idari yapı oluşturmak istediler. 1895 yılında Fransız Batı Afrikası adıyla bir genel valilik teşkil ettiler. Yeni kurdukları Dakar şehri Fransız Batı Afrikası'nın sömürge idare merkezi, 1905/1902 yılında başşehri oldu. Dakar, Gorée, Rufisque ve Saint-Louis'de yaşayan yerli halka vatandaşlık hakkı verilerek 1916 yılında Fransız Meclisi'ne kendi vekillerini göndermelerine imkan verildi. Yine bu dönemde Serer etnik grubu ve Kazamans bölgesinde başlattıkları misyonerlik faaliyetleri neticesinde fazla olmazsa da bir kısım Senegalliyi Hıristiyanlaştırdılar.

İngilizler İkinci Dünya Savaşı esnasında 1940 yılında henüz Fransızlar'ın işgalinde bulunan Dakar'ı bombaladılar. Charles de Gaule buraya bir çıkarma yapmak istediyse de başaramadı. 1946 yılında Fransa sömürgeleriyle Fransız Birliğini kurdu. On yıl sonra 1956'da ise içlerinde Senegal'in de dahil olduğu sekiz ülkeye kendi içlerinde idari serbestlik verdi. 4 Nisan 1960 yılında Senegal ile Mali bir federasyon çatısı altında bağımsızlıklarına kavuştularsa da yaklaşık dört ay sonra 20 Ağustos'ta bu birlik dağıldı. Léopold Sedar Senghor isimli bir yerli Hrıstiyan Senegal'in ilk devlet başkanı seçildi, başbakanlığa ise Müslüman rakibi Muhammed Dia (Mamadou Dia) getirildiyse de onu bir bahaneyle 1962'de tutuklatarak hapse attı ve ülkeyi kendi başına idare etmeye başladı. 26 Şubat 1970 yılında başbakanlık makamını yeniden ihdas ederek bu göreve yine bir Müslüman olan Abdou Diof getirdi. Muhammed Dia ise ancak 1974 yılında serbest kalabildi.

D. Fas

Fas Krallığı'nın bulunduğu topraklarda ilk insan izleri bundan 5.000 yıl öncesine aittir. Bilinen tarihi geçmişi ise Fenikelilerle başlar ve Kartacanalılar, 42 yılında Romalılar, 429'da Vandallar, 533'de Bizanslılar ve kısa bir süre için de Vizigotlarla devam eder. Yerli halkı Berberi asıllıdır ve İslam öncesi dönemde kısmen Katolik mezhebine girmişlerdi. Vâlilî (Volubilis) harabelerinin olduğu yere gelen ilk Müslümanlar burayı yurt edindiler.

Afrika'nın en kuzeybatı ucundaki bu bölgesine İslam'ın girişi Emevîler dönemindeki fetih hareketleriyle başlar ve 681 yılında batıya ilerleyen bu birliklerin başında Ukbe b. Nafi bulunmaktadır. Bir müddet buranın İslamlaşması için gayret edildikten sonra 711-713 yılları arasında Akdeniz'in diğer tarafındaki İspanya'nın güneyine geçilir. Bu defa komutan Tance valisi olan Tarık b. Ziyad'dır. Aynı zamanda bugünkü Moritanya üzerinden Senegal ve Mali'nin batı taraflarına da İslamiyet Fas üzerinden yayılır. Kısacası Tunus ve çevresinden gelen Müslüman Araplar'ın Fas Berberileri'nin tamamını idareleri altına almaları için 30 sene yetti.

Araplar'ın güneşin battığı yer manasına Mağrib dedikleri ve bugünkü Mısır-Libya sınırından başlayıp Atlas Okyanusu sahiline kadar uzanan geniş bir coğrafya vardır. Kuzey Afrika'nın en uç noktasında yer aldığı için buraya Uzak Mağrib manasına Mağribü'l-Aksa demekteydiler. Cezayir'in bulunduğu coğrafyaya Orta Mağrib manasına Mağribülevsât, Libya'nın bulunduğu bölge ise Yakın Mağrib manasına Mağribülednâ olarak isimlendirilmekteydi. Fransızlar buraya Maroc, İngilizler ise Morocco demektedirler. Bu isim tarihi Merakeş şehrinin batılılar tarafından farklı söyleniş biçimden ileri gelmektedir. Bazılarına göre ise Merakeş ismi Greklerin Mauriciens dedikleri Kuzey Afrika yerlisi Batı Libyalılar'dır. Berberiler ise bu ismin ana dilleri olan İmazığca'da "ilahın şehri" manasına "amr n akuş" kelimesinden geldiği iddia etmektedirler. Osmanlılar zamanında bu ülkenin bulunduğu bölge Cezayir eyaletinin batısında yer aldığı için uzun asırlar huzur içinde birlikte yaşadıkları komşu bir devletti. Merakeş merkezli hanedanların aksine Osmanlı Devleti'ne bağlılığıyla bilinen bazen aynı aileden olan hanedan mensupları Fas şehrinde yaşadıkları için ülke adı daha ziyade bu şehrin adıyla bilindi ve o gün bugündür Türkler bu ülkeden bahsederken Fas demektedirler. Ülkenin resmî olarak adı el-Memleketü'l-Mağribiyye'dir.

1. Bugünkü Fas Topraklarında Kurulan Devletler

a. İdrisîler

788 yılında Hazreti Ali'nin soyundan gelen bir aile Abbâsî baskılarından kaçarak Fas'ın antik Volubilis harabelerinin olduğu mevkiye yerleşti. Ailenin reisi konumundaki İdris burada yaşayan Berberi kabilelerin reisleriyle anlaşarak bölgede hakimiyetini tesis etti. II. İdris ise 809 yılında Fas şehrini kurdu ve kendisini emir ilan etti. Fas'ta kurulan ilk devlet olan İdrisîler uzun süre bu topraklarda hüküm sürdüler.

b. Murâbıtlar

Moritanya ile Senegal devletlerinin arasında tabii bir sınır oluşturan Senegal Nehri üzerindeki bir adacıkta zikirle meşgul iken burada belli bir olgunluğa erişen tasavvufî hareket Fas'ta Haricî ve Şiî hareketlerin artması üzerine bunu engellemek için kuzeye doğru ilerlediler. Malikî mezhebine sıkı sıkı bağlı bu tasavvufî hareketin manevî önderlerine murabıt dendiği için kurdukları devlete de bu isim verildi. Berberi asıllı bu insanlar kısa zamanda birçok bölgeyi ele geçirerek 1055 yılında devletlerini kurdular. Başlarındaki Yusuf b. Taşfin ile 1061-1107 yılları arasında Fas'ın kuzeyini, Endülüs'ü ve Cezayir'i idaresine aldı. Daha önce bazı kalıntıların bulunduğu yere bugünkü Merakeş şehrini kurdu. Endülüs'ün iki asır Hıristiyanların eline düşmemesi büyük gayret gösterdiler. XIII. yüzyılın ortalarına kadar hüküm süren bu hanedan devleti 1237 yılında Balear Adalarındaki emirleri Yahya İbn Gâniye'nin ölümüyle son buldu.

c. Muvahhidler

Yukarı Atlas dağlarında İbn Tûmert'in idaresinde doğan Berberi asıllı yeni bir dinî hareket olan Muvahhidler 1130'da ortaya çıkardı ve kısa zamanda Murabıtlar'ın ellerindeki toprakları ellerine geçirdiler. 1184-1199 yılları arasında hüküm süren Sultan Yakub el Mansur Rabat'ı kurarak burayı kendisine payitaht yaptı. Bu şehirdeki Hasan Kulesi, Merakeş'teki Kutubiye Camii ve Endülüs'teki İşbiliye'de bulunan Giralda Camii onun eserleridir. Murabıtlar gibi Endülüs başta olmak üzere bütün Kuzey Afrika'yı tek bir idare altında topladılar. Ebûbekir İbn Tufeyl ve İbn Rüşd gibi dönemin Endülüslü büyük alimlerini Merakeş'e getirerek burada yaşamalarını sağladılar. Bu hanedanın en güçlü sultanı Abdülmümin idi. Fâtimiler'in Mısır'ın güneyindeki Saîd bölgesinden Kuzey Afrika'ya sevk ettikleri Benî Hilâl ve Benî Ma'kil Bedevî Arapları'nı Fas'ın ovalarına getirip yerleştirdiler. Bu hanedan 1269 yılına kadar Merakeş ve çevresinde ibaret küçük bir idarî güç olarak sıkışana kadar varlığını sürdürdü.

d. Merîniler

1258 yılında kurulan Merînî hanedanı Fas'a hakim olan dördüncü devlettir. 1269-1286 tarihleri arasında sultan olan Ebu Yusuf Fas şehri yakınında Yeni Fas (Fes el-Cedîd) şehrini kurdu. Sultan Ebu Yusuf Yakub Merinî önce tarihi Fas şehrini, ardından da Merakeş'in idaresini ele geçirdi. Bu arada Dârülbeyza (Kazablanka) şehrini de o inşa ettirdi. Merînî hanedanı savaşçı bir yapıdan ziyade ilme ve dinî kurumlara ağırlık vermekteydi. Bu hanedanın ilk üç sultanı hüküm sürdükleri 90 yıl içinde ülkeye payitaht

merkezleri olacak şehirleri, tarihi camileri ve medreseleri inşa ettiler. İbn Battûta gibi seyyahların ve ilim adamlarının dünyayı gezmelerini ve eserler yazmalarını teşvik ettiler. Fas'a hakim olan her hanedan gibi Merîniler de bir dönem Endülüs'ün idaresini kendilerine bağladılar.

e. Abdülvâdîler ve Vettasîler

Fas'ın Cezayir sınırına yakın bölgelerinde ve özellikle Tilimsân şehrini payitaht kabul eden ve Zeyyânîler de denen Abdülvâdîler 1236-1550 yılları arasında hüküm sürdüler. Vettâsiler'e gelince bunlar da Merînîler zamanında bir dönem Fas şehrini payitaht merkezi yapmışlardı. Her iki devletin idareleri altındaki yerler Osmanlılar'a geçti.

f. Sa'diler

Murabıtlar ve Muvahhidler gibi bunlar da dinî bir hareket olarak ortaya çıkarak bölgenin önde gelen manevî şahsiyetleri olan ve murabıt denen kimselerin desteğiyle Fas'ın idaresini 1554 yılında ele geçirdiler. Peygamber soyundan geldiklerini iddia ettikleri için bunlar şerifler manasına şurefâ denmekteydi. Fas'ın deniz sahillerindeki topraklarından bir kısmını ele geçiren Portekizler'den oraları geri aldılar. 1511-1664 yılları arasında hüküm süren bu hanedanın tarihi Hrıstiyanlara karşı savaşlarla geçti. Özellikle en meşhur sultanları olan ve ağabeyi Abdülmelik ile birlikte Kanuni Sultan Süleyman döneminde İstanbul'da gelip bir müddet burada eğitim gören Ahmed el-Mansur ez-Zehebî Portekizlerle 1578'de yaptığı "üç kral savaşı" olarak da bilinen "Vâdiyü'l-Mehâzin" Savaşını kazanarak büyük bir şöhret elde etti. 1591 yılında bugünkü Mali Cumhuriyeti'nin Timbüktü şehrinde hüküm süren Songay Sultanlığı'nın topraklarını da ele geçirerek buradan binlerce insanı esir olarak Fas'a getirtti. Bunların arasında Timbüktü'nün o dönemde yaşayan en öenmli alimlerinden Ahmed Baba da vardı. Fas'ın Afrika'nın bu Sahra bölgesinde kurduğu idare Timbüktü Paşalığı adıyla Fransız sömürgeciliğine kadar asırlarca varlığını muhafaza etti.

g. Filâlî/Alevî Hanedanı

Bugün Afrika kıtasında hüküm süren en köklü ve uzun ömürlü hanedan 1664 yılında kurulan Filâlîler de denilen Alevî hanedanıdır ve halen Fas kralı olan VI. Muhammed bu aileye mensuptur. 1640 yılında bu hanedanın kurucusu Mevlây Ali Şerif olmakla birlikte Fas'ı içine düştüğü dağınıktan kurtaran, sahillerini ele geçiren Portekizlerle İspanyol işgalinden kurtaran ve 1672-1727 yılları arasında tam 55 yıl hüküm

süren Mevlay İsmail'dir. Küçük bir yerleşim mahalli olan Miknâs'ı yeniden inşa etmek için İslam öncesi dönem dahil kendinden önceki sultanların inşa ettirdiği pek çok tarihi eseri yıktırarak bunların malzemeleriyle devasa eserler yaptırdı.

Alevî Hanedanı adına Miknâs'ta kurulan özel ordusundaki askerlerine Sahih-i Buhâri üzerine yemin ettiriyordu. Bu sebeple bu orduya Bevâhir Alayları veya Buhârî Köle Alayları (Abîdü'l-Buhârî) diye ismi verildi. Ordusunun önemli bir kısmı zencilerden oluşuyordu. Sa'diler'e hizmet eden zencilerin torunlarını toplayarak bu orduyu kurmaya başladı. Ardından bütün Fas kabilelerinde ve şehir merkezlerinde yaşayan zencileri topladı. Son olarak da Büyük Sahra'nın güneyine askeri seferler düzenleyerek oralardan ele geçirdiği zencileri getirerek orduya dahil etti. Faslı tarihçilere göre Mevlay İsmail'in bizzat inşa ettirdiği 76 kalesindeki askeri kışlalarında zenciler dışında Arap, Endülüslü ve Hıristiyanlar dahil toplam 150.000 asker bulunuyordu. Özellikle zenci askerleri Miknâs'ın dışında Sâle yakınındaki bir kışlaya yerleştirdi ve bunları yine kendi vatanlarından getirttiği kadınlarla evlendirdi. Kışlada doğan erkek ve kız çocuklar Miknâs'daki saraya gönderiliyorlar ve burada sultana tam bir bağlılık içinde yetiştiriliyorlardı. Erkek çocuklar önce inşaat başta olmak üzere değişik alanlarda yetiştiriliyor, ardından askeri eğitim alıyorlardı. Kızları da saray hanımlarının hizmetine veriliyordu. Bu çocuklar büyüyüp evlilik çağına gelince evlendirilip ülkenin farklı bölgelerindeki kışlalara gönderiliyorlardı.

Osmanlı Devleti ile devamlı yakın münasebet içinde bulunan Fas bilhassa bu aileden sultanlarla ve onların yakın akrabalarıyla devamlı münasebetlerini muhafaza ettiler. İstanbul'a Fas'tan yüklü hediyelerle gelen elçilik heyetlerinin karşılığında İstanbul'dan da Fas'a benzeri miktarlarda hediyelerle elçilik heyetleri gönderilmekteydi.

Avrupa'nın sömürgeci devletlerinin bütün Afrika kıtasını aralarında paylaştıkları dönemde Fas üzerinde İspanya ile Fransa arasında kıyasıya bir rekabet söz konusuydu. Bu arada İngiltere ve Portekiz de her an ülkenin bazı önemli noktalarını ele geçirmek için fırsat gözlüyorlardı. Almanya ise Osmanlı Devleti'nin de desteğine güvenerek Fas'ta ciddi bir konum elde etmek istiyordu. Ne var ki Osmanlı Devleti'nin Fas'a yakın ilgi duymasını istemeyen bütün sömürgeci devletler Tance'de bulunan konsolosları vasıtasıyla XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında buranın sultanına İstanbul'dan gönderilecek ufak bir hediyenin dahi ulaşmasını engellediler. Osmanlı Devleti Fas'a bir sefaret, hatta bir konsolosluk dahi açamadığı için bu ülkeyle münasebetleri Madrid sefareti üzerinden yürütülüyordu. Her türlü tehlikeyi göze alarak Fas sultanının Fransa'ya karşı direnişinde başarılı olması için Osmanlı subaylarından gönüllü subaylardan bir birlik bu ülkeye

gönderildi. Bunlar bir müddet Fas ordusunu yetiştirdilerse Fransa diplomatik yollarla oradaki Osmanlı askeri varlığının bir an evvel çekilmesi için uluslararası büyük bir baskı kurdu. Fas Sultanı Mevlay Abdülhafîz bizzat kendisi çağırdığı halde bu askerleri büyük bir üzüntü içinde ve göz yaşlarıyla ülkesinden çıkarmak zorunda kaldı. Fransızlar artık Fas'ı tamamen ele geçirerek ortama sahip olarak önce bu sultana 1912 yılında himaye anlaşmasını imzalattırdılar, ardından ülke karışınca da onun tahttan indirip yerine Mevlay Yusuf'u geçirdiler. 1927 yılında bu sultanın vefatı üzerine yerine geçirmek üzere yetiştirdiği iki büyük oğlunu değil de sultan olması konusunda hiç ihtimal verilmeyen küçük oğlu Muhammed'i Fas sultanı yaptılar.

V. Muhammed adıyla tahta oturan yeni sultan bir müddet sonra Fransız himayesine karşı oluşumlara destek vermeye başladı. 1953 yılında Madagaskar'a ailesiyle birlikte sürgüne gönderildi. Fransa giderek artan baskılar sonunda sultanın ülkeye geri dönmesine müsaade etmek zorunda kaldı ve onun gelmesinden kısa bir süre sonra da Fas 1956 yılında bağımsızlığını ilan etti. Bir yıl sonra ülkenin idaresini sultanlıktan krallığa çevirdi. V. Muhammed ise hastalığı dolayısıyla 26 Şubat 1961'de ameliyat edildiği sırada vefat edince yerine oğlu II. Hasan yeni Fas kralı olarak tahtta oturdu. Yeni anayasayı 1971 yürürlüğe koydu.

E. Cezayir

1. İlk Dönemler

Cezayir, kuzeydoğuda Tunus, doğuda Libya, güneydoğuda Nijer, güneybatıda Moritanya ve Mali, batıda Fas ve Batı Sahra ile çevrili olan ve 2.381.741 km^2 olan bir bölgedir. Etnik açıdan bir İslam, Arap ve Berberi ülkesidir. Ülke ismi (*El Cazayir*) Arapçada "adalar" anlamına gelmektedir. Bugünkü Cezayir sahillerine ilk gelenler Fenikeliler olup M.Ö. 12.'da buranın sahillerinde ticarî tezgâhlarını açtılar. M.Ö. 814 yılında kurdukları Kartaca sayesinde asırlarca Akdeniz'in güneyinde büyük nüfuz sahibi oldular. Kostantin (Kusentîne), Bûne (Hippone) ve başkent Cezayir gibi bazı önemli şehirler ilk defa bunlar tarafından kurulmuş ve Berberiler üzerine ekonomik ve siyasi üstünlük sağlamışlardır. Fenikelilerden sonra bölgeye sırasıyla Batı Roma ve Doğu Roma hâkimiyet kurmuştur. Müslüman Araplar'ın 640'lı yılların başında Mısır üzerinden batıya doğru ilerleyen ilk seferlerinin ardından daha kalıcı fetih hareketleri yedinci yüzyılın ikinci yarısında ağırlık kazanmış ve bölgenin kontrolü aşamalı olarak Müslümanların eline geçmiştir. Kuzey Afrika'daki İslam orduları komutanı Ukbe b. Nafi Cezayir'i 680 yılında

fethederek buradaki Bizans hakimiyetine son verdi. Berberiler'den Evras dağları üzerinde yaşayan kabilelerden Hıristiyanlığı kabullenmiş olanlar Kuseyle'nin öncülüğünde Biskre'de Ukbe'nin ordularına karşı direnişe geçtiler ve onu çok sayıda askeriyle birlikte 683 yılında şehit ettiler, bu arada Kuseyle de öldürüldüyse de adamları Kayrevan'ı beş yıllık bir süre için ele geçirdiler. Berberilerin İslam ordularına direnişleri daha sonra gerçek adı Dihye olan Kahine isimli bir kraliçenin idaresinde 695 yılına kadar devam etti. Bu direnişlerin ardından bütün Mağrib bölgesindeki Berberiler topluca Müslüman oldular sekizinci yüzyılda belli bir oranda Arap kültürünü de benimsediler. Bölge tamamen Emeviler'e bağlı bir eyalete dönüştürüldü. Fakat Emeviler'in son döneminde burada bazı müstakil idareler oluştu. Bunların bir kısmı Bağdat merkezli Abbasi halifeliğine tabi olmayı reddedip Endülüs'teki Kurtuba halifesine bağlandılar.

Cezayir-Tunus sınır bölgesinden kurulan ilk Arap asıllı devlet ise Ağlebîler olmuştur (750). 777 yılında Cezayir'in orta bölgesindeki Tâhert'te kurulan Rüstemiler ise Berberi asıllı idiler ve Haricîlerin Kuzey Afrika'da kurdukları ilk devletleridir.

Ağlebiler ve Rüstemiler'den sonra bu defa Cezayir'in Kabiliye bölgesinde Ubeydullah el-Mehdî tarafından 910 yılında kurulan ve bir müddet sonra oldukça güçlenen Fâtımîler'in bütün Kuzey Afrika'ya hakim olduğunu görüyoruz. Onların bölgedeki hakimiyeti 973 yılına kadar sürdü. Kendilerine en büyük zorluğu Sâhibü'l-Himâr lakablı Berberîlerin Zenâte kolundan ve Hariciler'in Sufrî koluna mensup Ebu Yezid çıkardı. Zira 944 yılındaki isyanı Fâtımiler'e bağlı Senhâce Berberilerinden Zirîlerin yardımıyla ancak üç yılda bastırılabildi. Yine Ağlebiler gibi Zîrîler'in kurucusu Bulukkîn b. Zîrî'nin oğullarından Bâdis b. Zirî Cezayir-Tunus sınır bölgesinde Zîrîler (972-1167) hanedanını devam ettirirken Hammâd isimli oğlunun Mağribü'l-Evsat olarak isimlendirilen Cezayir'in Evrâs bölgesinde kurduğu Kalatü benî Hammâd şehrindeki Hammâdiler devleti güçlü bir hanedana dönüştü. 1014 yılında Hammâdiler, 1046 yılında ise Zirîler Fâtımî hakimiyetinden çıkıp Abbâsîler'e bağlandılar. Ancak kendi hakimiyetlerinden çıkarak müstakil hale gelen bu hanedan devletlerine cephe alan Fâtımîler'in Güney Mısır'dan buraya sevk ettikleri Beni Hilâl ve Beni Süleym Bedevi kabileleri Zenâteler'in de desteğini alarak her tarafı yakıp yıkarak bunların hakimiyetlerine son verdiler. Zîrîler merkezlerini Kayrevan'dan Akdeniz'de bir yarım ada konumundaki Fâtımîler'in kurduğu Mehdiye şehrine, Hammâdîler ise Kalatü Benî Hammâd'dan sahildeki Bicâye şehrine taşımak zorunda kaldılar. Böylece bugünkü Cezayir'in batısındaki ufak bir bölge Murabıtlar'n, merkezi Hammâdilerin ve doğusu ise Zîrîler'in idaresinde kalmaya devam etti. Ancak

Abdülmü'min b. Ali komutasındaki Muvahhid orduları bütün Mağrib'i idarelerine alarak Endülüs ile birlikte 1269 yılına kadar buralara hükmettiler. Bunların da zayıflamasıyla birlikte Mağrib bölgesinin üç ayrı devlete ayrıldığı görülmektedir: Bunlar Fas şehrini merkez yapan Merînîler, Tilimsânı merkez yapan Abdülvâdîler ve Fas'tan gelerek Tunus'a yerleşeip burayı merkez yapan Hafsîler hanedanıdır.

2. Osmanlı dönemi

15 ve 16. yüzyılın başında Cezayir'in birbirinden müstakil küçük hanedan devletlerine ayrılması Endülüs'ü ele geçiren İspanya krallığının buraya saldırmasını kolaylaştırdı. Sırasıyla Vehran, Merse'l-Kebir ve Bicâye liman şehirleri İspanyollar taraından işgal edildi. Bunun üzerine Cezayir ahalisi daha önce Cicel'e yerleşmiş olan Osmanlı denizcisi Oruç, Hızır ve Hayreddin isimli üç kardeşten 1514 yılında yardım istediler. Cezayir şehrine sadece ismen hakim olan Salibe hanedanından burayı 1516'da aldıkları gibi ardından Mitica (Mitidja), Şelif (Chélif), Derha (Darha) ve Ouarsenis'i aldılar. Oruç Reis her ne kadar 1518 yılında şehit edilmişse de Barbaros Hayreddin İspanyollar'a karşı mücadeleye devam etti. Padişah Yavuz Sultan Selim kendisine Beyberbeyiliği unvanı ile birlikte kendisine yeniçeri askerleri gönderdi. 1521 yılında Kabiliye bölgesi (Collo), 1522'de Ennâbe ve Kostantin'i, son olarak Tunus'daki Hafsî hanedanlığına son verdi. Fransa kralı 1. Louis ve İspanya kralı Şarlken Cezayir'i Osmanlılar'dan almak için çok uğraştılarsa da başarılı olamadılar. Bu arada Berberi asıllı Kabillerin eline geçen Cezayir şehrini tekrar aldı. Osmanlı donanmasının başına Kaptan-ı Derya unvanıyla geçen Barbaros İstanbul'dan Akdeniz'de İspanyollar'a karşı mücadeleyi sürdürdü. 1541 yılında Hasan Ağa İspanyolları Cezayir önünde mağlup ettiği gibi 1556 yılında henüz Abdülvâdiler'in idaresinde olan en batıdaki Tilimsan da Osmanlı idaresine geçti ve Cezayir tarihinde bir kez daha tek bir hakimiyet altında toplandı. Osmanlı Devleti Cezayir'i alan Barbaros Hayreddin'i Cezayir Beylerbeyi tayin etti. Böylece bölgede Osmanlı hakimiyeti pekiştirilmiş oldu.

3. Sömürgecilik ve Bağımsızlık

Osmanlı Devleti'nin son Cezayir Beylerbeyi olan Hüseyin Dayı Fransız İhtilali ve Mısır'ın işgali esnasında kendilerinden aldığı borçlarını bir türlü ödemeyen Fransa'nın konsolosu Delval'i 1827 yılında bayramını tebrik için sarayına kabul ettiğinde taleplerine neden cevap verilmediğini sordu. Konsolos ise Fransa kralının bir valiyi muhatap almayacağını söyleyince Hüseyin Dayı elindeki yelpazeyi muhatabının suratına aniden

vurdu. Bu durum bir krize dönüştü ve Cezayir'de yaşayan Fransızlar derhal konsolosla birlikte gemilere binerek bütün bağları kopardılar. Böylece Fransızlar bölgedeki hakimiyetlerini kurmak için Cezayir'e ayrı bir önem vermeye başladılar. Fransız işgaline karşı direnen son beylerbeyi Hüseyin Dayı'nın savaş taktikleri, Türk soylu ilim, ticaret ve diplomasi adamı Hamdan Hoca'nın Cezayir-Paris-İstanbul üçgenindeki diplomatik girişimleri ve Osmanlı Devleti adına bu işgali durdurmak üzere gönderilen Çengeloğlu Tahir Paşa'nın gayretleri sonuç vermedi. 1814'te Napolyon'un birinci imparatorluk döneminin ardından yeniden kurulan monarşi döneminin krallarından 10. Şarl Fransa'da halkın gözünü dolduracak bir şeyler yapma sevdasına kapıldı ve bu uğurda en önemli hedef olarak Cezayir'in işgalini kafasına koydu. Ancak bu işgal ona yaramadı ve birkaç hafta sonra tahttan uzaklaştırıldı. Yüzlerce gemi ve 60.000 askerlere bu eyalete 14 Haziran 1830'da çıkarma yapıldı. 25 Mayıs 1830 tarihinde Cezayir şehrinin 20 km. uzağındaki Sidi Ferrûş'a Mareşal Bourmont komutasında yapılan çıkarmanın ardından şehir mütemadiyen bombalandı ve Hüseyin Dayı 5 Temmuz'da Fransızlarla anlaşarak teslim oldu.

Fransız sömürge idaresinde Cezayir bağımsızlık hareketi 20. yüzyılın başından itibaren yeni nesillerin eline geçti. Bunların başında 10 Şubat 1943'te 28 Müslüman aydınla bir manifesto yayınlayan Ferhat Abbas, 1936 yılında Cezayir Halk Partisi'ni kuran ve bağımsızlık taraftarı olan Mesali Hac ilk önderler arasındadır. 1931'de Cemiyetü'l-Ulema hareketini kuran Abdülhamid b. Bâdis'in Cezayirliler'in İslam kimliğine sahip çıkmasında önemli etkisi büyüktü. Yine Ahmed b. Bela tarafından Kahire'de Millî Bağımsızlık Cephesi 1945'te kuruldu. Bağımsızlık sonrasında ülkenin idaresi Milli Bağımsızlık Cephesi'nin eline geçti.

18 Mart 1962 yılında Fransa'nın Evian şehrinde imzalanan antlaşma ile Cezayir bağımsızlığına kavuştu ve ateşkes yürürlüğe girdi. Ancak Cezayir'deki çoğu Fransız Avrupa asıllılar ile yerliler arasındaki kavga dinmedi. Sonuçta bunlar ve Fransa'ya bağlı kalmak isteyen Müslüman Cezayirliler büyük bir telaş içinde Cezayir'i terk etmeye başladılar.

1 Temmuz 1961 tarihinde yapılan oylamayla Cezayir halkı bağımsızlığı tercih ettiğini gösterdi. Ancak idareyi ele geçirenler sosyalist bir iktidar kurdukları için ülkede arkası kesilmeyen anlaşmazlıklar ve kavgalıkların arkası kesilmedi. Ülke 5 Temmuz 1962'de bağımsızlığını ilan etti. Kasım ayında ise Ahmed b. Bella'nın başkanlığında yeni kurulan hükümet ve Birleşmiş Milletler'e üye olan Cezayir'de bağımsızlık hareketine katılanlar arasında çıkan anlaşmazlık neticesi Ferhat Abbas Millî Bağımsızlık

Cephesi'nden dışlandı. 1963'ten itibaren ülke Millî Bağımsızlık Paritsi ile tek parti iktidarına sürüklendi. 1963 yazından itibaren ülkedeki Fransızlar'ın bir asırdır işgalindeki araziler millileştirildiği gibi onlara ait mülkler geri alındı. Fas ile Cezayir arasında çıkan anlaşmazlık esansında Kabiliye bölgesinde iç karışıklıklar çıktı. 1964 yılı Mayıs ayında Moskova'ya giden Ben Bella Sovyetlerle sıkı münasebetler kurdu. 1965 yılı Haziran ayında İhtilal Konseyinin desteğini alan albay Hüvâri Bumedyen iktidarı ele geçirdi ve 1978 yılı Aralık ayındaki vefatına kadar devletbaşkanlığında kaldı. Bu siyasi hareketin önderlerinden asıl adı Muhammed Buharaba olan ve bağımsızlık mücadelesi esnasında kullandığı Hüvari Bumedyen ismiyle tanından kişi ilk devletbaşkanı oldu.

Sonuç

Batı Afrika’da günümüz Mali topraklarında İslamiyet 12-13. Yüzyıldan itibaren yayılmaya ve genişlemeye başlamıştır. Bölgede 1235’te Mali İmparatorluğu kurulmuştur. Bunun haricinde 1591’de yıkılan Songay Sultanlığı, 1833 tarihine yıkılan ve 967 paşanın yönettiği Timbüktü Paşalığı, 1861’te yıkılan Masina Devleti, 1864’te yıkılan Tukulör Devleti bunlardan önde gelenleridir.

Batı Afrika’daki bir diğer bölge olan Nijerya’da İslamiyet’in geliş ve yayılış süreci 15-16. Yüzyıları bulmaktadır. Bölgedeki en önemli sultanlık ise Kanim-Bornu Sultanlığı olmuş ve uzun yıllar hakimiyetlerini korumuşlardır.

Batı ve Kuzey Afrika’daki bir diğer bölge olan Senegal’de Murâbıtlar döneminde İslamiyet yayılmaya başlamıştır. Bundan başka IX. yüzyılda Futa Toro, Kayor Krallığı, Sine ve Sâlum Krallıkları ve Tekrûr devletleri kurulmuştur.

Mağribu’l-Aksâ denilen bölgede yani Batı Afrika’nın en uç kesiminde yer alan Fas’a Müslümanlar daha hicri ilk asırlarda hakim olmuşlardır. Emevi, Abbasi, Endülüs, Murabıt, Muvahhid, Merini, İdrisî, Sa‘dî gibi hanedanlıklar bölgede hakimiyetlerini kurmuşlardır. Osmanlılar Fas’ı nüfuzları altında tutmuş olsalar da tam anlamıyla bölgeye hakim olmamışlardır.

Kuzey Afrika’daki bir diğer önemli bölgelerden olan Cezayir, 680 yılında Ukbe b. Nâfî’nin fethi sonrası İslamla tanışmıştır. Bölgede çeşitli İslam devletleri hüküm sürmüştür. 1514 yılında Cezayir’de bulunan Hızır, Oruç ve Barboros kardeşler İspanyol işgaline karşı Osmanlı’dan yardım istemelerinden sonra ayrı bir eyalet halinde bölge Osmanlı’ya bağlandığı gibi 1543 senesinde Cezayir tarihinde bir kez daha tek bir çatı altında toplanabilmiştir.

Afrika’nın bu Müslüman bölgelerinde nüfuzlarını artırmak isteyen batılı güçler son iki yüz yılda bölgeyi sömürge haline getirmeye çalışmışlarsa da 20. yüzyılın ortalarından itibaren bölge Müslümanlarının gösterdiği direniş sonrası, Müslümanlar bağımsızlıklarını elde etmişlerdir.